

EWOUDE SANDERS

Allemaal woorden

- { > Azijnpisser > Broodje Aap >
> Charleston > Coloradokever
> Dollar > Flauwekul > Gardenia
> Heimwee > Krokodillentranen >
Laterz! > Leven als God in Frankrijk
> Mina Bakgraag > Mongool >
Pipa > Salmonella
> Sasselewiebenen
> Schotsiepiepen >
Sint-bernard > Sjaal
> Toedeledokie ■ }

> Waarom zeggen we dat iemand leeft *als God in Frankrijk*? Sinds wanneer dansen wij de *charleston* en waarom heet die wilde dans naar een Amerikaanse havenstad? Wie meende als eerste dat kinderen met het *Downsyndroom* op de inwoners van Mongolië lijken? Waar komt het verhaal vandaan dat een krokodil een vals en huiachelachtig dier is dat *krokodillentranen* huilt? Hoe noemden wij *heimwee* voordat we dit woord uit het Duits leenden? Dit zijn enkele van de talrijke taalvragen die Ewoud Sanders in dit boek behandelt.

Allemaal woorden is deels gebaseerd op de wekelijkse taalrubriek 'WoordHoek' in NRC Handelsblad.

Ewoud Sanders (1958) is taalhistoricus en journalist. Hij is vaste medewerker van onder meer NRC Handelsblad, de Staatscourant en Onze Taal. Hij heeft verschillende taalboeken op zijn naam staan, waaronder *Jemig de pemig! De invloed van Van Kooten en De Bie op het Nederlands*; het *Eponiemenwoordenboek*; het *Geoniemenwoordenboek*; *Voor een dubbeltje op de eerste rang. 1001 spreekwoorden en zegswijzen over Nederlands geld* en *Van Nergenshuizen tot Absurdistan. Verzonnen plaatsnamen in het Nederlands*. Daarnaast is hij de auteur van *Nooit meer uitslapen. Een kroniek van het moderne gezinsleven*.

PROMETHEUS

www.uitgeverijprometheus.nl
www.nrc.nl

ISBN 90-446-0765-0

9 789044 607659

Allemaal woorden

PROMETHEUS

Ewoud Sanders

Allemaal woorden

2005

Prometheus / NRC Handelsblad
Amsterdam / Rotterdam

© 2005 Ewoud Sanders
Eindredactie Jaap Engelsman
Omslagontwerp Roald Triebels
www.uitgeverijprometheus.nl
www.nrc.nl
ISBN 90 446 0765 0

INHOUD

Woord vooraf	7
1 Mina Bakgraag	9
2 Bestaat een woord als het niet in een woordenboek staat?	13
3 De mongool en de mensmeter	20
4 Twee muntnamen	26
5 Een snelle hap, twee voedselhervormers	30
6 Drie dansen	36
7 Drie plantennamen	44
8 Vier dieren	52
9 Goed gebruld, leeuw. Broodje aap	64
10 Vier kazen	68
11 Azijnpiesser spreekt x-woord in paars kabinet	75
12 De geboorteaankondigingen van de Oranjes	83
13 De geschiedenis van een snor (en een kledingstuk)	87
14 Jodenlijm op macadamweg	93
15 Deportatie, Westerborkjargon, taalgrenzen	99
16 Dialectvormen in het Standaardnederlands	106
17 Enkele woorden in het nieuws (2004-2005)	113
18 Sasselewiebenen, sjezen, schotsiepiepen en ijsiebochelen	123
19 Van Utrechters en Utrechtenaars	130
20 Flauwekul! Toedeledokie! LaTeRz!	141
21 Zij dronken een glas en deden een plas	146
22 Bijbeltaal, godslastering en God in Frankrijk	150
23 Acht schrijfstijlen die ooit furore maakten	166
24 Zestien woorden en verbindingen die teruggaan op een beeldverhaal	188
25 Tweëndertig vragen over woordenboeken	198
26 Tot slot: heimwee	217
Register	221

WOORD VOORAF

Dit boek vertelt de geschiedenis van een paar honderd woorden en uitdrukkingen. Die geschiedenissen zijn verdeeld in thema's. Er komen enkele plantennamen aan bod, een handvol dierenamen, woorden die te maken hebben met voedsel, de politiek, aanduidingen voor dansen, schrijfstijlen, een paar vloeken en verwensingen en ga zo maar door.

Die rubrieken zijn verre van compleet, maar daar heb ik met opzet voor gekozen. In hoofdstuk 24 komen bijvoorbeeld zestien woorden en verbindingen ter sprake die teruggaan op een beeldverhaal – een stripverhaal of een tekenfilm. Zijn dat alle woorden en uitdrukkingen die we in het Nederlands aan dat soort bronnen hebben ontleend? Nee dus. Ik denk dat het er in totaal wel een stuk of zeventig zijn, maar die zouden eens behandeld moeten worden in een apart boek dat alleen over de invloed van strips op het Nederlands gaat. Het doel van het boek dat u nu in handen houdt is niet om zo diep mogelijk in één bepaald thema te duiken, maar om een brede variëteit aan woordgeschiedenissen aan te bieden. Bij de woordgeschiedenissen zelf heb ik, waar mogelijk, natuurlijk wel geprobeerd om de onderste steen boven te krijgen.

De meeste stukken in dit boek zijn eerder gepubliceerd. Sinds enkele jaren schrijf ik wekelijks over de herkomst van woorden in *NRC Handelsblad*, in de rubriek 'WoordHoek'. Sommige stukken hebben eerder in die rubriek gestaan, andere komen uit het tijdschrift *Onze Taal*, uit de *Taalkalender* van het Genootschap *Onze Taal* of uit nog weer andere bronnen.

Een paar stukken hebben eerder in een boek van mij gestaan (boeken die inmiddels niet meer leverbaar zijn), maar de meeste zijn nooit eerder in boekvorm verschenen. Voor alle stukken geldt dat ze voor *Allemaal woorden* zijn herschreven. Ze zijn bijgevoegd, ingekort of langer gemaakt, geactualiseerd en aangevuld.

De afgelopen jaren heb ik zeer veel reacties gehad op met name mijn taalrubriek in *NRC Handelsblad*. Ik heb geregeld lezers opgeroepen om te

reageren, en soms leidt dat – nog steeds – tot honderden e-mailtjes en brieven. Die reacties bevatten vaak zeer nuttige en leuke aanvullingen. Het zal duidelijk zijn dat ik daar bij het herschrijven van de hier gepubliceerde artikelen dankbaar gebruik van heb gemaakt. Hier en daar worden informanten aangehaald – in een kader of in de lopende tekst. De aanzet tot het eerste nationale schotsiepiepwoordenboek, in hoofdstuk achttien, had zonder de ruim 330 reacties van lezers helemaal niet geschreven kunnen worden. Ik ben hen daarvoor dan ook zeer dankbaar. Ook op dit boek blijven aanvullingen overigens zeer welkom.

Ewoud Sanders

Heemstede, augustus 2005

Gebruikte afkorting: WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Dit wetenschappelijke, historische woordenboek beschrijft het Nederlands van 1500 tot circa 1976. Het telt 29 delen in veertig dikke banden, plus drie delen Aanvullingen. Met name de digitale versie (de cd-rom) is onmisbaar voor historisch taalonderzoek. Het WNT zal in dit boek dus geregeld worden aangehaald, net als de Grote Van Dale.

1. MINA BAKGRAAG

‘Hallo mina bakgraag en jopie kokie. Als jullie nog lekkere recepten hebben dump die dan hier.’

Van een website

Bij het achterhalen van een woordgeschiedenis baseren etymologen zich bij voorkeur op schriftelijke bronnen. Maar loont het soms ook de moeite om af te gaan op mededelingen van informanten die putten uit hun geheugen? De zaak Mina Bakgraag.

Mijn stelling is: ja, etymologen zouden vaker gebruik moeten maken van mededelingen van informanten. Die zijn in dit digitale tijdperk relatief makkelijk bereikbaar, bijvoorbeeld via elektronische discussiegroepen. En er zijn ook kranten die etymologische rubrieken hebben. Het geheugen is notoir onbetrouwbaar, maar als veel informanten hetzelfde vertellen neemt die betrouwbaarheid sterk toe. Een en ander heeft natuurlijk vooral zin bij woorden en uitdrukkingen die relatief jong zijn – zeg maximaal zo’n honderd jaar oud. Ik zal een en ander illustreren aan de hand van een voorbeeld.

In de brieven die mijn oma in 1943 aan mijn vader schreef, kwam ik geregeld de verbinding *Mina Bakgraag* tegen. Mijn vader, toen zestien jaar oud, zat indertijd ondergedoken in Den Haag en leerde zichzelf koken. Half plagerig, half complimenteus noemde mijn oma haar zoon *Mina Bakgraag*. De woordenboeken kennen verschillende *Mina*'s – *Dolle Mina*, *zije Mina* – maar tot mijn verbazing ontbrak *Mina Bakgraag*, terwijl ik dit geregeld hoor en lees in de betekenis ‘iemand die graag of veel kookt en bakt’.

Wie was *Mina Bakgraag*? Die vraag legde ik in 2003 voor aan de lezers van *NRC Handelsblad*. Maar liefst tachtig van hen namen de moeite om te

reageren. Een lezer herinnerde zich dat hij een pak slaag had gekregen omdat hij zijn buurvrouw voor Mina Bakgraag had 'uitgescholden', een vrouw was verkleed als Mina Bakgraag naar een bal masqué gegaan ('een doorslaand succes', schreef zij in haar dagboek), een ander had verkleed als Mina Bakgraag op de huishoudschool in Den Haag op de planken gestaan, in een toneelstuk met louter reclamefiguren. Dit speelde allemaal in of net na de Tweede Wereldoorlog.

Er waren informanten die meenden dat Mina Bakgraag een reclamefiguur in een overheids campagne was, en er waren informanten die dachten dat Mina Bakgraag reclame maakte voor een product van Calvé, Honig, Koopmans, Dr. Oetker, Scholten, Unilever of voor de pudding-fabriek AJP. Zoals gezegd: het geheugen is een onbetrouwbare bron. Maar de meeste informanten wisten wat ook uit enkele opgestuurde dagbladadvertenties bleek, namelijk dat Mina Bakgraag reclame maakte voor het levensmiddelenbedrijf Peja uit Deventer.

Er meldde zich een oud-werknemer van Peja, die schreef:

Peja werd voor de oorlog opgericht door Peter Burgers en Jaap Stenfert (vandaar Peja). Zij maakten houten gebruiksvoorwerpen: naaiboxen, kinderbedjes etc. In het begin van de oorlog kregen beide heren ruzie. Er volgde een juridisch gevecht over het gebruik van de naam Peja. Peter vertrok naar Deventer. Daar stopte hij met hout en begon in voedingschemie, waar hij ook kennis van bezat. Hij startte er de productie van een poeder, dat het mogelijk maakte te bakken en te braden zonder gebruik van vet of boter terwijl de producten niet aankoekten. Het werd een groot succes, mede mogelijk gemaakt door goed doordachte reclame. Deze bestond uit kleine advertenties op voorpagina's van veel kranten. Er stond een tekeningetje van een vrouw, die pannenkoeken bakte. Het bijschrift luidde: 'Mina Bakgraag. Ze vliegen de pan uit.' Mina Bakgraag was dus een merknaam. Het product moet een zeer hoge marge gehad hebben. Lang heeft Burgers hiervan niet kunnen genieten. In de laatste fase van de oorlog kreeg zijn fabriekje een voltreffer. Hij kwam hierbij om het leven.

Surrogaatbakpoeder

Peja verkocht twee producten: Panko, een soort bakpoeder voor pannenkoeken, en Roer-om, dat werd gebruikt voor cakes en ovengebak.

Het ging waarschijnlijk om natriumbicarbonaat, waaruit bij verhitting of bij bevochtiging met water koolzuurgas vrijkomt. Het werd gebruikt als rijsmiddel ter vervanging van gist, dat moeilijk te krijgen was in die tijd.

Een informant nam zijn collectie oude *Libelles* door en concludeerde dat Mina Bakgraag in dat tijdschrift debuteerde in nummer 21 van 1942. Hij schreef:

Mina is in de advertentie afgebeeld met schort en bonnet. Kortdaat gooit zij een pannenkoek de lucht in. Zij roept daarbij uit: "t Is kolossaal, ze vliegen de pan uit! Had ik dát nu maar eerder geweten! Dan had ik veel eerder zoo'n pakje PANKO gekocht!"

Een andere lezer vond Mina in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 augustus 1942, onder het kopje 'Belevenissen van Mina Bakgraag'. Er blijkt een bioscoopreclame gemaakt te zijn met Mina Bakgraag – Marten Toonder schreef in *Het geluid van bloemen* (1993), het tweede deel van zijn autobiografie, dat hij drie maanden de tijd kreeg voor de productie van dit reclamefilmje. Mogelijk kwam Mina ook op de radio. Peja huurde ten minste één vrouw in die tijdens de oorlog door het land trok om huisvrouwen te laten zien hoe je met Panko zonder gist en eieren, alleen door toevoeging van water en bloem, pannenkoeken kon bakken – de dochter van deze 'echte Mina Bakgraag' meldde zich. Zij schreef:

De naam Mina Bakgraag deed me meteen aan mijn in december vorig jaar overleden moeder denken. Zij was Mina Bakgraag, althans, ze vertelde me vaak hoe ze tijdens de oorlog door het land trok als representatrice. Ze liet huisvrouwen zien hoe je met een bepaalde mix pannenkoeken zonder eieren (en ik neem aan alle andere schaarse ingrediënten) kon bakken.

Voormalige burens van uitvinder Peter Burgers schreven dat Mina Bakgraag wel iets weg had van 'de extraverte' mevrouw Burgers. Een lezer meende te weten wie de naam Mina Bakgraag heeft bedacht:

Van mijn eerste man heb ik altijd het verhaal gehoord dat de naam Mina Bakgraag is bedacht door zijn vader, directeur van het reclamebureau Van Borssum Waalkens in Baarn, die de adverte-

ties bedacht voor dat wonderbare surrogaatbakpoeder. Mijn schoonmoeder heette Rimina Menstina en werd Mina of Mientje genoemd, vandaar de naam.

De slogan *Mina Bakgraag, ze vliegen de pan uit* is mogelijk bedacht door de Deventer advocaat en toneelregisseur A.H. Schmidt. Het werd een gevleugelde uitdrukking. Straatjongens maakten ervan: 'Mina Neukgraag, ze vliegen de buik uit!' Toen de Duitsers zich uit Rusland moesten terugtrekken, zei men in het bezette Nederland: 'Heel Rusland gebruikt thans Panko, ze vliegen eruit.' Daarnaast zong men:

Panko, ze vliegen eruit!
Panko, ze vliegen eruit!
Volgend jaar de tiende mei
Is ons Holland vast weer vrij
Panko, ze vliegen eruit!

Plaatjes van Mina die ik van informanten kreeg toegestuurd maken duidelijk dat zij een voorloopster was van Saartje van Swiebertje: een klassieke, degelijke keukenmeid met een wit schort voor, een opstaande muts met een strik onder haar kin, een bolle toet, een knot in haar grijzende haar en een brilletje. Je kijkt naar een vrouw die weet hoe ze pannenkoeken en ovengebak moet maken, dat is zonneklaar.

En het hele onderzoekje maakte mij nogmaals duidelijk wat ik al langer wist: etymologen zouden vaker gebruik moeten maken van informanten, hoe onbetrouwbaar het geheugen ook is.

2. BESTAAT EEN WOORD ALS HET NIET IN EEN WOORDENBOEK STAAT?

Hoe vaak zou in Nederland of Vlaanderen de volgende conversatie klinken?

‘Wat zeg je nou? Dat woord ken ik helemaal niet.’

‘Nou het bestaat wél hoor, kijk maar in het woordenboek.’

‘Pech voor jou, maar daar staat het dus níét in. Kortom, dat woord bestaat niet.’

De details zullen verschillen, maar reken er maar op dat jaarlijks heel wat taaldisputen met het woordenboek worden beslecht. Inzet: de betekenis, de gevoelswaarde, de spelling of het al dan niet bestaan van een woord. De meest geraadpleegde scheidsrechter: de Grote Van Dale. De keuze voor de Grote Van Dale ligt voor de hand want dat is – op het WNT na – het dikste en meest gezaghebbende woordenboek voor het Nederlands. Niet alleen scrabbelaars en onderwijzers mogen het graag ter hand nemen, ook rechters, advocaten, eindredacteurs en de voorzitter van de Tweede Kamer.

In de dertiende druk van de Grote Van Dale, die verscheen in 1999, staan ruim 230.000 trefwoorden. Betekent dit dat het Nederlands evenzoveel woorden telt? Nee. In het WNT, dat het Nederlands van de zestiende tot in de tweede helft van de twintigste eeuw beschrijft, staan zo’n 350.000 trefwoorden, en er bestaan puzzelwoordenboeken met ruim een miljoen ingangen.

In theorie is het helemaal niet zo moeilijk om een woordenboek met nog veel meer trefwoorden te maken. Zoals bekend fabriceren we in het Nederlands aan de lopende band nieuwe samenstellingen en afleidingen. Een greep uit de samenstellingen van het afgelopen jaar: ja-kamp, nee-kamp, ja-campagne, nee-campagne, grondwetsreferendum, anti-grondwetsstemming, EU-scepticus, EU-fanaat, grondwetsdeskundige, grondwetsshow, grondwetsfolder,

grondwetkrant, enzovoorts, enzovoorts. U ziet: met de blokken van de Nederlandse woordenschat kun je een toren bouwen waarbij die van Babel volkomen in het niet valt.

Zijn er veel mensen die geloven in de mythe dat een woord pas écht bestaat als het in een woordenboek is opgenomen? Daar lijkt het wel op. Men heeft het gevoel dat een woord pas echt *geaccepteerd* is als het bijvoorbeeld tot de kolommen van de Grote Van Dale is doorgedrongen. Pas *dán* heeft een woord (dan wel: een betekenis of een uitdrukking) burgerrecht verkregen, pas *dán* telt het *officieel* mee. Of deze mythe onder scrabbelaars sterker leeft dan onder niet-scrabbelaars is nooit onderzocht. Zeker is dat veel scrabbelaars als spelregel hanteren dat een gelegd woord alleen goed is als het bijvoorbeeld in de Grote Van Dale voorkomt. Omdat dit in het verleden tot veel ruzies heeft geleid ('maar ik lees het toch dagelijks in de krant'), heeft uitgeverij Van Dale samen met de officiële Scrabbleverenigingen van Nederland en België een Scrabblewoordenlijst gemaakt. Dit boek bevat allerlei vervoegde en verboden vormen en verkleinvormen die in de Grote Van Dale ontbreken, zoals *kwaadst*, *nattigs*, *kauwend*, *proefden* en *gefopten*. Om de omvang binnen de perken te houden zijn alleen woorden opgenomen van twee tot acht tekens lang, maar dat zijn er al 130.982.

Maar nog even los van de scrabbelaars: als een woordenboek incompleet is, wat staat er dan allemaal *niet* in? Hieronder enkele rubrieken ontbrekende woorden, uitdrukkingen en afkortingen. Als uitgangspunt is de invloedrijkste hedendaagse taalreferee genomen: de dertiende druk van de Grote Van Dale (de veertiende druk verscheen in oktober 2005, na het ter perse gaan van het boek dat u nu leest; voor het betoog doet dit er echter niet veel toe).

Voor de goede orde: dit artikel is niet bedoeld als kritiek op de Grote Van Dale. Om te voorkomen dat een woordenboek onnodig dik wordt, moet de redactie keuzes maken. Sommige keuzes zijn logisch, over andere kun je twisten. Dat geldt vanzelfsprekend eveneens voor de keuze van de onderstaande rubrieken en voorbeelden – ook die zijn niet compleet.

1. Doorzichtige samenstellingen

In 1992 schrapte de redactie van de Grote Van Dale 18.000 woorden uit het woordenboek. In 1999 waren dat er 5.488. Volgens de redactie ging

het om zogenoemde *doorzichtige samenstellingen*: samengestelde woorden waarvan de betekenis voor iedereen meteen duidelijk is, zoals *energieoverschot*, *gazonsteen* en *hoteltarief*. Als ook de spelling van dergelijke woorden geen problemen oplevert, waarom zou je ze dan opnemen? Inmiddels denken ook de samenstellers van het Groene Boekje er zo over. Uit de editie van oktober 2005 zijn zo'n 14.000 'irrelevante woorden' geschrapt, waaronder tientallen samenstellingen met *geld-* en *milieu-*. Allemaal woorden dus die straks volgens aanhangers van de Scrabblemythe niet meer bestaan. Overigens zijn de woordenboeken op dit punt niet erg consequent. Heeft iemand problemen met de spelling of betekenis van het woord *fietsbel*? Nee, maar omdat een paar maal lacherig in de media is gesignaleerd dat dit oer-Hollandse woord niet in Van Dale staat, zal het – hoe doorzichtig ook – aan de volgende editie worden toegevoegd. Oer-Hollands staat er trouwens ook niet in.

2. Gelegenheidsworden

Tijdens de millenniumwisseling ontstonden honderden zogenoemde gelegenheidssamenstellingen met *millennium-*. Het aantal samenstellingen met *terrorist-* en *terrorisme-* is de afgelopen jaren spectaculair gestegen. Staan al die woorden in de woordenboeken en horen ze daar in thuis? Nee dus. Jaarlijks verschijnen er duizenden woorden in kranten en tijdschriften die we even nodig hebben om omstandigheden te beschrijven die dan actueel zijn. Net als *ja-kamp* en *nee-kamp* zijn dit eendagsvliegen die je helemaal niet moet willen vangen in een woordenboek.

3. Oude woorden

Neem een woordenboek van honderd of vijftig jaar geleden, sla dit open op een willekeurige bladzijde en de kans is groot dat u meteen woorden tegenkomt die u totaal onbekend zijn. Bijvoorbeeld op pagina 2005 in de Grote Van Dale van 1924: *vlottersbaas* voor 'ploegbaas der houtvlotters of houtlossers'. De zaak is verouderd en daarmee het woord. Dat Van Dale veel verouderde woorden schrapt is overigens discutabel, want dit woordenboek zegt het Nederlands van de afgelopen honderdvijftig jaar te beschrijven, en honderdvijftig jaar geleden werd er nog volop *gevlot*, zowel door *houtvlotters* als door *vlottersbazen*. De Grote Van Dale uit 1999 telt 6.224 woorden en betekenissen met het label 'verouderd'. Die staan er dus nog in, maar duizenden woorden zijn inmiddels – na bewezen diensten – de laan uitgestuurd.

4. Dialectwoorden

De Grote Van Dale telt zo'n dertienduizend trefwoorden met het label 'gewestelijk' (dan wel met de afkorting 'gew.'). Gewestelijk betekent dat het woord slechts in een bepaalde streek wordt gebruikt – welke streek staat er niet bij. Is de hele Nederlandse en Vlaamse dialectwoordenschat met die dertienduizend trefwoorden in kaart gebracht? Nee, natuurlijk niet. Er zijn dialectenwoordenboeken met tienduizenden ingangen. Slechts een fractie van de dialectwoordenschat komt in de algemene woordenboeken terecht.

5. Taboewoorden

Lang zijn lexicografen van mening geweest dat woordenboeken een voorbeeldfunctie hebben. Woorden en uitdrukkingen die zij te grof vonden, hielden zij simpelweg buiten de kolommen. Zo heeft het heel lang geduurd voordat het woord *neuken* in de woordenboeken werd opgenomen. De seksuele betekenis van *neuken* is in 1653 voor het eerst geboekstaafd. De Grote Van Dale vermeldt deze betekenis sinds 1898, Koenen sinds 1974 en Verschuieren pas sinds 1979 – 326 jaar na de vroegste vindplaats. Ondertussen zijn de woordenboeken op dit punt een stuk liberaler geworden, maar nog altijd zijn ze verre van compleet. Voorbeeld: op internet komt het woord *negerlul* maar liefst 139.000 maal voor in de betekenis 'grote penis', maar geen woordenboek zal zich hier de vingers aan branden. Overigens kent de Grote Van Dale wel *curaçaoënaar* voor 'grote penis'.

6. Politiek incorrecte woorden

Stonden er in 1984 nog 61 samenstellingen met *jood-* of *joden-* in de Grote Van Dale, in 1992 waren dat er nog maar 35 en in 1999 32. Bijna de helft is dus geschrapt. Waarom? Omdat er sinds de holocaust een taboe op die woorden rust, omdat men ze nu politiek incorrect vindt. Zal het woord *geitenneuker* als scheldnaam voor 'moslim' de woordenboeken halen? Die kans is erg klein. De Grote Van Dale is een commercieel woordenboek; uitgevers zijn beducht voor negatieve publiciteit. Ook dergelijke overwegingen spelen een rol om sommige algemeen bekende woorden buiten de boeken te houden.

7. Vergeten woorden

Zijn er woorden die vrijwel iedereen kent maar die toch niet in de woordenboeken staan? Ja, *kneiter* bijvoorbeeld. Dit wordt al decennialang ge-

bruikt voor ‘hoofd’ in de verbinding *kale kneiter*, maar ook voor ‘knul’, ‘knikker’ en ‘joekel’ (‘een kneiter van een hit’). Honderden keren te vinden – in diverse spellingvarianten – in de krantenarchieven en op internet, maar níét in de Grote Van Dale, noch in Van Dale Hedendaags Nederlands, Koenen, Kramers, Verschueren of het WNT. Hoe kan dat? Omdat het simpelweg over het hoofd is gezien. Nog een paar opmerkelijke hiaten in de Grote Van Dale : *lerp* voor ‘slungel’ (‘een lange lerp’), *kopkluiven* voor ‘heftig (tong)zoenen’, *controlfreak*, *droomoord* en *napoetsen* (een dagelijkse praktijk in tienduizenden gezinnen met jonge kinderen). Dit zijn allemaal woorden die al heel lang meegaan.

8. Kersverse neologismen

In een woordenboek dat, zoals de Grote Van Dale, gemiddeld om de tien jaar wordt herzien, moet je natuurlijk niet gaan zoeken naar woorden, uitdrukkingen en afkortingen die nog maar net uit de luiers zijn. Bestaan woorden als *botox*, *girlpower*, *hormoonvles*, *internetcafé*, *nachtmerriescenario*, *nulzesje*, *nummerweergave*, *sms’en*, *sorrydemocratie*, *spindoctor*, *spitstarief*, *startpagina*, *stealth-technologie*, *thuis kopiëren* en *voicedialing*? Ja, ze bestaan, maar nog niet in de Grote Van Dale van 1999. De vetgezette woorden staan overigens wél in Van Dale Hedendaags Nederlands, maar dit boek wordt aanzienlijk minder vaak geraadpleegd als scheidsrechter in taalkwesties.

9. Spreektaalige woorden

Vraagt zij: ‘Heb je daar zin in?’ Antwoordt hij: ‘Mwah’. Dit kan drie dingen betekenen: ‘ik weet het niet’, ‘nee’ (als het laag wordt uitgesproken) en ‘vooruit’ (als het hoog wordt uitgesproken). Is *mwah* een woord? Als *br* een woord is – en dát staat in de Grote Van Dale – dan is *mwah* het ook. Toch zul je het tevergeefs in de Grote Van Dale zoeken (Koenen kent het wel), net als veel andere woorden en uitdrukkingen die je vooral in de spreektaal hoort. Zo zijn er tientallen, zo niet honderden *stoplappen* en *doodoeners* die de woordenboeken tot nu toe niet hebben gehaald, terwijl ze volop worden gebruikt. Vergelijk op dit punt de prachtige verzameling *Als mijn tante een snor had* (1995) van Inez van Eijk eens met de handwoordenboeken.

10. Vakjargon

Ieder vak kent zijn eigen jargon. Loodgieters, timmerlieden, artsen,

geologen, biologen, scheikundigen, plantkundigen, taalkundigen, computerdeskundigen – allemaal gebruiken ze specialistische woorden en uitdrukkingen. Vind je die ook allemaal terug in de algemene handwoordenboeken, zoals de Grote Van Dale? Gelukkig niet. Als het goed is vind je alleen die vakwoorden terug die geregeld in de standaardtaal opduiken – en dat is slechts een fractie van het totaal. Om u een indruk te geven: het Zakwoordenboek der geneeskunde van Coëlho telt 26.000 ‘termen en begrippen uit de medische en aanverwante vakgebieden’. De Grote Van Dale telt 1.070 trefwoorden met het label ‘medisch’.

11. Nonsenswoorden

Een van de eerste woorden die baby’s in Nederland horen is *oetsiekoetsie*. Niemand weet wat het betekent en zeker de baby’s niet. Het is dan ook een nonsenswoord. Hoewel onze taal op dit gebied een lange en rijke traditie heeft, zul je in woordenboeken vrijwel geen nonsenswoorden vinden. Dus geen ‘Labberdie, labberda, labberdonia’, geen ‘Jutekei, jutekei, jutekei-sa-sa’, geen ‘tjingela, tjingela hop sa sa’ en zelfs geen ‘Schietspoele, sjerrebekke spoelza! Djikke djakke, kerrekoltjes, klitsklets!’ De Grote Van Dale kent wel *hopfalderië* en *klisklezoor*. Dat laatste woord is echter een vakterm voor een ‘metselsteen met halve breedte en volle lengte’.

12. Jeugdtaal

Luister eens naar kinderen die op het schoolplein aan het knikkeren zijn. In de omgeving van Haarlem (er zijn grote regionale verschillen) hoor je dan voor de kleur en het formaat van de knikkers woorden als *bere-bere*, *vijsmaal*, *tienmaal*, *bonkie*, *dolsijn*, *panter*, *snot* en *papegaai*. En voor de regels van het ‘potje’ onder meer *met dubbel kets*, *laatste kets*, *eerste kets*, *zonder of met trukendoos*, *zonder lup*, *met-over-de-kuuk-waag*, *met of zonder hijskraan*. En natuurlijk wordt er altijd gekozen tussen *voor echie* en *voor neppie*. *Echie* is wel te vinden in de Grote Van Dale, die andere woorden niet – althans niet in de gezochte betekenissen. Van de jeugdtaal komt bijna niets in de woordenboeken terecht; een verstandige keuze, want die taal is zeer vluchtig en veranderlijk.

13. Afkortingen

Hoeveel mensen ondertekenen hun e-mailtjes, kaartjes of kattedeltjes met *hgr*, *h.gr.* dan wel met *vrgr.* of *vr.gr.*? Héél veel. De Grote Van

Dale kent *vr* voor 'vrijdag' en *vr.* voor 'vrouw', *gr* voor 'gram' of 'graad' en *gr.* voor 'groot', maar niemand bedoelt met *vrgr.* 'vrouw groot' of 'vrijdag gram'. Zo zie je maar: zelfs afkortingen die dagelijks tienduizenden keren worden gebruikt, staan soms niet in de woordenboeken.

Er zijn meer categorieën te bedenken en véél meer voorbeelden, maar de boodschap zal duidelijk zijn: je kunt niet zeggen dat een woord niet bestaat omdat het in een woordenboek ontbreekt. Dat is een mythe, een hardnekkige taalmythe – ook al een woord dat je in de woordenboeken tevergeefs zult zoeken.

3. DE MONGGOOL EN DE MENSMEETER

Mongool

‘Je leert leven met de sfeer op het voetbalveld, waar “mongool” naast “homo” veruit het favoriete scheldwoord is.’

Frenk der Nederlanden in *Het Parool* 28 juni 2005

Als Mongolië het voor het zeggen had, zou *mongool* wereldwijd alleen nog worden gebruikt voor een bewoner van dit onherbergzame steppenland en niet meer voor iemand met een Downsyndroom. In 1965 trok Mongolië hierover bij de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) aan de bel, en met succes. In het Engels wordt *mongol* bijna niet meer gebruikt, de Duitse en Franse pendanten zijn sterk op hun retour. In Nederland en Vlaanderen daarentegen zijn *mongool*, *mongooltje* en *mongolisme* nog wél gangbaar. Steeds meer mensen ervaren deze woorden echter als beledigend en discriminerend. De kranten twijfelen. Zij kiezen veelal voor *Downsyndroom*, met daarachter, tussen haakjes, ‘*mongolisme*’.

De ouders van Down-kinderen zijn verdeeld. De in 1986 opgerichte *Vereniging voor een geïntegreerde opvoeding van mongoloïde kinderen* gebruikt *mongool* als geuzennaam. Maar de twee jaar daarna opgerichte *Stichting Down's Syndroom* (SDS) voert juist een verbeterde strijd tegen dit woord. ‘Integratie van mongooltjes is een *contradictio in terminis*’, heette het in 1991 in *Down + Up*, het tijdschrift van de stichting. De SDS is op dit punt zeer strijdlustig. In het tijdschrift worden de definities van *mongool* in onder meer de Winkler Prins en de Grote Van Dale aan flarden geschooten. Kwalificaties als ‘weezinwekkend’, ‘verwerpelijk’ en ‘absurd’ worden daarbij niet geschuwd. Nou ja, je moet natuurlijk ook veel kabaal maken om wat dit betreft iets te bereiken.

De man die indirect verantwoordelijk is voor deze terminologische onrust, is de Engelse arts John Langdon Haydon Langdon-Down (1828-1896). Down was de jongste van zeven kinderen. Zijn vader was apotheker. In 1847 ging hij in Londen in de leer bij het Farmaceutisch Genootschap. Later besloot hij arts te worden. Hij ging aan het London Hospital studeren en werken en won de ene prijs na de andere.

In 1858 werd Down tevens hoofd van de medische staf van het 'idiotengesticht' in Earlswood, een van de eerste inrichtingen voor verstandelijk gehandicapten in Engeland. Hiermee had hij zijn levensdoel gevonden. Down verzette zich tegen het idee dat 'idioten' niet te helpen waren. Hij trok zich het lot van zijn patiënten sterk aan en maakte een studiereis naar Zwitserland, waar dr. Guggenbühl een inrichting had die een goede reputatie genoot. Dit tehuis lag op de Abendberg. 'Ik beklom die berg als een pelgrim op weg naar een bedevaartsoord', schreef Down later, 'maar toen ik de top had bereikt, trof ik daar kinderen aan die zowel geestelijk als lichamelijk zwaar waren verwaarloosd. Ik zal mijn gevoelens van ergernis en teleurstelling nooit vergeten.'

Op zijn veertigste, in 1868, begon Down in Normansfield in Hampton een eigen tehuis, dat plaats bood aan tweehonderd verstandelijk gehandicapten. Twee jaar daarvoor, in 1866, had hij in de *London Hospital Reports* een artikel gepubliceerd dat het begrip mongool in het leven zou roepen.

Het stuk heet 'Observations on an Ethnic Classification of Idiots' en is onverwacht kort. In krap vier pagina's geeft Down zijn visie op de classificatie van 'idioten'. Down vindt de bestaande indelingen vaag, gekunsteld en onbruikbaar. Toch is zo'n indeling van belang, betoogt hij, want die kan veel invloed hebben op de toekomst van *the little one*. Bovendien willen ouders vaak weten waar de veronderstelde afwijking vandaan komt. Heeft de meid het kind zoet gehouden met opium? Is het kleintje gevallen? Is de afwijking het gevolg van kwetsuren tijdens de bevalling? 'Men verklaart de toestand uit alles liever dan uit erfelijke belasting of uit invloed van de ouders', verzucht hij.

Gedrochten

In plaats van de bestaande classificaties stelt Down een indeling in vijf etnische klassen voor, te weten: Kaukasiërs, Ethiopiërs (waaronder enkele 'witte negers'), Maleisiërs, Azteken en Mongolen.

Die eerste vier raffelt hij in een paar zinnen af, maar bij de Mongolen,

ruim tien procent van de door hem behandelde patiënten, staat hij langer stil. Hij beschrijft hun uiterlijk ('hun haar is niet zwart, zoals bij de echte Mongolen, maar bruinachtig, dun en steil'), hun gedrag, hun intellectuele vermogens, hun bloedsomloop en wat ze eten. Met een strak, verstandig trainingsprogramma is een hoop te bereiken, benadrukt hij – als eerste. Down speculeert ook over de oorzaak van deze toestand. 'Er kan geen twijfel over bestaan dat de etnische kenmerken het gevolg zijn van degeneratie', schrijft hij. Degeneratie tot het Mongoolse type wordt volgens hem veroorzaakt door tuberculose.

Anders dan hij doet voorkomen had Down deze indeling in etnische groepen niet zelf verzonnen. Hij moet zich hebben gebaseerd op een studie uit 1844 door Robert Chambers, *The vestiges of the natural history of creation*, waarin een identieke indeling voorkomt. Chambers meende dat de mensheid zich vanaf het foetale of negroïde stadium via het mongoloïde of infantiele stadium uiteindelijk ontwikkeld had naar het blanke, volwassen eindstadium. Down stipt dit wel aan, maar weidt er niet over uit.

Nadat Down was overleden, zette zijn zoon Reginald het baanbrekende werk in Normansfield voort. In 1906 nam Reginald afstand van de naam die zijn vader had verzonnen. 'Het lijkt erop,' schreef hij, 'dat de trekken die ons eerst zo sterk aan het uiterlijk en de bouw van Mongolen doen denken toevallig en oppervlakkig zijn, terwijl ze altijd samenhangen met andere eigenschappen, die absoluut niet karakteristiek zijn voor dat ras. Wanneer het hier dus om degeneratie (reversie) gaat, dan moet het degeneratie zijn naar een type dat verder terug ligt dan de Mongoolse moederstam.'

'Mongoolse idioten' waren dus een degeneratie van iets anders, maar wat? De Engelse arts F. Crookshank meende in 1924 de oplossing te hebben gevonden. In *The mongol in our midst* betoogde hij dat in de mongool het stadium van de orang-oetang naar boven komt. Hij voegde hier nog aan toe dat zij in werkelijkheid Mongools bloed moesten hebben: hun moeders zouden gemeenschap hebben gehad met een Aziat. 'Het is niet moeilijk voorstelbaar hoe geïsoleerd moeders van kinderen met Down's syndroom [...] zich toen gevoeld moeten hebben', aldus Down + Up.

Het duurde tot 1959 voordat de Parijse geneticus J. Lejeune en zijn medewerkers aantoonde dat het Downsyndroom in feite wordt veroorzaakt doordat chromosoom 21, normaal in tweevoud aanwezig, niet

goed is gedeeld, waardoor het in alle cellen van het lichaam in drievoud voorkomt. Zes jaar later beklagde Mongolië zich bij de WHO. In de *Encyclopaedia Britannica* was mongolisme toen nog te vinden in de rubriek 'gedrochten'.

Bertillonage

Aan de registratie van gevangenen is de afgelopen eeuw in Nederland weinig veranderd. Een crimineel die bij ons achter de tralies verdwijnt, wordt gefotografeerd, gemeten en beschreven. Daarnaast worden zijn vingerafdrukken genomen. Een en ander is geregeld in een wet uit 1925.

Dat geen twee mensen dezelfde vingerafdrukken hebben was allang bekend, maar pas sinds 1900 wordt de dactyloscopie op grote schaal toegepast. In de decennia daarvoor hanteerde men een identificatiesysteem dat inmiddels geheel in vergetelheid is geraakt. Dit systeem was bedacht door de Fransman Alphonse Bertillon (1853-1914) en naar hem *bertillonage* genoemd.

Bertillon was de zoon van een vooraanstaande Parijse socialist en statisticus. Zonder zijn vader had hij het nooit gered, want hij was ondiplomatiek, hardleers, koppig, brutaal en rebels. Zo werd hij van de universiteit getrapt omdat hij zijn schoolbank in de fik had gestoken met een brandertje waarop hij tijdens college chocola wilde smelten. Toen een docent hem hierover op de vingers tikte, sloeg Bertillon hem met een dik Latijns woordenboek op het hoofd.

Voor straf stuurde zijn vader hem naar Engeland. In 1875 keerde Alphonse terug om zijn dienstplicht te vervullen. Bij de infanterie verveelde hij zich zo dat hij van zijn broer studieboeken over etnografie en antropologie leende, onderwerpen die hem altijd hadden geboeid. Aan een naburige universiteit volgde hij af en toe medische colleges.

Mensmeting

Vader Bertillon was voorzitter van een vereniging van antropologen in Parijs. Hij maakte Alphonse lid en hielp hem aan een baantje bij de fotografische dienst van de Parijse politie. In 1879 ging Bertillon daar aan de slag. Van 's morgens acht tot 's avonds zes kopieerde hij signalementen. Aangezien die grof en onvolledig waren, werden ze bijna nooit geraadpleegd. Als iemand een valse naam opgaf, of z'n uiterlijk had veranderd, was het nagenoeg onmogelijk om te achterhalen of hij al eerder had gezeten.

Bertillon combineerde zijn elementaire kennis van etnografie, antropologie en statistiek, en legde zijn chef na acht maanden een rapport voor waarin hij een systeem uiteenzette dat hij *anthropométrie* ('mensmeting') noemde. Bertillon wist dat het skelet van een volwassene niet meer verandert. Door zorgvuldige metingen te verrichten – waarschijnlijk aan antropologen uit zijn vaders vriendenkring – ontdekte hij dat geen twee mensen dezelfde afmetingen hebben. Hij mat de lichaamslengte, het hoofd, de oren, de linker middelvinger, de linkervoet, de onderarm, de linkerpink, de romp en de spanwijdte van de armen. De voorkeur voor links was ingegeven door het idee dat de linkerhelft bij rechtshandigen minder 'slijt'.

Met topografische precisie registreerde Bertillon bovendien littekens, moedervlekken, tatoeages en afwijkingen. Daarnaast beschreef hij de neus, de beharing en de linkeriris. Hij besloot zijn signalement met twee foto's. Bertillon was de eerste die criminelen consequent van voren en van opzij fotografeerde bij een vaste belichting en een vaste camera-instelling.

Al deze gegevens werden in duplo op *fiches signalétiques* geschreven, een voor het alfabetisch register en een voor het antropometrisch register: een kast die zo vernuftig in allerlei hoofd- en subvakken was ingedeeld dat je in een oogwenk kon vinden welke misdadiger een pink had van 72 mm, plus een moedervlek bij de rechterschouder en een schedel van 183 mm. Doel van dit alles was om bij een arrestatie 'met wiskundige zekerheid' uit te maken of iemand al eens was opgepakt. Bovendien kwamen de signalementkaarten van pas bij het opsporen van recidivisten en vluchtelingen.

Bertillon rekende zijn chef voor dat elf metingen 177.147 mogelijkheden tot identificatie gaven; door zeven verschillende kenmerken van de iris te noteren, steeg dit aantal zelfs tot 1.240.029. Zijn chef zuchtte, en schreef aan Bertillons vader dat hij vreesde dat diens zoon gek was geworden.

Oranje-Nassau

Na bestudering van het rapport kwam vader Bertillon echter tot een andere conclusie. Hij wist gedaan te krijgen dat Alphonse, hoewel zeer ongeliefd bij zijn collega's, promotie maakte. In 1882, nadat Bertillons chef was opgestapt, kreeg Alphonse de leiding over een eigen afdeling. Hij kreeg drie maanden de tijd om het nut van zijn identificatiesysteem te bewijzen.

Bertillon had toen al ruim drieduizend delinquenten van top tot teen opgemeten. Hij slaagde erin een aantal uitzichtloze zaken op te lossen en werd daardoor in heel Frankrijk bekend. Daarna ging het snel: in 1888 werd zijn onderzoeksmethode door de Franse overheid officieel erkend. Datzelfde jaar werd Bertillon benoemd tot hoofd van het bureau voor gerechtelijke identificatie in Parijs. In 1890 schreef hij twee boeken, die in verscheidene talen werden vertaald: *La Photographie judiciaire* en *L'Anthropométrie judiciaire à Paris*. In de jaren daarna werd het systeem-Bertillon ingevoerd in onder meer Zwitserland, de Verenigde Staten, Argentinië, Rusland, Roemenië, Engeland, Pruisen en Oostenrijk.

In Nederland werd het systeem-Bertillon op 22 februari 1896 bij Koninklijk Besluit ingevoerd. Datzelfde jaar kreeg Bertillon de orde van Oranje-Nassau. Ambtenaren die met passer en meetlat aan de slag moesten, kregen het boekje *Bertillonage. Handleiding voor den beambte belast met de toepassing der lichaamsmeting enz. volgens het stelsel van Alphonse Bertillon*.

De criminelen waren niet blij. Op 18 februari 1906 liet W.J. Brusse in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een gevangene aan het woord die kort daarvoor, poedelnaakt, was opgemeten.

Die Bertillonage [sic] is een echt vernuftig systeem van beveiliging... Daar staat een misdadiger als een onnoozel kind tegenover. Wie het pas achter den rug heeft, voelt zich een lam gelijk. Nou kènnen ze je... en hoe? tot in je crimineelste knobbels en trekken....

De bertillonage was toen echter al op haar retour. Men vond het te duur, het was tijdrovend, en eenmaal gemaakte fouten waren moeilijk te herstellen. Bovendien kon het stelsel niet op kinderen worden toegepast, terwijl bij vrouwen het hoofd soms moeilijk te meten was vanwege 'de overvloedige haargroei'. Toen het grote nut van vingerafdrukken was aangetoond, voegde ook Bertillon die aan zijn identificatiesysteem toe. Hij moest echter meemaken dat zijn systeem volledig door de dactyloscopie werd verdrongen. Hij stierf dan ook verbitterd.

4. TWEE MUNTNAMEN

Daalder

‘Volgens mij was een daalder vroeger f 1,50, en een knaak f 2,50. De termen worden nu door elkaar gebruikt, en betekenen schijnbaar beide 1,50 euro. Dat zou dus betekenen dat de riks nu echt uitgestorven is. Volgens mij wordt de term overigens alleen op radio en tv gebruikt, en niet door normale mensen.’

Uit een discussiegroep op internet

In 1516 werden in het Joachimsdal in Bohemen buitengewoon rijke zilveraders gevonden. Voor het koninkrijk Bohemen was dit een godsgeschenk. Sinds de dertiende eeuw was Bohemen economisch grotendeels afhankelijk van de zilverhandel. Maar de Hussietenoorlogen hadden het land in het begin van de vijftiende eeuw in een diepe crisis gestort. De zilvervondst in het Joachimsthal – nabij het tegenwoordige Jáchymov in Tsjechië – bracht hierin op slag verandering. Duitse banken en handelshuizen trokken royaal de beurs om in de mijnbouw ter plaatse te investeren. Binnen de kortste keren verrees in de voorheen onbewoonde vallei een plaats van enige betekenis. Woonden er in 1520 nog 4.963 mensen, vijf jaar later waren dit er 13.411.

Overall in het westelijke gedeelte van het Ertsgebergte werd plotse-ling zilver gevonden, en dorpen schoten als paddestoelen uit de grond. Maar Joachimsthal bleef het belangrijkste. In 1524 waren hier al 613 mijnen geopend, een getal dat uiteindelijk zou groeien tot 944. Een kleine tienduizend mijnwerkers brachten er tussen 1520 en 1533 – de grootste bloeiperiode – jaarlijks ruim tienduizend kilo zilver naar boven.

Nederduits

Van een deel van dat zilver werden munten geslagen, voor het eerst in

1519. Op de voorzijde stond een beeltenis van Sint-Joachim, de vader van Maria en de naamgever van de vallei. Op de achterzijde een klimmende Boheemse leeuw, het wapen van de graven van Schlick, de eigenaars van Joachimsthal.

De munten waren zwaar (zo'n 25 tot 30 gram) en zeer betrouwbaar. Ze stonden onder verschillende namen bekend: *Schlickenthaler* (naar de graven van Schlick), *guldengroschen*, maar vooral *Joachimsthaler*. Dit laatste werd al spoedig verkort tot *thaler*. In het Nederduits, dat toen de handelstaal was, werd dit *dahler*, een woord dat wij leenden als *daler*. Tot ver in de negentiende eeuw geven onze woordenboeken 'daler' als de correcte vorm, maar in de spreektaal trok men zich daar niets van aan. Zoals *poller* tot *polder* was geworden, en *keller* tot *kelder*, zo werd *daler* tot *daalder*.

De *thaler* uit Joachimsthal werden internationaal als voorbeeld genomen. In Nederland werden de eerste *daalders* in 1538 geslagen, door Gelre, Nijmegen en Deventer. De Fransen leenden het begrip als *daldre*, de Spanjaarden als *daeldre*.

Ook de Engelsen namen de nieuwe muntnaam over. Aanvankelijk schreven ook zij *dal(l)er* (1540), maar al vóór 1600 werd dit verbasterd tot *dollar* (zie hierna).

Ondertussen bleven de geldmunters van Joachimsthal enorme hoeveelheden zilveren munten slaan. Tussen 1516 en 1545 brachten ze in totaal ruim 3,2 miljoen *thaler* in omloop.

Dat de graven van Schlick daar flink aan verdienden, zat de Boheemse koning niet lekker. Al in 1528 ontnam hij de Schlicks het muntrecht. In 1545 ging hij nog een stap verder: hij ontnam de graven alle bezittingen in en rond Joachimsthal, zogenaamd omdat zij de mijnwetten hadden overtreden.

Veel wijzer werd de Boheemse vorst van dit alles niet. In 1545 waren de meeste zilveraders bij Joachimsthal namelijk al uitgeput. Het mijnwerkersdorp stroomde leeg, en zelfs met belastingverlagingen, overheidssubsidies en gunstige vestigingsvoorwaarden lukte het niet de mijnwerkers terug te lokken. In 1594 waren er nog maar zo'n tachtig over. Dat *daalder* en *dollar* zich tegen die tijd internationaal een vaste plaats hadden verworven in het monetaire vocabulaire, zal voor het Boheemse vorstenhuis een schrale troost zijn geweest.

Dollar

‘Dollar is eene Noord-Amerikaansche zilveren munt, ter waarde van meer of min fl. 2.60 Hollandsch.’

Witsen Geysbeek, *Algemeen noodwendig Woordenboek der Zamenleving*
(1836), p. 454

De daalder, schreefik, is de moeder van de dollar. Maar hoe werd de dollar de munteenheid van de Verenigde Staten?

De eerste munt die in Noord-Amerika op grote schaal werd gebruikt, was de *leuwendaalder* – een zilveren munt die sinds 1575 in de provincie Holland werd geslagen. Hollandse kolonisten namen deze munt omstreeks 1620 mee naar Amerika. De *lion dollar* of *lion* was bij kooplui en matrozen een geliefde munt, maar niet de enige. Daarnaast betaalde men graag met de Spaanse peso, die bekendstond als de *Spanish dollar*.

De Amerikaanse kolonisten hadden voortdurend gebrek aan muntgeld. Engeland eiste namelijk dat zij hun belastingen voldeden in zilveren of gouden munten. Bovendien zorgden de Britten ervoor dat er in de koloniën zo weinig mogelijk Brits geld in omloop was. Ze scheepten de kolonisten af met monetaire klikjes: oude, versleten en ongewilde munten. Zo werden de kolonisten eens opgezadeld met een partij munten die zo slecht was dat hij zelfs door de arme Ieren was geweigerd.

Het gevolg was dat de kolonisten aanvankelijk voornamelijk vertrouwden op ruilhandel. Er werd betaald met kaas, bijlen, kippen, vaten cider, hooi, brandhout, zout, wol en ga zo maar door. Daarnaast ontstond er langzaamaan een grote verscheidenheid aan koloniaal geld.

In opdracht van de Massachusetts Bay Colony sloegen de zilversmeden John Hull en Robert Sanderson in 1652 in Boston de eerste Noord-Amerikaanse munt, de *pine tree shilling*. Zij gingen hier precies dertig jaar mee door, maar al die tijd bleef er op de munt ‘1652’ staan, om te voorkomen dat de Britten doorkregen hoeveel munten er werden geslagen. Al snel brachten ook de andere koloniën geld uit, nu eens *dollars* genaamd, dan weer *ponden* of *shillings*. Daarnaast waren er munten in omloop uit Mexico, Portugal, Brazilië en uit vrijwel alle Europese landen.

Kortom, wat betaalmiddelen betreft was het in de zeventiende en achttiende eeuw aan de overzijde van de Atlantische Oceaan een ongehoorlijk zootje. De waarde van een munt stond op een gegeven moment

gelijk aan z'n gewicht in zilver of goud, en iedere geldwisselaar had een weegschaaltje.

Memorandum

Het was duidelijk dat er iets moest gebeuren. In 1775, kort voordat de Britse koloniën in Amerika de onafhankelijkheid uitriepen, begon het voorlopige parlement met het uitgeven van *continental money*. De waarde werd uitgedrukt in *dollars*. Een vervelende bijkomstigheid was dat men om de oorlog te financieren zóveel biljetten bijdruckte dat dit geld spoedig waardeloos werd. Wel kreeg het woord *dollar* hiermee een stevige positie.

Het was dan ook geen echte verrassing dat Gouverneur Morris (1752-1816), die in 1782 opdracht had gekregen een voorstel te doen voor een nieuwe, officiële Amerikaanse munteenheid, op de proppen kwam met *dollars* en *centen*. Overigens was Gouverneur de voornaam van Morris, niet zijn functie – hij was zoiets als staatssecretaris. Morris' voorstel deed de Amerikaanse bankiers verdriet. Zij hadden liever vastgehouden aan het Britse pond.

Hoewel Morris het meeste werk deed, staat Thomas Jefferson bekend als 'de vader van de Amerikaanse dollar'. Jefferson paste het rapport van Morris aan en schreef in 1784 een officieel memorandum aan het Congres, waarin hij het dollar-en-cent-systeem voorstelde. Op 6 juli 1785 nam het Congres dit voorstel aan en op 2 april 1792 werd het wettelijk vastgelegd.

Vanzelfsprekend waren alle buitenlandse munten hiermee niet op slag verdwenen. Sterker nog: in 1793 bepaalde het Congres dat in Amerika ook buitenlandse munten wettig betaalmiddel bleven. Dat duurde maar liefst tot 1857. Tot die tijd kon je in de Verenigde Staten dus gewoon betalen met je *daalder* – de Nederduitse moeder van de dollar.

5. EEN SNELLE HAP, TWEË VOEDSELHERVORMERS

Hamburger

‘In Frankrijk is onlangs het allereerste islamitische fastfoodrestaurant geopend. Op het bord: hamburgers met halal vlees, geslacht volgens moslimtraditie.’

Het Nieuwsblad 7 augustus 2005

Hoog in het noorden van Duitsland, op het punt waar de Elbe zich van een rivier tot een bescheiden zeearm verbreedt, ligt de agglomeratie Hamburg. Deze belangrijke havenstad is een van de zelfstandige Länder van de Bondsrepubliek en telt meer dan anderhalf miljoen inwoners.

Halverwege de negentiende eeuw namen emigranten uit Hamburg een vleesgerecht mee naar de Verenigde Staten dat daar zou uitgroeien tot de populairste snelle hap aller tijden. Omstreeks 1884 noemde men dit vleesgerecht *Hamburg steak*. Niet lang daarna sprak men van *Hamburger steak*, wat omstreeks het begin van de twintigste eeuw werd verkort tot *hamburger*.

De grootste propagandist die dit gebraden stuk gehakt ooit heeft gehad was de Amerikaanse voedselhervormer J.H. Salisbury (1823-1905). Naar hem werd de hamburger omstreeks 1897 *salisbury steak* genoemd, een naam die je nog weleens ziet opduiken in restaurants die zich te chic voelen om een hamburger te serveren.

De hamburger werd aanvankelijk zonder brood geserveerd. Het kadetje kwam er omstreeks 1912 bij. In het begin van de jaren dertig verdrong de hamburger in de Verenigde Staten de *hot dog* als populairste snelle hap. Vanaf dat moment was de opmars van de hamburger niet meer te stuiten. In Nederlandse bronnen is de hamburger voor het eerst aangetroffen in 1938, maar de opkomst van dit gerecht dateert van na de Tweede Wereldoorlog.

Tegen die tijd zag men het woord abusievelijk aan voor een samenstelling van *ham* en *burger*, hoewel er geen ham aan te pas komt. *Burger* werd nu een achtervoegsel voor allerlei gerechten, zoals de *cheeseburger* en de *wimpyburger*.

Tegenwoordig is McDonald's de bekendste hamburgerketen, maar Nederland maakte kennis met de hamburger bij Wimpy, een fastfoodketen die in Engeland nog altijd zeer bekend is. De *Wimpyburgers* of *Wimpy's* zijn genoemd naar J. Wellington Wimpy, een personage uit de Pop-eyestrips van Elzie C. Segar. Wimpy is een groot liefhebber van hamburgers, die hij zelden uit eigen zak betaalt. Een van zijn geveugelde uitspraken is: 'I will gladly pay you Tuesday for a hamburger today' (Ik betaal je met liefde dinsdag voor een hamburger vandaag).

In 1954 werd in Engeland de eerste Wimpy geopend. Nederland volgde in 1963. Op het hoogtepunt, eind jaren zestig, telde Nederland 53 Wimpy's.

'Pas in de jaren tachtig', schreef Hans Hoekstra eens in *Het Parool*, 'sloeg McDonald's in Nederland echt aan. Ook de hamburgerketen *Burger King* vestigde zich in die tijd in Nederland. McDonald's groeide door, maar Wimpy ging uiteindelijk ten onder (net als de *Wendy's* en de *Darby's*), al werd nog een vertwijfelde poging gedaan om concurrent McDonald's te imiteren door niet langer aan tafeltjes te bedienen (table service) maar ook op counter service over te gaan.'

In 1985 sloot de laatste Nederlandse Wimpy, in Amsterdam. In Engeland telt de Wimpyketen nog zeker driehonderd zaken.

Bantingkuur

Tegenwoordig kun je kiezen uit een kolossale hoeveelheid diëten, maar hoe lag dat vroeger? Wat deden mensen met overgewicht pakweg honderd jaar geleden om af te vallen?

Tussen 1865 en 1940 behoorde de zogenoemde bantingkuur tot de bekendste diëten. Deze kuur dankt haar naam aan de Londense begrafenisondernemer en schrijnwerker William Banting (1797-1878).

Banting was relatief klein van stuk, ongeveer 1,62 m. Aanvankelijk had hij een normaal postuur, maar rond zijn veertigste begon hij opeens dik te worden. Hij bezocht een arts, die hem aanraadde te gaan roeien. Banting volgde dit advies met geestdrift op. Iedere ochtend roeide hij maar liefst twee uur. Zijn spierkracht nam toe, maar hij kreeg ook

enorme trek, hij ging meer eten en werd alleen maar dikker. In de jaren daarna bezocht hij verscheidene artsen. Op hun aanraden maakte hij lange wandelingen langs het strand, nam zeebaden, Turkse baden, ging paardrijden, dronk grote hoeveelheden mineraalwater en *liquor potassae* (een oplossing van kaliumcarbonaat), maar niets hielp – hij werd dikker en dikker.

Gehoorproblemen

Banting leed niet aan een of andere zeldzame ziekte, hij at en dronk gewoon te veel, vooral brood, vlees en bier. Weliswaar adviseerden de dokters hem om licht te eten, maar niemand zei erbij wat je daar precies onder moest verstaan.

Ruim twintig jaar lang bleef Banting zo aanmodderen. Inmiddels had hij zo'n dikke buik dat hij zijn eigen schoenen niet meer kon vastmaken. Hij droeg kniebanden en liep altijd langzaam achterwaarts de trap af, in de overtuiging hiermee zijn voet- en kniegewrichten te sparen. Van de geringste lichamelijke inspanning moest hij hoesten en zweten.

Uiteindelijk bood William Harvey, een oorarts uit Soho, soelaas. Harvey was ervan overtuigd dat Bantings gehoorproblemen te maken hadden met diens lichaamsgewicht. Daarom schreef hij hem geen geneesmiddelen voor, maar een dieet.

Harvey raadde Banting aan om voortaan geen brood, boter, suiker, aardappelen, pasta, varkensvlees, zalm of bonen meer te eten, sinds vele jaren Bantings lievelingsgerechten. Ook mocht hij geen sterke drank, bier, champagne of melk meer drinken.

In plaats daarvan moest de begrafenisondernemer zich aan het volgende dieet houden. Als ontbijt: mager rund- of lamsvlees, nieren, gebakken vis of ham, met een grote kop thee (zonder melk of suiker), een beschuit of geroosterd brood. Voor het middagmaal: vis of vlees, geroosterd brood, gevogelte of wild, met twee of drie glazen goede bordeaux, sherry of madera. Bij de thee: ingemaakte vruchten met een grote beschuit. Voor het avondeten: vlees of vis met twee glazen wijn. Voor het slapen gaan mocht hij zonodig nog een grog nemen.

Kniebanden

Banting wist niet wat hem overkwam. Na een week was hij al een pond kwijt. De week daarop weer een, en zo ging het door tot hij in totaal

ruim 21 kilo was afgevallen. Ook voelde hij zich met de week fitter. Zijn oor- en oogproblemen werden minder en hij had geen last meer van brandend maagzuur, obstipatie, misselijkheid of duizeligheid. Hij kon weer zelf zijn laarzen aantrekken en na twintig jaar kon hij eindelijk zijn kniebanden afdoen.

Banting was intens dankbaar. Hij voelde zich geroepen zijn ervaring met anderen te delen. In 1863 gaf hij 'tot troost der lijdende menscheid' in eigen beheer een brochure uit, getiteld *A letter on corpulence*. Het is een aandoenlijk document: openhartig, bescheiden en in gewone taal. Er was onmiddellijk veel vraag naar. De eerste twee drukken verspreidde de Londense begrafenisondernemer gratis, voor de derde druk (oplage 1.500 exemplaren) vroeg hij een kleine vergoeding.

Al in 1865 werd zijn brochure in het Nederlands vertaald, onder de titel *Open brief over de zwaarlijvigheid*. Ook in Duitsland verscheen een vertaling. In het Engels werd *to bant* een gangbare uitdrukking, net als *doing Banting*, *Bantingism* en *to Bantingize*. In 1871 nam A. Winkler Prins in zijn encyclopedie een artikel op over de *bantingkuur* en ook Meyers *Konversations-Lexikon* ruimde er een halve pagina voor in. Banting ontving honderden dankbare brieven en adhesiebetuigingen.

Ondervoeding

Bracht de bantingkuur naast een remedie tegen vetzucht nu ook meer inzicht in de oorzaken ervan? Niet echt. In de Nederlandse vertaling van de brochure is een kort overzicht opgenomen van de verschillende verklaringen voor zwaarlijvigheid. Als belangrijke oorzaken worden genoemd slap celweefsel, massage na een heet bad, gebrek aan beweging, veel slapen, een flegmaticke aard, een weelderige levensstijl, aderlatingen, verblijf in koude of vochtige lucht en 'werkeloosheid der geslachtsorganen' ('daarom dikwijls bij vrouwen in de periode van stilstand na herhaalde kraambedden of in de klimakterische jaren'). Bantings brochure gaf wel het startschot voor gedegen onderzoek naar overgewicht en diëten.

Omstreeks 1940 leidde dit onderzoek tot de conclusie dat de bantingkuur – met zijn eenzijdige consumptie van mager vlees en toch iets te veel alcohol – kon leiden tot ernstige ondervoeding. Zonder medische controle kon deze kuur zelfs gevaarlijk zijn, waarschuwde men.

Fletcheren

‘Mijn moeder en vele anderen, hebben zich op het verkeerde been laten zetten door de uitlatingen van de Amerikaanse arts Fletcher die rond de Eerste Wereldoorlog het langdurig kauwen van voedsel aanpreef als middel tegen alle kwalen. Goed kauwen noemde men dan ook fletcheren.’

Van een website

John D. Rockefeller sr. deed het, Thomas Edison deed het, maar de Amerikaanse filosoof William James schreef na drie maanden: ‘I had to give it up. It nearly killed me.’

Aan het begin van de twintigste eeuw verbreidde de Amerikaan Horace Fletcher met opmerkelijk succes de leer van het langdurig kauwen ten behoeve van een betere spijsvertering.

Fletcher werd op 10 augustus 1849 geboren in Lawrence, Massachusetts. Hij was van jongs af aan buitengewoon ondernemend en had voor zijn dertigste de wereld al vier keer rondgereisd. Hij combineerde zijn reislust met ondernemingszin en was in de loop der tijd verbonden aan zo'n veertig verschillende handelshuizen.

In 1881 streek Fletcher neer in San Francisco. Hij vergaarde een fortuin als fabrikant van drukinkt en als importeur van zijden stoffen en oriëntalia. Tegelijkertijd was hij directeur van een opera, kunstcriticus en succesvol schilder.

Mollig

In 1895 kwam het keerpunt. De 47-jarige Fletcher werd door een levensverzekeringmaatschappij geweigerd. ‘Hij realiseerde zich opeens’, schrijft zijn biograaf, ‘dat hij vijftig pond te zwaar was, dat hij geplaagd werd door obstipatie en dat hij vaak ziek was.’

Dit inzicht leidde tot het uittesten van alle mogelijke diëten, maar Fletcher vond ze allemaal niks. Hij bedacht een eigen therapie, die hij in verschillende boeken uiteenzette. Zijn bekendste boek, *The ABC of nutrition*, verscheen in 1903. Fletcher was tot de conclusie gekomen dat hij zijn goede gezondheid had teruggekregen door zorgvuldig te kauwen. Dus propageerde hij dat iedere hap 32 (!) keer moest worden gekauwd – één keer voor iedere tand of kies. Verder stelde hij: eet alleen bij echte honger, eet waar je trek in hebt, eet alleen als je verder niets aan je kop hebt en geniet van een maaltijd.

De rest van zijn leven besteedde Fletcher aan het uitdragen van zijn ideeën. De mollige Amerikaan met zijn volle lippen, grijze haar, borstelige wenkbrauwen en zijn scherpe gevoel voor humor was een graag geziene gast. Hij hield overal gratis lezingen, maar, zo schrijft de *Dictionary of American biography*: 'Hij was allerminst een fanatieke hervormer. Hij genoot van de goede dingen van het leven en nam waar iedereen bij zat een tweede portie kalkoen.'

In de Verenigde Staten werden *fletcherize*, *fletcherism* en *fletcherite* gangbare begrippen, en nadat Fletchers boeken onder meer in het Duits, Pools, Italiaans, Hongaars en Russisch waren vertaald, duurden ook in Europa de maaltijden aanzienlijk langer. De Duitsers spraken van *fletschern* en de Grote Van Dale vermeldt het vanaf 1924 als *fletcheren*.

Fletcher bracht de laatste jaren van zijn leven hoofdzakelijk door in Venetië. Tijdens de Eerste Wereldoorlog leerde hij vluchtelingen in België hun magere rantsoen zo goed mogelijk te benutten. Hij stierf in Kopenhagen op 13 januari 1919, zeventig jaar oud.

Tijdens zijn leven had Fletcher veel geld geschonken aan onderzoek naar voedsel en de effecten daarvan op het lichaam. Na zijn dood toonde dat onderzoek aan dat langdurig kauwen de spijsvertering nauwelijks bevordert.

6. DRIE DANSEN

Tarantula

'Secrets from the CIA, KGB, and Hollywood, zoals de expositie heet, toont ook de tarantula die James Bond bedreigde in *Dr. No*, de lederen broek van Emma Peel in *The Avengers* en een negentiende-eeuwse camera, ontworpen om aan een duif te hangen.'

De Standaard 21 februari 2002

De meeste mensen denken bij een tarantula aan die dodelijke, harige spin waar makers van griezelfilms zo dol op zijn, maar in feite zijn dat vogelspinnen uit Zuid-Amerika. In de wetenschap blijkt tarantula in de eerste plaats te worden gebruikt voor een geslacht – met maar liefst zestig soorten – van niet-giftige Amerikaanse schorpioenspinnen. Specialisten maken onderscheid tussen *tarantula's*, *tarentula's* en *tarentels*, maar de meeste woordenboeken vegen die op een grote, wriemelende hoop en geven de voorkeur aan de spelling *tarantula*.

Het woord tarantula is afgeleid van de Italiaanse havenplaats Tarente (in het Italiaans: Taranto), gelegen in de hak van de laars van Italië. In deze streek kwam de tarantula – we hebben het nu over de *Lycosa tarentula* – vroeger veel voor. Inmiddels weten we dat de beet van die spin net zo veel kwaad kan als de steek van een wesp, maar vroeger dachten de Tarentijnen dat je eraan doodging. Je kon het er alleen levend afbrengen, dachten ze, als je door wild gedans het gif uitzweette.

Massahysterie

Tussen de vijftiende en de zeventiende eeuw nam dit volksgeloof de vorm aan van massahysterie. Het uitte zich in een verschijnsel dat sinds het eind van de zeventiende eeuw *tarantisme* heet, ofwel epidemische danswoede. Danswoede kwam in de middeleeuwen ook wel in de Ne-

derlanden voor, maar het eigenlijke tarantisme bleef beperkt tot Apulië, de regio waarvan Tarente een van de voornaamste steden is.

In 1695 schreef de vooraanstaande Italiaanse arts Giorgio Baglivi een proefschrift over de danswoede in Tarente, dat spoedig in het Engels werd vertaald onder de titel *A dissertation of the anatomy, bitings and other effects of the venomous spider, call'd tarantula*.

Vooraf in de warmste tijd van het jaar, zo schreef Baglivi, sprongen mensen opeens op in de overtuiging dat ze waren gebeten door een tarantula. Ze renden naar het marktplein, waar ze als bezeten begonnen te dansen. Anderen sloten zich bij hen aan. Sommigen zeiden ook zojuist te zijn gebeten, bij anderen speelde een oude beet weer op. Het gif kon soms dertig jaar lang, iedere zomer weer, aanzetten tot danswoede.

Jong en oud danste mee, mannen en vrouwen, boeren, monniken en edellieden, maar de meeste slachtoffers maakte de tarantula onder arme boerinnen. Sommigen hulden zich in felgekleurde kleding, anderen scheurden zich de kleren van het lijf, heftig schokkend met de heupen. Muzikanten zweepten de dansers op en de wijn vloeide rijkelijk. Tarantisme werd als een ziekte beschouwd, maar het ging er soms zo vrolijk aan toe dat men van 'het kleine carnaval der vrouwen' sprak. Het dansen duurde een dag of drie, tot de slachtoffers uitgeput in elkaar zakten. Doodop, maar genezen.

De artsen stonden voor een raadsel. Hoe was het bijvoorbeeld mogelijk dat de spinnenbeet vrijwel alleen in Apulië tot danswoede leidde, terwijl de tarantula in grote delen van Italië voorkwam? Baglivi legde zich niet bij de verklaring neer dat de Apulische tarantula giftiger was. In Napels liet hij een konijn bijten door een uit Apulië meegenomen spin. Het konijn stierf na vijf dagen maar danste niet, hoewel muzikanten alle deuntjes uitprobeerden. In Apulië zou de spinnebeet wél een haan en een wesp tot dansen hebben aangezet, aldus Baglivi.

Een andere arts liet zich in 1693 opzettelijk door twee Apulische tarantula's bijten, in het bijzijn van zes getuigen en een notaris. Zijn arm zwol een beetje op, maar dat was alles.

Heidense ritën

Indertijd heeft men nooit een verklaring voor het tarantisme gevonden. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat de danswoede deels het gevolg was van massahysterie, deels van een in Apulië heersende zenuwaandoening, verwant aan melancholie. Daarnaast was het een uitlaatklep voor de

arme bevolking. Bovendien bevatte het tarantisme – dat tot aan het begin van de twintigste eeuw voorkwam – sporen van oude heidense riten.

In de meeste moderne talen is het woord tarantula overgenomen in de zestiende eeuw. Bij ons is een verwante term één keer in het Middelnederlands aangetroffen, in een vertaling door Jacob van Maerlant ('*Tarans es een serpent/ also alse plinius kent/ vanden gheslachte van scorpioene [...]*'). Daarna is er een vermelding aan het eind van de achttiende eeuw, maar pas vanaf de negentiende eeuw staat het in alle woordenboeken en encyclopedieën. Toen was men zich er al terdege van bewust dat de giftigheid van de tarantula op een fabeltje berustte. Men maakte er zelfs een punt van om uit te leggen hoe *onschadelijk* de spin was. Zo schreef het woordenboek van Witsen Geysbeek in 1852: 'Men kan [de tarantula] gemakkelijk naar buiten lokken, indien men het gegons der vliegen na maakt, of digt bij eene opening van het nest, eene korenaar heen en weder beweegt. Men kan haar ook zonder veel moeite tam maken en gewennen, om in een glaasje te leven.'

Paul Jones

'Slechts één lied uit dezen tijd heeft er het leven afgebracht: nog altijd blijft in Hier komt Pauwel Jones aan onder ons volk de heugenis bewaard van den Amerikaanschen kaperkapitein, die in 1779 aan boord van een veroverd Engelsch schip de haven van Texel binnenliep; op het luchtig-dansend rythme van dat aardig liedje stapte de stoutmoedige Yankee nog onder ons rond.'

G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* deel 6 (1910), p. 280

In juli 1961 slaagde prinses Beatrix in Leiden voor het doctoralexamen rechten. Zij vierde dit met een onstuimig feestje. Het kwintet van Frans Dehue speelde er 'Geef mij maar Amsterdam'. Beatrix zong uit volle borst Weense liedjes mee. Er werd ook veel gedanst: de polonaise, de foxtrot, de cha-cha-cha, de Weense wals en... de *paul jones*, een dans waarbij dames en heren voortdurend van partner wisselen.

Zou Beatrix hebben geweten dat die dans heet naar een kaperkapitein die de Nederlandse regering ooit ernstig in verlegenheid heeft gebracht? Naar een zeebonk, bovendien, die bekendstond om zijn liber-tijnse levenswandel?

Zeker is dat er over de Schots-Amerikaanse avonturier John Paul

Jones (1747-1792) onwaarschijnlijk veel is geschreven. Dumas, Melville, Kipling, Thackeray en Carlyle vereeuwigden hem in romans, gedichten en toneelstukken, en Britse, Amerikaanse en Franse historici hebben minstens twintig studies aan hem gewijd.

Oorlogsvloot

Kort samengevat komt het leven van Jones hierop neer: hij werd in Schotland geboren als zoon van een tuinman, voer op een slavenschip en werd daarna koopvaardijkapitein. Op een gegeven moment onderdrukte hij met harde hand een muitерij. Jones zelf verklaarde dat de leider van de opstandelingen tegen zijn degen was aangehold, maar omdat dit niet erg geloofwaardig overkwam, nam hij in 1773 de benen naar Amerika. Bij het uitbreken van de Amerikaanse vrijheidsoorlog nam hij dienst bij de marine. In 1777 voerde Jones als eerste de Amerikaanse vlag op zee en Amerikaanse historici beschouwen hem als een van de grondleggers van de Amerikaanse oorlogsvloot.

Tussen 1777 en 1779 was Jones actief als kaperkapitein voor de Amerikanen. Hij behaalde een paar mooie overwinningen, was moedig en koelbloedig ('Schotse moeders brachten hun schreiende kinderen tot zwijgen, door slechts even zijn naam te noemen', zo heet het ergens). In 1780 werd hij te Parijs ingehaald als een held. Hij had daar relaties met verscheidene getrouwde en adellijke dames, die hij met gedichten en gepassioneerde brieven bestookte.

Na de Vrede van Versailles (1783) trad Jones in Russische dienst. Hij vocht op de Zwarte Zee tegen de Turken. In 1790 nam hij ontslag, mede omdat zijn vijanden het verhaal hadden verspreid dat hij een jong meisje had verkracht. Jones vestigde zich weer in Parijs, waar hij in 1792 stierf, kort na zijn vijfenvestigste verjaardag. 'Zijn grootste gebrek was zijn enorme ijdelheid', schrijft een van zijn biografen.

Dat Jones in Nederland een tijdlang gevierd was, houdt verband met zijn activiteiten als kaperkapitein. Eind september 1779 leverde Jones in de Noordzee slag met twee Britse oorlogsschepen. Het was een bloedig gevecht, waarbij honderden doden vielen. Het schip van Jones was al zinkende toen hij erin slaagde een Brits schip te enteren.

De slechte staat van de schepen en het grote aantal gewonden dwongen Jones snel een haven te zoeken. De dichtstbijzijnde was Texel. Op 3 oktober 1779 voer Jones daar binnen, met ruim vijfhonderd Britse krijgsgevangenen en twee buitgemaakte schepen.

De bestuurders van de Republiek waren *not amused*. De toestand was hachelijk: de Oranjeklanten waren pro-Engels, de patriotten pro-Frans en pro-Amerikaans. Nederland had veel last van de Britse suprematie op zee en daarom was er onder het volk veel sympathie voor het Amerikaanse onafhankelijkheidsstreven. Maar officieel was Engeland een bevriende natie en door Jones te helpen zou de Republiek de Amerikaanse vlag erkennen. Bovendien stonden twee van Jones' schepen onder leiding van Franse officieren, dus ook de relatie met Frankrijk stond onder druk.

Al op 8 oktober 1779 eiste de Engelse gezant dat Jones met zijn buit zou worden uitgeleverd. Maar diezelfde dag reisde Jones in zijn Amerikaanse uniform naar Den Haag om met de Franse ambassadeur te overleggen. De volgende dag ging hij naar Amsterdam, waar hij door een juichende menigte werd ontvangen. Bij een bezoek aan de schouwburg kreeg hij een ovatie en tekende Simon Fokke het eerste betrouwbare portret van Jones.

De Staten probeerden de boel op verschillende manieren te sussen, maar Engeland bleef aandringen en daarom was het een enorme opluchting toen Jones op 27 december 1779 Texel verliet. De behendige kaper wist aan de Engelse schepen die op hem loerden te ontkomen en arriveerde met zijn buit in Frankrijk.

In de korte tijd dat Jones hier was, had hij een kleine romance met de dertienjarige dochter van een rijke Zwitser. Het meisje maakte een heldendicht voor Jones, dat hij beantwoordde met een afscheidshymne, geschreven midden op de Noordzee, terwijl de vijand nog op hem loerde.

Herdenkingsdienst

Ondertussen was er een liedje op Jones gemaakt. Het heet 'Op de Berugte Held Paul Jones' (soms ook *Pauwel Jones*) en de eerste regels van ieder couplet luiden: 'Hier komt Paul Jones aan,/ Het is soon aardig ventje', waarop regels volgen als: 'Hy is op Zee gelyk een swaan,/ Schiet de Koo-gels als een krentje', en: 'Hy draagt een Deegen op zyn Gat,/ Het lykt wel een studentje'. Dit liedje bleef meer dan honderd jaar populair, dus tot aan het begin van de twintigste eeuw.

Toen ontstond ook de *paul jones-dans*. Dit tijdstip houdt verband met Jones' herbegravenis. Jones was in 1792 in Parijs begraven. In 1905, na een speurtocht van zes jaar, slaagde de toenmalige Amerikaanse ambassadeur in Parijs erin de stoffelijke resten van Jones terug te vinden. Een eskader Amerikaanse schepen, begeleid door een Franse oorlogsbodem,

bracht Jones naar huis. In 1906 hield president Roosevelt een herdenkingsdienst, in 1912 werd in Washington een standbeeld voor Jones opgericht en in 1913 werden zijn stoffelijke resten in Annapolis bijgezet in een buitengewoon rijk versierd graf (kosten: 75.000 dollar).

Een held uit de Amerikaanse vrijheidsoorlog was tot leven gewekt en zijn reputatie als versierder gaf de naam aan een dans waarbij dames en heren voortdurend van partner wisselen. Blijkbaar was die dans in 1961 ook bij ons nog zo bekend dat prinses Beatrix er graag voor in de benen kwam.

Charleston

‘Als de kinderen eindelijk in bed liggen zing ik nog steeds: “Ik ben een flinke muis, ik ben voor niemand bang, ik dans de charleston” of “Willu een stekkie een stekkie, een stekkie van de fuchsia”.’

Sylvia Witteman in de Volkskrant, 26 augustus 2003

De geschiedenis van de charleston begint niet, zoals je zou verwachten, in Charleston, South Carolina, maar in Nigeria en Ghana. Daar zijn volksdansen aangetroffen met bewegingen die sprekend lijken op de dans die wij nu in de eerste plaats associëren met de *Roaring Twenties*, met vrouwen in glitterjurkjes die er op foto's soms bijstaan als hardrijders bij de start, doorgaans met een hoedje dat lijkt op een badmuts.

Met de zwarte slaven reisde de Afrikaanse dans mee naar Noord-Amerika. Aan het begin van de twintigste eeuw was het een bekende dans in de zuidelijke staten, vooral in de havenstad Charleston. Daar dansten de havenarbeiders deze wilde solo, begeleid door handgeklap en voetgestamp.

Arbeiders die uit het zuiden wegtrokken namen de dans mee naar New York. Zij kwamen samen in een buurt die bekendstond als ‘The Jungles’. Daar dansten ze tot diep in de nacht op pianomuziek. Een van de toehoorders was de zwarte pianist James Price ‘Jimmy’ Johnson (1894-1955). Johnson deed er inspiratie op voor veel van de liedjes die hem beroemd zouden maken.

In 1923 schreef Johnson samen met Cecil Mack een liedje getiteld ‘Charleston’ voor de zwarte musical *Runnin’ Wild*, die op 25 augustus 1923 in New York in première ging. De dans werd uitgevoerd door een zekere Elisabeth Wench. Over de oorsprong van de dans laat de liedtekst geen onduidelijkheid bestaan:

Carolina, Carolina, At last they've got you on the map,
With a new tune, Funny blue tune, With a peculiar snap!
You may not be able to buck or wing,
Fox-trot, two-step, or even swing;
If you've got religion, in your feet,
You can do this prance and do it neat.
Charleston! Charleston! Made in Carolina!

Het liedje stelde niet veel voor, maar de dans sloeg in als een bom en *Runnin' Wild* beleefde ruim tweehonderd voorstellingen. In oktober 1923, kort na de première, werd Johnsons 'Charleston' voor het eerst op de plaat gezet. In 1924 volgde de tweede opname en in 1925 – toen de charleston in de Verenigde Staten een soort manie was geworden – volgden tientallen andere opnames.

Dansverbod

In de loop van 1925 bereikten deze platen Europa. Josephine Baker zorgde voor een sensatie door de charleston solo te dansen in *la Revue nègre* in Parijs. Daarna was er ook in Europa geen houden meer aan.

De charleston was wild, veel wilder dan de foxtrot, de boston of de *one-step*, dansen waarin de jeugd zich na de Eerste Wereldoorlog massaal had uitgeleefd. Op sommige plaatsen in de Verenigde Staten werd de charleston dan ook verboden. Dit voorbeeld werd in Amsterdam nagevolgd door de christelijke burgemeester Willem de Vlugt (1872-1945).

Bij *Het Leven* vroegen ze zich indertijd af wat er dan zo onzedelijk was aan de charleston. Het tijdschrift stuurde een verslaggever op pad, die terecht kwam bij de heer Leefson, indertijd een bekend dansleraar. Leefson moest hard om het verbod lachen, zo berichtte *Het Leven* op 10 april 1926. 'De "Charleston" zou onzedelijk zijn?', aldus Leefson. 'Och kom, meneer, dat is een fabeltje! Je kunt alles onfatsoenlijk maken, maar juist omdat wij geen negers zijn, dansen wij de "Charleston" anders dan negers.'

Leefson en zijn collega's gingen nog een stuk verder: zij schaafden de charleston bij tot een respectabele Engelse ballroomdans, met stappen die wel iets uitbundiger waren dan te doen gebruikelijk, maar die nauwelijks meer leken op de bewegingen van de zwarte havenarbeiders uit Charleston.

Omstreeks 1927 was de lol er dan ook af. De charleston werd verdre-

ven door onder andere de *Black Bottom*. In de jaren vijftig en zestig volgde een korte opleving, voornamelijk in nostalgische musicals, met dames in charlestonjurkjes en hoeden als badmutsen.

7. DRIE PLANTENNAMEN

Het misverstand als plantennaam: de *Ternstroemia houtsoortiana*

In 1936 verscheen bij uitgeverij Noordhoff in Groningen en Batavia het *Verklarend woordenboek van wetenschappelijke plantennamen* van dr. C.A. Backer. Dit standaardwerk verklaart de herkomst van ruim 22.500 wetenschappelijke namen van Nederlandse en Indonesische bloemplanten en varens. Nergens anders, ook internationaal niet, is zoveel informatie te vinden over de herkomst en vorming van plantennamen, over botanisch Latijn en waarin dit afwijkt van klassiek Latijn. Toch is Backers boek niet in brede kring bekend. Dat komt onder meer doordat het niet in het Engels is geschreven, zo schreef J.F. Veldkamp in 2000 in de voorrede bij de herdruk van dit werk. Maar er zijn meer redenen: het boek verscheen tijdens de crisis en toen hadden maar weinigen negentien gulden vijftig voor een boek over. Gevolg: de uitgever verpulpte de resistenten tijdens of kort na de Tweede Wereldoorlog en daardoor werd 'Backer' zeer zeldzaam.

Backer is niet alleen onmisbaar voor iedereen die iets met plantennamen te maken heeft, het is ook een erg leuk boek. Dat komt mede doordat Backer (1874-1963) een beetje een nare man was. Zo was hij uitzonderlijk perfectionistisch. 'Een goed werk', schreef hij, 'ontstaat als volgt: men beult zich 5 jaar af, leg het werk dan weg, kijk er 5 jaar later naar en verbrand het onmiddellijk, en doe het nog eens 5 jaar over, misschien is het dan min of meer bevredigend genoeg om het te laten drukken'.

In zijn inleiding laat Backer zich kennen als een bescheiden en tegelijk felle man. Zijn boek beslaat 664 grote bladzijden, maar bij het geslacht *backeri* schrijft hij: 'Genoemd naar C.A. Backer, schrijver van dit boekje'. Hij benadrukt dat hij als geen ander weet dat het onvolledig is. Tegelijk deelt hij de ene sneer na de andere uit – in fraaie, scherpe be-

woordingen, regelmatig onderbroken met spreuken uit de Bijbel. Er zijn twee dingen die Backer steken. In de eerste plaats vindt hij het gruwelijk dat er in de literatuur zo weinig aandacht wordt besteed aan de talloze botanici die vernoemd zijn in plantennamen. 'Het is beschamend en leerzaam te ervaren, hoe onbekend deze personen gebleven zijn', schrijft hij.

Om dit gebrek goed te maken, geeft hij bij 2.700 planten die zijn vernoemd naar plantkundigen, korte levensberichten, waarvoor hij buitengewoon veel onderzoek moest verrichten. Meestal kreeg hij daarbij veel hulp, behalve van een Nederlands archief en een buitenlandse instelling 'die zich niet schaamden voor soms uiterst onbeduidende inlichtingen onevenredig groote sommen in rekening te brengen'.

Goedgelovige dwaas

Wat Backer nog erger stak was het wijdverbreide gebruik om niet de wetenschappelijke benaming van planten te gebruiken, maar de volksbenaming. Dat kwam volgens hem doordat steeds minder mensen Grieks en Latijn kenden - de voertalen van de wetenschap. Hij zegt leraren en zelfs hoogleraren in de plantkunde te kennen die niets begrijpen van wetenschappelijke plantennamen en die daarom maar de voorkeur geven aan volksbenamingen. Maar, zegt Backer, volksbenamingen zijn veelal hoogst onbetrouwbaar.

Neem de Indische. Om te beginnen komen er in Nederlands-Indië ruim 130 verschillende dialecten voor. Als gevolg hiervan bestaan voor sommige planten dozijnen volksnamen. Daarnaast worden met één naam soms zeer verschillende planten aangeduid. 'Bovendien', schrijft Backer, die dertig jaar in de Oost woonde, 'zijn niet alle inboorlingen van Nederlandsch-Indië, de gevers of bewaarders van de daar gebruikelijke volksnamen, plantenkenners, al weten zij dien indruk vaak te wekken bij Europeanen, op dit gebied nog onkundiger dan zij'. Backer is er de man niet naar om die laatste stelling onbewezen te laten.

Zijn voorbeelden geven antwoord op een vraag die me al lang bezighield: hoe losten plantenverzamelaars het taalprobleem op? Zo'n verzamelaar trok veelal de bush in, nam planten mee, beschreef ze en noteerde hun volksnaam.

Maar verstond hij de inlanders ook? Zeker op een botanische expeditie die vele landen aandeed, is dat niet erg waarschijnlijk, want lang niet altijd zal er een tolk voorhanden zijn geweest. Van een plantkundige

mag je verwachten dat hij iets van planten afweet, maar hij hoeft geen talenwonder te zijn.

Ik hoef niet langer te twijfelen. Volgens Backer bevat de botanische literatuur een 'onmetelijke hoeveelheid onbetrouwbare en dus waarde-looze volksnamen [...] door een goedgehoovigen dwaas opgeteekend uit den mond van een fantast'.

Het is niet moeilijk je zo'n situatie voor te stellen. Blanke plantkundige buigt zich in de jungle zwetend over een hem onbekende struik en vraagt aan zijn gids: 'Name?' Of hij wijst alleen maar en maakt van zijn wenkbrauwen een vraagteken. Ooit kreeg hij te horen: 'Belon tentoe.' Een andere inlander antwoordde: 'Teu njahoe'. Beide antwoorden werden in de botanische literatuur opgetekend als volksnamen, maar betekenen in feite 'ik weet het niet'.

Spijtig

Een zekere faam op dit gebied geniet de Franse natuuronderzoeker L.Th. Leschennault de la Tour (1773-1826). Zijn onkunde van het Tamil introduceerde in de botanische literatuur volksnamen die eigenlijk betekenen: 'Ik begrijp het niet', 'Ik heb geen idee', en 'Die plant heeft geen naam!' Tussen de volksnamen van de Surinaamse flora schijnt er op deze manier centje te zijn binnengeslopen waarvan de betekenis luidt: 'Ik zal het mijn vader vragen'!

Fraai is ook wat Backer schrijft over de *Ternstroemia houtsoortiana*. Deze boom werd zo genoemd door de Franse kruidkundige Jean Baptiste Pierre (1833-1905), in zijn tijd een beroemdheid. Uit Leiden had Pierre herbariummateriaal ontvangen. Op het bijgevoegde etiket stond *Houtsoorten no. 199*. 'Pierre, het Nederlands niet machtig, meende, dat *Houtsoorten* de naam van den vinder was en wilde dezen, hoewel hem onbekend, eeren door de plant naar hem te noemen', aldus Backer.

Pierre bleek zich zelfs dubbel te hebben vergist. Hij beschouwde de *Ternstroemia houtsoortiana*, een boom die voorkomt in de regenbossen op Java en die dertig meter hoog kan worden, als een geheel nieuwe soort. Later bleek deze soort al een paar keer te zijn beschreven. De *Houtsoortiana* verdween dus van het toneel, wat wel zo spijtig is voor de beroemde Nederlandse plantkundige *Houtsoorten no. 199*.

Dahlia

‘Inwoners van de Turkmeense hoofdstad Asjchabad moeten hun dieren wegdoen omdat hun excentrieke president bang is dat die de zoete geur van naar hem genoemde dahlia’s in de stad overheersen. [...] Aanleiding voor de maatregel is een nieuwe soort dahlia, die is vernoemd naar Nijazov. De *President Turkmenbashi* (vader van de Turkmenen), zoals Nijazov ook wordt genoemd, moet alle belangrijke lanen in de stad gaan sieren.’

ANP 4 juli 2003

Liefhebbers van planten willen doorgaans weten waar en wanneer een struik de grond in moet en hoe je hem vervolgens moet verzorgen. Voor de cultuurhistorische kant van de zaak is veel minder belangstelling. Althans, plantenboeken besteden hier in verhouding slechts zeer weinig aandacht aan. Over de herkomst van de naam van een plant kom je vaak helemaal niks te weten.

Zo zijn er studies over de *sanseveria* verschenen waarin niet wordt vermeld dat deze sierplant is genoemd naar de grote Italiaanse geleerde Raimund de Sangro, vorst van Sansevero (1710-1778). Deze vorst was een genie. Op jonge leeftijd bouwde hij een verplaatsbare schouwburg. Hij liet een geheimzinnig voertuig met vier wielen over de zee lopen en deed belangrijke uitvindingen op het gebied van de schilderkunst, het fabriekswezen, de werktuigkunde, de waterhuishouding en de diamantslijperij. Hij sprak Grieks, Hebreeuws, Syrisch en Arabisch en publiceerde over verdedigingswerken, politiek, scheikunde, Hebreeuwse oudheden en letterkunde. Door dit alles werd hij in zijn tijd in Europa op handen gedragen. Men bezwoer dat men hem nooit zou vergeten, maar vergat hem enkele decennia later toch.

Zo zit er een verhaal achter honderden, zo niet duizenden plantennamen. Soms is die geschiedenis gecompliceerd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de dahlia. De dahlia is in 1791 door de Spaanse plantkundige A.J. Cavanilles (1745-1804) genoemd naar de Zweedse plantkundige Anders Dahl (1751-1789). Maar waarom? Wat had Dahl met dahlia’s te maken? En waar komt die plant vandaan?

Varkens

De dahlia komt uit Mexico. De Azteken noemden haar *acocotli*. Voorzover bekend werd de plant voor het eerst beschreven in 1605, door Francisco Hernández, de voormalige lijfarts van Filips de Tweede.

Verscheidene bronnen beweren dat de eerste dahlia's in 1788 door de beroemde Duitse natuurvorser Alexander von Humboldt (1769-1859) uit Mexico naar Europa zijn meegenomen. Dat is eenvoudig te weerleggen. Von Humboldt reisde in 1804 door Mexico, dus precies dertien jaar nadat Cavanilles in zijn *Icones et descriptiones plantarum* de dahlia beschreef.

Cavanilles kreeg de zaden van die plant van Vicente Cervantes ($\pm$ 1759-1829), indertijd hoogleraar in de plantkunde en directeur van de botanische tuin in Mexico-Stad. Volgens sommigen gebeurde dit in 1784, volgens anderen in 1789. Belangrijker is dat Cavanilles grote verwachtingen had van de plant. De dahlia heeft vrij forse wortelknollen, en Cavanilles dacht hiermee een geduchte concurrent van de aardappel in handen te hebben. De bladeren, meende hij, zouden spinazie kunnen vervangen.

Maar er wachtte Cavanilles een teleurstelling. Zelfs het varken, zo heet het ergens, haalde voor dahliaknollen de snuit op. Wat niet wegneemt dat de Nederlandse overheid dahliaknollen tijdens de hongervinter aanbeval als een alternatief voor tulpenbollen.

Hiermee is nog niet de vraag beantwoord waarom Cavanilles de plant naar Anders Dahl vernoemde. Dahl was een leerling van Carolus Linnaeus, de Zweedse peetvader van de plantkunde. Dahl beheerde de wetenschappelijke collectie in Gotenburg en legde een botanische tuin aan. Hij verzamelde planten in Zweden en Duitsland, kreeg een eredoctoraat in Kiel en werd uiteindelijk hoogleraar. Na de dood van Linnaeus deed hij erg z'n best om diens enorme botanische collectie voor Zweden te behouden. Tevergeefs, want de verzameling verdween naar Engeland en dat is maar goed ook, want niet lang daarna ging de oorspronkelijke bewaarplaats in Zweden in vlammen op.

Verschillende naslagwerken melden dat Dahl de dahlia in Mexico heeft ontdekt, maar Dahl is daar nooit geweest. Andere schrijven dat hij het kweken van dahlia's in Europa bevorderde. Dahl was echter al twee jaar dood toen Cavanilles de plant beschreef. Het is allemaal veel simpler: Cavanilles noemde de plant naar Dahl als eerbetoon aan deze leerling van Linnaeus die zich zo voor de plantkunde had ingezet. Dat is in de plantkunde niet uitzonderlijk, eerder goed gebruik.

Concurrentie

Er werd zelfs nog een tweede plant naar Dahl vernoemd, zij het om een heel andere reden. Dahl was een mooie, mannelijke man, schrijft zijn biograaf, met uitzonderlijk veel haargroei. Die bezorgde hem de bijnaam *lurviga Dahlen* 'harige Dahl'. Toen C.P. Thunberg, een andere leerling van Linnaeus, in 1791 uit Zuid-Afrika een harige struik kreeg toegestuurd, noemde hij die om die reden *dahlia*, zonder te weten dat Cavanilles die naam al had gebruikt voor de plant uit Mexico. Later werd deze harige struik herdoopt tot *Trichocladus*.

Overigens heeft de naam *dahlia* lange tijd concurrentie gehad. Dit heeft weer te maken met Alexander von Humboldt. Zoals gezegd was Humboldt in 1804 in Mexico. Hij nam er *dahlia*'s mee vandaan, die hij aan de Duitse hoogleraar K.L. Willdenow gaf. Willdenow vond de plant prachtig, maar de naam *dahlia* niet. Hij noemde de plant daarom *georgina*, naar de kort daarvoor overleden Duits-Russische plantkundige Johan Gottlieb Georgi (1729-1802). Niet omdat Georgi iets met de ontdekking ervan te maken had, maar gewoon als eerbetoon. Pas in 1954 verdween de naam *georgina* officieel van het toneel. Dit ongetwijfeld tot opluchting van de vele dahliaverenigingen die Nederland toen al telde.

Gardenia

'Als je een Pool aanneemt om tegen het minimumloon gipsen gietstukken te versjouwten of *gardenia*'s te sorteren, smeekt hij na twee dagen om meer overwerk. Hij vindt zelfs de maximum toegestane 55 uur per week te weinig.'

NRC Handelsblad 6 maart 2004

Over de geschiedenis van de plantennaam *gardenia* zijn wij uitzonderlijk goed geïnformeerd. De plant heet niet naar het Engelse woord voor 'tuin', zoals je zou verwachten, maar naar de Schots-Amerikaanse arts en plantkundige Alexander Garden ($\pm$ 1730-1791). Die vernoeming blijkt heel wat voeten in de aarde te hebben gehad.

Alexander Garden groeide op in Aberdeenshire in Schotland. Op zijn 23ste vertrok hij naar Charleston in Zuid-Carolina, waar hij zich als huisarts vestigde. Zijn vrije uren besteedde hij aan onderzoek naar planten en dieren.

In 1755 ontdekte Garden, op reis in de staat New York, een plant die

hij niet meteen kon thuisbrengen. Hij stuurde hem naar Jane Golden, een van de weinige vrouwen die zich toentertijd met plantkunde bezighielden. Golden dacht dat het om een nieuwe soort ging, die zij prompt *gardenia* noemde. Al snel bleek echter dat zij zich had vergist: de plant was al beschreven en de naam *gardenia* verviel, tot verdriet van dokter Garden.

Sidderaal

Garden correspondeerde over zijn botanische bevindingen met John Ellis (± 1710-1776), een Ierse koopman die naam had gemaakt met een standaardwerk over koraalmossen. Op aanraden van Ellis zocht Garden contact met de beroemde Zweedse geleerde Carl Linnaeus, die in 1753 de plantkundige wereld op z'n kop had gezet door een nieuw systeem van plantennamen te introduceren. Linnaeus reageerde pas na drie jaar, maar uiteindelijk onderhield Garden met Linnaeus en Ellis een bloeiende briefwisseling, net als met tal van andere vooraanstaande wetenschappers, onder wie enkele Nederlanders. Garden stuurde zijn correspondentievrienden grote hoeveelheden planten, vissen, reptielen en amfibieën, waar zij voor hun publicaties dankbaar gebruik van maakten. Hij verzond ook de eerste sidderaal naar Europa.

Garden ontdekte verscheidene nieuwe planten en dieren, waaronder de aalsalamander. Hij had daar graag zelf over gepubliceerd, maar zijn Europese vrienden ontraadden hem dit. Hij voelde zich miskend, betutteld en eenzaam.

Achter de schermen drong Ellis er bij Linnaeus op aan een plant naar Garden te vernoemen. Dit zou hem stimuleren om door te gaan met zijn waardevolle veldwerk, schreef Ellis. Maar vooralsnog hield Linnaeus de boot af.

Boosaardig

In 1757 ging Gardens vriend John Ellis op bezoek bij Richard Warner in Woodford in Essex. Die had een uitzonderlijk mooie plant in zijn bezit. Warner had hem in 1749 gekregen van een Britse scheepskapitein, die hem bij toeval op Kaap de Goede Hoop had ontdekt. Het was Warner niet gelukt de plant te stekken, maar via Ellis had hij een tuinman gevonden die daarmee zoveel succes had, dat hij de planten nu voor vijf guineas per stuk verkocht. Hij had er al vijfhonderd pond mee verdiend. De plant werd *Cape Jasmine* genoemd, *Kaapse jasmijn*, een volksnaam die ook in Nederland lang is gebruikt.

Na een uitvoerig onderzoek kwam Ellis tot de conclusie dat de Kaapse jasmijn tot een nieuw plantengeslacht behoorde. Hij legde de zaak voor aan Linnaeus, die hem gelijk gaf. De Ier had de plant graag *warneria* genoemd, maar Richard Warner sloeg dit af; hij was ervan overtuigd dat Ellis ongelijk had, en dat de plant wél een jasmijn was. Zo liep Warner de onsterfelijkheid mis. Ellis suggereerde daarop de naam *augusta* (Latijn voor 'verheven, majestueus'), maar Linnaeus vond dat te gewoontjes, want 'iedereen weet dat de bloemenkwekers in Haarlem dat soort namen gebruiken voor hun hyacinten en tulpen en zo'. Ook het voorstel om de plant *portlandia* te noemen, naar de hertogin van Portland, wimpelde Linnaeus af.

Toen Linnaeus vervolgens ook de naam *gardenia* afwees, sprong Ellis zowat uit zijn vel. 'Ik wil mij indekken tegen de boosaardige verwijten die ik vaak te horen krijg, dat ik planten vernoem naar vrienden die niet zichtbaar aan de vooruitgang van de wetenschap hebben bijdragen', zo motiveerde Linnaeus zijn afwijzing op 11 augustus 1760.

Om zijn vriend tegemoet te komen, was Linnaeus wel bereid een heel andere plantensoort *gardenia* te noemen, maar als Ellis voet bij stuk hield, schreef hij de Ier, dan zou hij zich niet langer verzetten. 'Als jij dan de naam publiceert, beloof ik je dat ik hem zal overnemen.' Ellis hield voet bij stuk. In een brief die op 20 november 1760 werd voorgedragen op de Royal Society in Londen, introduceerde hij de wetenschappelijke naam *Gardenia jasminoides*, voor de plant die op dat moment in Londen een rage was ('every body is in love with it', schreef hij aan Garden).

Garden was meer dan opgetogen. Eindelijk zag hij zijn eenzame inspanningen beloond. In februari 1762 ontving hij twee *gardenia*'s. Een was al dood, de ander zieltogend. Treurig schreef hij aan Ellis: 'Ik beschouw dit niet als een goed voorteken voor het voortbestaan van mijn botanische naam.'

Maar hij kreeg ongelijk. De benaming hield stand en zelf schopte Garden het later tot vice-voorzitter van de Royal Society in Londen.

8. VIER DIEREN

Krokodillentranen

‘Politici moeten nu geen krokodillentranen huilen. Zal Gijs de Vries de Europese inlichtingendiensten tot betere samenwerking kunnen bewegen?’

Staatscourant 1 juni 2004

In krantenberichten worden *krokodillentranen* opvallend vaak in verband gebracht met schreiende politici. *Krokodillentranen* zijn dan ook geveinsde tranen, tranen van gehuichelde smart of gespeeld berouw, en de politicus staat nu eenmaal niet bekend om zijn oprechtheid of betrouwbaarheid. Hoeren hadden vroeger dezelfde reputatie. Vandaar dat *hoerentranen* voorheen in dezelfde betekenis is gebruikt.

Die *hoerentranen* zijn eenvoudig te begrijpen, maar vanwaar *krokodillentranen*? Is de krokodil een onoprechte jankepot? En zo ja, waar blijkt dat dan uit?

Op deze vragen is een kort en een lang antwoord mogelijk. Het korte antwoord luidt dat de krokodil vroeger bekendstond als een vals en huichelachtig dier. Men vertelde dat hij het geluid van een huilend kind nabootste om – verscholen in het riet – voorbijgangers te lokken en te doden. Volgens een andere volksoverlevering, die eveneens iedere grond mist, hilde de krokodil uit berouw nadat hij zijn slachtoffer had opgegeten.

Het lange antwoord gaat in op de vraag waar deze verhalen vandaan komen. Een eerste aanwijzing is dat de uitdrukking in veel talen voorkomt. Zo spreken de Engelsen van *crocodile tears*, de Duitsers van *Krokodilstränen* en de Fransen van *larmes de crocodile*. Dat internationaal van oudsher eenzelfde uitdrukking wordt gebruikt, duidt er vaak op dat het om een zogenaamde leenvertaling gaat, doorgaans uit het Latijn.

Kourtesane

Over de uitdrukking *krokodillentranen* bestaan drie belangrijke publicaties. De Friese letterkundige G.A. Nauta boog zich er in 1894 over en zijn Vlaamse collega A. de Cock in 1896. De belangrijkste publicatie verscheen in 1986. Toen bracht de vooraanstaande Nijmegen­se classicus G.J.M. Bartelink in een oudheidkundig tijdschrift allerlei nieuwe feiten boven water. In de spreekwoordenliteratuur is zijn publicatie echter onopgemerkt gebleven, zodat je daar nog allerlei achterhaalde informatie leest.

Wat ontdekten deze geleerden nu? In de eerste plaats werd vastgesteld wanneer dit verhaal over wenende krokodillen voor het eerst in de Nederlandse literatuur opduikt. Dit blijkt bij Jacob van Maerlant te zijn, die omstreeks 1287 in *Der Naturen Bloeme* schrijft dat de *cocodrillus* de mens beweent ‘als et hem doot heeft ghebeten’. De uitdrukking zelf is in het Nederlands – in de vorm *cocodrilsche tranen* – voor het eerst gevonden in een leerboek uit 1538 van Matthys de Casteleyn, een geestelijke uit Oost-Vlaanderen. Vanaf de zeventiende eeuw regent het *krokodillentranen*, bij talloze schrijvers en dichters. Zo lezen we bij Bredero:

Gaet heen geveysnde Kourtesane
Begoghelt d’oogen, en het breyn:
Met uwe kokediele tranen,
Van den verdwaesden Kapiteyn.

Bisschop

Op welke teksten uit de Oudheid gaat dit verhaal over wenende krokodillen nu terug? Dat is nagezocht door Bartelink. Het aardige is dat het verhaal bij veel schrijvers te vinden is, maar dat er nogal wat verschillen zijn in de uitleg waarom krokodillen huilen.

De oudste versie dateert uit circa 400 n.Chr. en is gevonden in een tekst van bisschop Asterius van Amasea. Over de huichelarij bij het vasten schrijft hij:

Wat betekent voor jou de onthouding van spijzen anders dan het nadoen van de Nijlkrokodillen. Daarvan zeggen ze dat ze treuren over de hoofden van de mensen die ze hebben opgegeten. Ze storten tranen over hun gewelddadige dood, niet omdat ze berouw krijgen over het gebeurde [...], maar, dunkt me, omdat ze het jammer vinden dat er aan het hoofd zo weinig vlees zit en dat het dus niet geschikt is om op te eten.

Het gaat hier dus niet om geveinsde tranen, maar om krokodillenverdriet omdat er aan een mensenhoofd zo weinig te peuzelen valt. In andere versies hebben de tranen een meer praktische functie. Zo heet het in een bewerking van de *Physiologus*, een boek waarin de merkwaardige eigenschappen van dieren, planten en stenen in christelijke zin symbolisch worden verklaard: 'Alleen het hoofd kan de krokodil vanwege de haren niet opeten. Hij laat zijn blik over het mensenhoofd gaan en weent hete tranen. Daarmee bevochtigt hij het hoofd en dan kan hij het toch nog opeten.' In weer een andere bron uit de Oudheid heet het: 'Als hij het lichaam bijna helemaal opgegeten heeft, vergiet hij tranen op het nog resterende hoofd en als het hoofd door de warmte van de tranen de haren verloren heeft, eet hij dat ook nog op.'

In veel boeken staat dat de uitdrukking *krokodillentranen* in Europa door Erasmus is verbreid. In 1500 nam Erasmus de uitdrukking in het Latijn op in zijn *Adagia*, een beroemde verzameling spreekwoorden waarvan alleen al tijdens zijn leven 62 drukken verschenen. Opvallend is zeker dat de uitdrukking pas in de zestiende eeuw in de moderne talen opduikt. Maar Bartelink wijst erop dat de uitdrukking al in de Middeleeuwen gangbaar was, en dat ze in verschillende spreekwoordencollecties uit die tijd is terug te vinden.

Zout

Tot nu toe hebben we het slechts gehad over de redenen waarom een krokodil zou huilen. Maar huilen ze ook echt? Daarover zijn de deskundigen het oneens. De Winkler Prins schrijft: 'Bij de meeste dieren is huilen niet aangetoond; alleen van de Indische olifant is met zekerheid vastgesteld dat hij kan huilen. De spreekwoordelijke krokodillentranen komen in werkelijkheid niet voor.'

Maar op 22 januari 1998 schreef de bioloog V. de Vries in *NRC Handelsblad*:

Geheel buiten de eventuele gevoelens van de krokodil blijvend, is het beest eenvoudig genoodzaakt zilte tranen te vergieten met een hoog zoutgehalte om het overtollige zout kwijt te raken, dat hij door het eten van zijn prooidieren binnen gekregen heeft. De nieren zijn slechts in staat een urine te produceren met een laag zoutgehalte. [...] In verband met het dikke hoornpantser ontbreken de zweetkliertjes waardoor via deze weg geen uitscheiding

respectievelijk afgifte van zout mogelijk is. En de krokodil maar lachen om de domme, on-fysiologische mensen met hun huil-theorieën!

Kortom, krokodillen huilen wel, maar niet van verdriet, laat staan uit onoprecht verdriet.

Sint-bernard

‘Hoe groter en zwaarder de hond, hoe meer hij eet. De gemiddelde hond weegt twintig kilo. Maar een forse sint-bernard komt wel aan de zestig kilo. Een gemiddelde hond zal per jaar voor acht- tot negenhonderd euro aan hondenvoer eten. Bij een grote sint-bernard kan dat oplopen tot 2000 euro. Aan alleen maar voer. Per jaar.’

Het Financieele Dagblad 19 juni 2004

In het zuidwesten van de Alpen, niet ver van de Mont Blanc en het Frans-Zwitsers-Italiaanse drielandenpunt, liggen twee hoge passen, de Grote en de Kleine Sint-Bernard. De hoogste van de twee, de Grote Sint-Bernard (2.472 m), verbindt het Zwitserse Rhônedal met de Italiaanse regio Valle d’Aosta.

Waarschijnlijk trok Hannibal in 218 v.Chr. over de kleine pas. Maar ook de grote is sinds de Oudheid in gebruik: al in 47 v.Chr. legden de Romeinen hier een ezelspad aan. Later bouwden ze er een tempel. Keizer Constantijn liet die vervangen door een kerk, die later door moslims werd verwoest.

Op de ruïnes van die kerk bouwde Bernhard van Menthon, een edelman uit Savoye, in 962 een klooster, dat al spoedig bekendstond als het klooster van St.-Bern(h)ard. Het lag op een onaangename plek: de gemiddelde jaartemperatuur bedraagt er 1,8 graden, de sneeuw blijft er negen maanden liggen en er wil niets groeien. Eeuwenlang was dit het hoogste winterverblijf in de Alpen. Er woonden zo’n vijftwintig augustijner monniken, die tot taak hadden reizigers kosteloos onderdak te bieden en verongelukte of verdwaalde reizigers te helpen. Ze ontvingen daarvoor materiële steun uit verscheidene landen.

Hoewel de pas gevaarlijk was, gingen er zeer veel mensen overheen. Nog halverwege de negentiende eeuw kozen soms twintigduizend mensen per jaar deze route. Met enige regelmaat trokken er ook hele le-

gers langs. Vooral de oversteek van Napoleon sprak sterk tot de verbeelding: tussen 14 en 23 mei 1800 trok de Franse consul met dertigduizend soldaten over de Grote Sint-Bernard, om zo de Oostenrijkers in de flank te kunnen verrassen. De soldaten sleepten 150 kanonnen met zich mee, verpakt in uitgeholde boomstammen.

Nauwelijks training nodig

Vanaf ongeveer 1665 maakten de kloosterlingen bij hun werk gebruik van grote, zware doggen. Kynologen vermoeden dat die honden afstammen van Romeinse waak- en vechthonden. Waarschijnlijk waren ze naar het klooster gehaald als waakhonden, maar al snel ontdekten de kloosterlingen ook hun andere kwaliteiten.

Zo beschikten de honden over een uitzonderlijk goede neus. Bij windstilte roken ze mensen tot op 300 meter, tegen de wind in zelfs tot op een paar kilometer afstand. Ook roken ze mensen door een sneeuwlaag van 2,5 tot 3 meter.

Bovendien vonden de honden in een sneeuwstorm moeiteloos de weg. Ze voelden zo'n storm gemiddeld een half uur van te voren aankomen – dan wilden ze opeens dringend worden uitgelaten, om reizigers te helpen! Sommige dieren zouden zelfs lawines voorvoelen: ze hielden dan plotseling stil of verlieten het pad. Hun begeleider deed er in zo'n geval goed aan de hond te volgen.

De honden waren sterk en schrander. Volgens sommige hondenboeken hadden ze niet of nauwelijks training nodig om mensen te redden. Ze gingen daarbij in teamverband te werk en wel als volgt: als de verongelukte reiziger onder de sneeuw lag, krabden ze hem eerst vrij. Lukte dat niet helemaal, dan drukten een of twee honden zich stijf tegen hem aan. De anderen probeerden vervolgens met luid geblaf de aandacht van de kloosterlingen te trekken. Kwamen die niet, dan renden er een paar naar het klooster om hulp te halen. Zodra de monniken arriveerden, gingen de honden opzij, om op de terugtocht weer voorop te lopen.

Vaatje cognac

Natuurlijk brachten niet alle slachtoffers het er levend af. Begraven kon niet, want aarde was er bij het klooster niet. En dus werden de lijken naar een apart gebouwtje gebracht, dat door talloze reizigers met verbazing en afschuw is beschreven. Door de kou gingen de lijken namelijk niet tot ontbinding over, ze verdroogden alleen maar. De lijken werden

opgesteld tegen de muren, in de hoop dat iemand ze zou herkennen. Pas als hun kleren helemaal waren vergaan en de mummies onherkenbaar waren ineengeschrompeld, gingen de restanten naar het knekelhuis. Dat kon tientallen jaren duren.

Gelukkig lukte het de honden om veel mensen te redden. In het Duits stonden ze aanvankelijk bekend als *Berghunde*, *Klosterhunde*, *Hospizhunde* of *Alpenhunde* (wat bijna de officiële naam werd). De Britten noemden ze eerst *Alpine Mastiff* en vervolgens, aan het begin van de negentiende eeuw, *St. Bernhard Mastiff* of *Great St. Bernard dog*. In 1865 dook de naam *Bernhardiner* of *St.-Bernardhond* op, wat sinds 1880 de officiële naam is. In het kanton Bern in Zwitserland sprak men echter nog lange tijd van *Barryhüng*.

Die laatste naam is een eerbetoon aan de ‘beroemdste hond welke de geschiedenis kent’, zoals een vooraanstaande kynoloog het uitdrukt. Barry werkte van 1800 tot 1812 op de Grote Sint-Bernard. In die tijd redde hij het leven van veertig mensen, onder wie een kind, dat door haar stervende moeder op Barry’s rug werd gebonden. Volgens sommigen stierf Barry in 1814 in Bern, als ‘rentenier’. Anderen houden het erop dat verongelukte reiziger nr. 41 Barry in zijn angst aanzag voor een verschreurd dier, en hem doodde.

Barry werd opgezet, eerst heel slecht, de tweede keer beter. In 1855 sloeg H. Schumacher, slager in een dorpje bij Bern, aan het fokken met een sint-bernard die sprekend op de opgezette Barry leek. Decennialang bleef dit het ideaaltype van de sint-bernard. Het verhaal gaat dat de oude prior van het klooster van Sint-Bernard, toen hij voor het eerst de honden van Schumacher zag, snikkend uitriep: ‘Dit is de wederopgestane Barry!’

Rest de vraag of de sint-bernard zijn werk nu deed met een vaatje cognac om de nek. Het antwoord is: nee. Sir Edwin Landseer, een befaamde Engelse dierenschilder, verzon dit detail in 1820 voor zijn schilderij *Alpine mastiffs reanimating a traveller*. Het is daarna niemand meer gelukt dit fabeltje uit de wereld te helpen.

Przewalskipaard

‘Tijdens het Laat-Pleistoceen leefden er anders dan tot nu toe gedacht maar twee typen paarden op het Amerikaanse continent. [...] Beide uitgestorven soorten zijn niet verwant met Eurazische paarden zoals het Przewalskipaard en het moderne paard, melden Amerikaanse paleontologen.

In 1226 viel Djingiz Chan (1167-1227) van zijn paard. De stichter van het Mongoolse wereldrijk was net een veldtocht tegen de Tibetaanse Tagoeten begonnen, toen plotseling een kudde wilde paarden zijn pad kruiste. Zijn eigen paard steigerde en de Universeel Heerser viel op de grond.

De wilde paarden waren klein, zwaargebouwd en hadden een korte, stevige nek. Ze waren beige-bruin, hadden zebrastrepen op hun benen, een zwarte staart en rechtopstaande manen. Op hun rug liep een donkere streep, de zogenaemde aalstreep. Hun neus was meelwit. De opperheerser der Mongolen was ten val gebracht door een groep overstekende oerpaarden.

De vroegste schriftelijke vermelding van dit dier, dat wij tegenwoordig kennen als het *przewalskipaard*, dateert uit de negende eeuw. Maar de eerste signalementen ervan zijn al veel, veel ouder. In Frankrijk en Spanje zijn op grottekeningen van ruim twintigduizend jaar geleden paarden te zien die overduidelijk de karakteristieken van het *przewalskipaard* vertonen. Men schat dat ze al zestig miljoen jaar op aarde ronddraven.

De naam *przewalskipaard* werd in 1881 bedacht door de Russische natuurvorser Ivan Semjonovitsj Poljakov (1845-1887), indertijd conservator van het Zoölogisch Museum van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen te St. Petersburg. Hij noemde het oerpaard naar de Russische militair en ontdekkingsreiziger Nikolaj Michajlovitsj Przevalski (1839-1888). Poljakov vormde daarmee een woord dat in het Nederlands, Engels en Duits uniek is. Het is in die talen het enige woord dat begint met de letters *prz* of *prs*.

Wilde kameel

Wat heeft Nikolaj Przevalski nu precies met het oerpaard te maken? Dat is simpel, zeggen talloze naslagwerken: hij heeft het paard ontdekt. Bij de 'Stichting tot Behoud en ter Bescherming van het Przewalskipaard' te Rotterdam noemt men Przevalski liever de *herontdekker* van het oerpaard.

Wie nagaat onder welke omstandigheden Przevalski nu precies kennismaakte met het naar hem genoemde paard, komt tot de conclusie dat het nog anders ligt. Dat blijkt al meteen uit de zogeheten 'bronpublicatie' van Poljakov.

Poljakov publiceerde zijn bevindingen in 1881 in de *Izvestija Roesskago*

Geografitsjeskago Obsjtsjestva, ofwel de 'Berichten van het Russisch Geografisch Genootschap'. Stom toevallig is die jaargang aanwezig in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Poljakov is vrij gedetailleerd. Daarnaast bestaat er een belangrijke publicatie over de geschiedenis van het przewalskipaard van Inge en Jan Bouman, de oprichters van de Stichting Przewalskipaard. Combineert men deze bronnen, dan valt goed te reconstrueren hoe een en ander in z'n werk is gegaan.

In 1878 moest Nikolaj Przjevalski wegens ziekte zijn tweede expeditie in Centraal-Azië onderbreken. Hij streek neer in Zajsan in Kazachstan, een plaats op de grens van China en Rusland. De commissaris van dit stadje, A.K. Tichonov, had een jachtexpeditie uitgezonden naar het leefgebied van de wilde kameel, in het zuidwesten van Mongolië. 'Deze expeditie vond nóg een hoogst interessant dier', schrijft Poljakov, 'dat de wetenschap tot dat moment kennelijk nog niet bekend was: een nieuwe soort van het geslacht *Equus*, in het Kirgizisch zoertakè geheten. Eén exemplaar van deze nieuwe vertegenwoordiger van het paardengeslacht werd door Kirgizische jagers gedood; de huid en de schedel ervan werden door A.K. Tichonov geschonken aan N.M. Przjevalski [...] die ze op zijn beurt met het label "tarpan" doorzond naar het Zoölogisch Museum van de Academie van Wetenschappen.'

Onbenaderbaar

De tarpan is een muisgrijs wild paard met zwarte benen, dat lang is verward met het przewalskipaard. Poljakov liet zich echter niet misleiden. 'Deze tot dan toe onbekende vertegenwoordiger van het geslacht *Equus*, die ik naar de onverdroten onderzoeker van Centraal-Azië *Equus Przewalskii* noem, staat in heel veel opzichten dichter bij het hedendaagse paard dan bij [...] de wilde ezels die voorkomen in verschillende delen van het Aziatische continent; maar het is geen tarpan', schreef hij.

Kort samengevat: Przjevalski's ontdekking of herontdekking bestond uit het onder de verkeerde noemer doorsturen van spullen die hem door iemand anders waren aangereikt. Het is zelfs maar de vraag of hij ooit met eigen ogen przewalskipaarden heeft gezien.

Hijzelf dacht van wel. In 1884 schreef hij in een reisverslag dat hij bij een rivier een groep oerpaarden had gezien. Ze waren zeer schuw, snel en onbenaderbaar. Przjevalski probeerde de hengst neer te schieten, maar de dieren stoven uiteen.

Juist dat laatste detail heeft velen ervan overtuigd dat Przjevalski op een groep Aziatische wilde ezels was gestuit: die verspreiden zich bij gevaar, terwijl przewalskipaarden er onder leiding van de hengst in een nauw gesloten formatie vandoor gaan.

Dit alles wil niet zeggen dat Przjevalski's vernoeming onverdiend was. Op vier expedities reisde hij ruim dertigduizend kilometer door Centraal-Azië. Hij bracht een deel van dit gebied voor het eerst goed in kaart, ontdekte verschillende bergketens en keerde terug met een enorme hoeveelheid stenen, ruim 7.500 specimina van dieren en een kleine zestienduizend planten, waaronder 218 nieuwe soorten en zeven nieuwe plantengeslachten. Het nageslacht was hem dankbaar: de stad in Kirgizië waar hij stierf is naar hem genoemd en verder is zijn naam verbonden aan onder meer een bergketen, een gletscher, een zilveren en een gouden erepenning, en verschillende planten en dieren.

Vrijwel iedereen zal Przjevalski echter in de eerste plaats in verband brengen met het oerpaard. Met dat dier zelf ging het snel bergafwaarts. In 1968 is het przewalskipaard voor het laatst in het wild gesignaleerd. Dankzij de Rotterdamse Stichting Przewalskipaard zijn er de afgelopen jaren, vanuit natuurparken in Nederland en Duitsland, ruim vijftig teruggebracht naar hun bakermat Mongolië. De eerste zending werd verwelkomd met een gebed van de hoogste Mongoolse priester – zonder twijfel een nazaat van Djingiz Chan.

Coloradokever

'Raisa Hammatova is in haar moestuin aan het werken. Ze is boos op de Coloradokevers die haar aardappelen opeten.'

De Standaard 10 januari 2004

In juni 1947 vormde de Plantenziektenkundige dienst in Wageningen acht mobiele brigades om de coloradokever te bestrijden. Dit bleek niet voldoende te zijn. Toen de kevers massaal op de Nederlandse stranden aanspoelden, werd ook het leger ingezet, dat het beestje met vlammenwerpers te lijf ging. Bovendien werden op grote schaal schoolkinderen ingezet, die een cent konden verdienen voor een jampot vol kevers.

Omdat de coloradokever sinds het begin van de jaren vijftig in Nederland niet meer op grote schaal voorkomt, denkt menigeen dat het beestje ook mondiaal bedwongen is. Niets is minder waar. Met name in

Noord-Amerika, Rusland en Oost-Europa is de kever de grootste plaag in de aardappelteelt. Een definitief bestrijdingsmiddel is nog steeds niet gevonden, omdat de kever steeds resistentie ontwikkelt tegen de chemicaliën die hem een tijdje onder de duim houden.

De geschiedenis van de coloradokever is in 1971 grondig in kaart gebracht door landbouwhistoricus H.K. Roessingh (in het tijdschrift *Spiegel Historiae*). Anders dan de naam doet vermoeden, komt 's werelds meest gehate kever oorspronkelijk niet uit de Amerikaanse staat Colorado. Hij is afkomstig uit Midden-Amerika, waarschijnlijk uit Mexico, maar in 1823 werd hij in Colorado ontdekt, op de oostelijke hellingen van de Rocky Mountains. De Amerikaan Thomas Say gaf het beestje in 1824 de wetenschappelijke naam *Doryphora decemlineata*. De kever voedde zich toen nog met een voor de landbouw oninteressante wilde nachtschadesoort.

Maar tussen 1845 en 1850 veranderde de kever van voedsel. In die tijd bereikte de spoorlijn het verspreidingsgebied van de kever, en met de kolonisten kwam de aardappel. Algauw stapte de kever van zijn oorspronkelijke voedselplant over op een andere nachtschadeachtige: de cultuuraardappel.

Verwoestingen

Op de aardappelplant bleek de kever een ongekende vruchtbaarheid te ontwikkelen. Wijfjes leggen 1.200 tot 1.800 eitjes per seizoen. De kevers vreten de bladeren van de aardappelplant op, zodat de knollen zich slecht of helemaal niet ontwikkelen.

Vanuit Colorado trokken de kevers in oostelijke richting, naar Nebraska. In 1859 werd daar voor het eerst grote schade aan de aardappelvelden aangericht. Vanaf dat moment trok de *potato-bug* of *colorado-bug*, zoals de Amerikaanse boeren hem noemden, de algemene aandacht.

In 1861 bereikten de kevers de Missouri, in 1864 passeerden ze de Mississippi en in 1871 het ruim 150 km brede Michiganmeer. Als schipbreukelingen staken ze dat jaar op drijvende planken en boomstammen het Eriemeer over en begonnen verwoestingen aan te richten in Canada. Ze lieten zich meevoeren met de wind, maar maakten ook gebruik van vrachtwagens, stoomboten en vooral van de spoorweg – toentertijd de grootste verkeersader van west naar oost. Vijftien jaar na de eerste berichten over schade in Nebraska had de kever al de Atlantische kust bij New York bereikt.

In de nazomer van 1874 waren de havenhoofden van Hoboken en Brooklyn met kevers overdekt en op het water lag een handdikke laag. In de volgende twee zomers kon je in sommige badplaatsen niet langs het strand lopen zonder de kevers in grote aantallen te vertrappen en soms was zwemmen onmogelijk. In september 1875 waren de duinen en heuvels op Coney Island met een levende massa bedekt.

Vanzelfsprekend probeerde men alles om de kever te bestrijden. Roessingh beschrijft uitvoerig hoe men proeven nam met zeep, tabakswater, carbolzuur, helleboruspoeider, chloorkalk, kopersulfaat, kalk- en loodarsenaat. Het enige wat een tijd leek te helpen was de giftige verfstof parijs-groen, maar omdat dit arsenicum bevat, kwam het tot felle debatten over bodemverontreiniging. Even vreesde men dat de kever de aardappelteelt in de Verenigde Staten helemaal onmogelijk zou maken, en de prijs van de aardappel ging twee- tot driemaal over de kop.

In Europa bleef een en ander niet onopgemerkt. Er werden soms nieuwe aardappelrassen uit Amerika geïmporteerd en schepen namen vanuit de Verenigde Staten aardappels mee als proviand. Het overschot werd dikwijls verkocht. Men was bang dat het insect langs deze weg ongewild zou worden ingevoerd.

Op 3 juli 1875 werd de invoer en doorvoer van aardappels uit de Verenigde Staten en Canada in Nederland verboden. Ook in Duitsland en Frankrijk gold zo'n verbod.

In de fik

Het mocht niet baten. Op 14 juni 1876 werd in Bremen een levende coloradokever aangetroffen op een zak met Amerikaanse maïs. Eind juni 1877 vond een douanebeambte in de haven van Rotterdam een coloradokever naast een zojuist geloste kist met uien. Het insect werd naar Den Haag gestuurd en beschreven in een brochure. De kist uien werd op last van de regering verbrand. 'Het gevaar, dat ons tot heden van verre dreigde', schreef een krant, 'is dus in ons midden.'

De eerste echte infectiehaard in Europa werd in juni 1877 gevonden in Duitsland, op een terrein van 1/3 hectare bij Mühlheim aan de Rijn. In een paniecreactie stak de plaatselijke overheid het hele terrein in de fik. Toen nader onderzoek uitwees dat er nog veel poppen in de grond zaten, werd de bodem doordrenkt met kaliloog. Ook een tweede haard werd volledig uitgeroeid.

De vondsten in Duitsland baarden veel opzien. Ook de commercie

stortte zich nu op de kever. Er kwamen coloradokever-manchetknopen op de markt en een coloradokever-kastje; een distilleerderij in Mühlheim bracht 'Colorado-bitter' in de handel, met een kleurenafbeelding van de kever.

Doordat men snel en doortastend optrad, kreeg de kever in de negentiende eeuw in Europa geen vaste voet aan de grond. Maar in 1922 liep het alsnog mis. Dat jaar bleek de kever zich bij Bordeaux over een terrein van 25.000 hectare te hebben verbreid. Waarschijnlijk waren de kevers in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog meegelift met Amerikaanse transportschepen. Bestrijding was wellicht nog mogelijk geweest, maar de plaatselijke bevolking werkte niet mee. Daarom kon de coloradokever vanuit Bordeaux langzaam grote delen van Europa veroveren. In 1937 bereikten de kevers Nederland. Ze zijn nooit meer helemaal weggegaan.

9. GOED GEBRULD, LEEUW. BROODJE AAP

Goed gebruld, leeuw

‘Goed gebruld, leeuw. Dat compliment aan het adres van het Europees Parlement is na een paar roerige weken wel op zijn plaats.’

NRC Handelsblad 28 oktober 2004

In februari 2004, tien maanden voor zijn dood, publiceerde prins Bernhard een open brief in de *Volkskrant* waarin hij een poging deed om af te rekenen met een aantal hardnekkige misverstanden rond zijn persoon en zijn familie. Zo maakte hij er een punt van dat de inmiddels volkomen in vergetelheid geraakte kolonel Pantchoulidzev niet de minnaar van zijn moeder prinses Armgard was geweest, maar een huisgenoot.

Verdere details doen er hier niet toe, waar het mij om gaat is dat deze briefertoe leidde dat de uitdrukking *goed gebruld*, (*oude*) *leeuw* weer eens van stal werd gehaald. In *NRC Handelsblad* stond-ie in het Engels, boven een opiniestuk van de historicus Cees Fasseur. Van mij had dat niet in het Engels hoeven, want ik vind *goed gebruld, leeuw* zeker zo mooi als *well roared, lion*, maar Fasseur citeerde de uitdrukking daarmee in de oorspronkelijke taal, want zij gaat terug op *A midsummer night's dream* van Shakespeare.

Deze komedie, uit 1594 of 1595, speelt in de Oudheid aan het hof van hertog Theseus van Athene. Tegen het einde van het stuk worden er drie bruiloften gevierd, waar een stel onhandige handwerkers de ‘tragische komedie’ van Pyramus en Thisbe opvoeren. De toeschouwers geven tussendoor de hele tijd commentaar. Zo roept Demetrius, wanneer de handwerkers spelen dat Thisbe, die bij een graf buiten de stad Pyramus hoopt te ontmoeten, wordt verjaagd door het gebrul van een leeuw: ‘Well roared, Lion.’ Hertog Theseus voegt daaraan toe: ‘Well run, Thisbe.’ En iemand die met een lantaarntje de maan speelt krijgt te horen: ‘Well shone, Moon.’

Prins Claus

De oorspronkelijke vorm is dus *well roared*, *Lion* en niet *old Lion*, zoals Fasseur schreef, maar het is bij citaten heel gebruikelijk om te variëren. Zo lees je in plaats van *goed gebruld* ook *mooi*, *braaf* en zelfs *slecht gebruld*. Ook wordt de leeuw weleens vervangen door een ander dier. Zo schreef NRC Handelsblad een paar jaar geleden, nadat minister Netelenbos weinig indruk had gemaakt met een haastige toespraak op een congres: 'Goed gebruld, muis'. Dit zou trouwens ook een verwijzing kunnen zijn naar *The mouse that roared*, een film uit 1959, met onder anderen Peter Sellers. De film gaat over een klein, verarmd staatje dat de Verenigde Staten de oorlog verklaart, in de hoop te verliezen want Amerika verleent overwonnen naties na een oorlog altijd forse economische hulp. De film is gebaseerd op een roman van Leonard Wibberley uit 1959 met dezelfde titel.

In de Engelse vorm, die pas in 1868 voor het eerst in Nederlands verband is opgetekend, lijkt *well roared*, *Lion* bij ons op haar retour, maar de Nederlandse vertaling doet het nog altijd goed. Prins Claus maakte er eens treffend gebruik van, zo memoreerde Frans Weisglas in 2002 bij de herdenkingsplechtigheid voor de prins. Bij die gelegenheid zei Weisglas:

Het was de ontwikkelingssamenwerking, die prins Claus regelmatig naar de Tweede Kamer bracht. Met die aanwezigheid bij ons onderstreepte hij het belang dat hij hechtte aan het parlementaire proces. Ik herinner me een lange vergadering met minister Herfkens, waar prins Claus de hele dag bij was. Aan het eind zei hij tegen de minister: Goed gebruld, leeuw! Nooit heb ik een minister zo trots zien kijken!

Overigens gaat de variant *de leeuw heeft gebruld*, die je vooral in kerkelijke kring tegenkomt, niet terug op Shakespeare maar op het bijbelboek Amos (3:8), waar staat: 'De leeuw heeft gebruld, wie zou niet vrezen? De Heere HEERE heeft gesproken, wie zou niet profeteren?'

Broodje-aap

'Ik ken een professor fysische natuurkunde die overtuigd is van het bestaan van graancirkels, terwijl dat ook broodjes aap zijn. Toen de poema medio jaren negentig in Limburg opdook, was er ook een filmpje. Ook daar werd het dier niet gevangen', relateert [Theo] Meder.

De Telegraaf 6 juli 2005

De op 25 mei 2004 overleden Ethel Portnoy vond zichzelf een marginale schrijfster. Nou geldt dat voor de meeste schrijvers, maar Portnoy heeft iets bereikt dat zelfs de écht grote schrijvers zelden lukt: zij heeft een uitdrukking aan het Nederlands toegevoegd die volkomen is ingeburgerd. Ik heb het natuurlijk over het broodje-aapverhaal.

Zoals bekend schreef Portnoy in 1978 het boek *Broodje Aap. De folklore van de post-industriële samenleving*. Dit boek bevatte ruim negentig (later aangevuld tot 135) verhalen waar folkloristen nooit een eenduidige naam voor hebben bedacht. Men noemde ze aanvankelijk *urban legends*, maar deskundigen geven inmiddels de voorkeur aan *contemporary legends*. Daarnaast spreekt men ook wel van FOAF-tale – waarover straks meer. Kern is dat het verhalen zijn waar we elkaar bang mee maken; doorgaans zijn ze gruwelijk en bijna altijd worden ze gepresenteerd als ‘waar gebeurd’.

Portnoy hoorde zo’n verhaal voor het eerst op haar tiende, in 1937. Toen ze zestien was besloot zij ze te gaan verzamelen, wat uiteindelijk, zoveel jaar later, leidde tot *Broodje Aap*.

Waarom zijn broodje-aap en broodje-aapverhaal nu begrippen geworden die in alle belangrijke hedendaagse woordenboeken zijn opgenomen? In de eerste plaats doordat het boekje van Portnoy een enorme bestseller was. De eerste druk verscheen in oktober 1978 en in een jaar tijd werden er zes nieuwe drukken opgelegd.

Maar Portnoy’s boekje kon zo’n succes worden doordat zij de eerste was die dergelijke verhalen in boekvorm uitbracht. Natuurlijk was zij niet de eerste die zich met deze materie bezighield. In de jaren veertig, vijftig en zestig waren er in diverse antropologische en folkloristische tijdschriften artikelen over dit onderwerp gepubliceerd en in 1958 had de Amerikaanse folklorist Richard Dorson er een hoofdstuk aan gewijd in het boek *American Folklore*. Portnoy, zelf cultureel antropoloog, noemt dit boek niet, maar hoogstwaarschijnlijk heeft zij het wel geraadpleegd.

Leugenstories

Ook in het Nederlandse taalgebied had Portnoy voorgangers. Toevallig verscheen in de week dat zij overleed een boek waarin de geschiedenis van het broodje-aapverhaal uit de doeken wordt gedaan. Het heet *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in het nieuws*, en het hoofdstuk over de historie van de moderne sagen is geschreven door de Leidse folklorist en journalist Peter Burger.

Volgens Burger, die zelf twee boeken met dit soort verhalen op zijn naam heeft staan, is dit verhalengenre in Nederland verschillende keren ontdekt. De journalist en literator Hans van Straten schreef er al in 1958 over in *Het Vrije Volk*. Hij sprak van 'mondelinge literatuur', 'tall stories' en 'zwervende verhalen'. In 1970 besteedde *NRC Handelsblad* een paar keer aandacht aan wat men toen 'Langlopende Leugenstories' noemde, in 1977 schreef de volkskundige Jurjen van der Kooi over dit onderwerp in een vaktijdschrift, en in 1978, kort voor de publicatie van *Broodje Aap*, wijdde Nico Scheepmaker er enkele 'Trijfel'-columns aan.

Maar goed, dit waren dus allemaal losse publicaties. Portnoy kwam als eerste met een heel boek met moderne sagen en daarmee zette zij het genre definitief op de kaart. In het contract met uitgeverij De Harmonie heette het boek nog *Het moderne horrorboek*, maar op verzoek van uitgever Jaco Groot werd dit gewijzigd in *Broodje Aap*, naar de titel van een van de proefstukjes die Portnoy had ingeleverd ('Monkey Sandwich', want zij schreef in het Engels). Dit titelverhaaltje, dat in de vakliteratuur zeer obscuur is en dat waarschijnlijk alleen door Portnoy is opgetekend, gaat over apenkadavers die door de politie bij een vleesfabriek worden ontdekt.

Het toeval wil dat Portnoy in 1978 niet de enige was die met een boekje met urban legends op de markt kwam. In datzelfde jaar verscheen ook in het Engelse taalgebied het eerste boek over dit onderwerp, *The tumour in the whale* van de Engelsman Rodney Dale. In zijn inleiding introduceerde Dale de term FOAF, dat staat voor 'friend of a friend' (omdat deze verhalen doorgaans worden gepresenteerd alsof ze een vriend van een vriend zijn overkomen). Later maakte iemand anders daar *foaftale* van, als variant op *folktale*.

In het Nederlands zijn *broodje aap* en *broodje-aapverhaal* echter de meest gangbare aanduidingen voor dergelijke 'sterke' verhalen, óók bij mensen die geen enkel boekje van de 'marginale' schrijfster Ethel Portnoy hebben gelezen.

10. VIER KAZEN

Cheddar

‘Duikers zoeken in Canada op de bodem van een baai van de rivier Saguenay naar kaas. Een ondernemer had daar vorig jaar 800 kilo vacuümverpakte cheddar in laten zakken in de hoop een revolutionaire manier van kaas maken te hebben gevonden. Maar ze hebben nog niet één stuk teruggevonden.’

Rotterdams Dagblad 1 augustus 2005

Het plaatsje Cheddar ligt in Zuid-Engeland, een eindje ten zuidwesten van Bristol, aan de voet van de Mendip Hills, bij de toegang tot een spectaculair natuurmonument: een kloof tussen steile kalksteenrotsen en druipsteengrotten, waarin overblijfselen uit de Steentijd zijn gevonden.

Aan het eind van de zestiende eeuw begonnen de boeren in Cheddar kaas te maken. In 1600 schreef William Camden (1551-1623) hierover in *Britannia*, het eerste Engelse aardrijkskundige overzichtswerk:

Ten noordwesten van Wells (Somerset) vlak onder de heuvel van Mendip ligt Cheddar, dat beroemd is om zijn uitzonderlijke, wonderbaarlijke kazen, waarvan sommige exemplaren ongewone kracht vergen om ze op tafel te krijgen, en die een verrukkelijke smaak hebben.

Camden overdreef niet: *cheddars* wegen soms 45 kilo en hebben een delicate, hazelnootachtige smaak. Hoe die smaak precies ontstaat, is nog steeds niet duidelijk, hoewel er verschillende onderzoeken naar zijn gedaan.

De boeren van Cheddar hielden de bereidingswijze van hun kaas

strikt geheim. Maar enkele van hun nazaten emigreerden naar Amerika, en het geheim reisde mee. In 1851 stichtte een zekere Jesse Williams in de staat New York de eerste cheddarfabriek. Al aan het eind van de negentiende eeuw produceerden de Verenigde Staten meer – en betere! – cheddar dan Engeland. In 1980 bedroeg de jaarlijkse productie in de VS ruim 410 miljoen kilo. Een flink deel daarvan ging naar Engeland. Andere grote producenten zijn Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Roemenië en Nederland.

Cheddar wordt gemaakt uit zachte, volle koeienmelk, al dan niet gepasteuriseerd. De kaas heeft de vorm van een cilinder, is meestal geel van kleur en heeft een stugge structuur.

Dit laatste maakt het mogelijk om uitzonderlijk grote cheddars te maken. Zo kreeg koningin Victoria in 1840 als huwelijksgeschenk van de boeren uit East- en West-Pennard een cheddar van maar liefst 558 kilo. De Amerikanen wilden hier niet voor onderdoen en in januari 1964 maakten zij, in 43 uur tijd, een cheddar van maar liefst 15.190 kilo – de grootste kaas aller tijden.

Het begrip *cheddar* duikt pas in 1909 voor het eerst in Nederlandse naslagwerken op. J. Kramers maakt echter al in 1855 melding van de ‘vette weiden en beroemde kaasbereiding’ in Cheddar.

Parmezaan

‘De Europese Unie kent sinds 1992 een systeem waarbij producenten van streekgebonden voedingsproducten het exclusieve recht kunnen claimen op de daarbijbehorende naam. Bekende voorbeelden zijn parmaham, parmezaanse kaas en champagne.’

Het Financieele Dagblad 11 mei 2005

In 1763 probeerde de onverbeterlijke versierder Casanova gravin Clementina te verleiden. Clementina woonde op een vervallen kasteel in Sant’Angelo, een dorpje ten zuidoosten van Milaan. Zij gaf zich niet gemakkelijk gewonnen. Zij voelde meer voor de schone letteren dan voor de liefde, zei ze. Daarom vertrok Casanova op een dag in het geniep naar de dichtstbijzijnde stad, Lodi, om daar boeken voor haar te kopen.

Casanova keek niet op een dubbeltje als hij een vrouw wilde veroveren: hij keerde terug met ruim honderd boeken van bekende literatoren, historici, geografen en natuurkundigen. Clementina kon haar ogen niet

geloven. ‘Zij zei’, schreef Casanova later in zijn memoires, ‘dat ik naar Sant’Angelo was gekomen om haar gelukkig te maken. Bij zo iets voelt een man zich god worden.’ De dagen daarna bracht hij lezend met Clementina door, vaak op haar bed, tot diep in de nacht. Van het een kwam het ander en uiteindelijk kreeg Casanova z’n zin. Saillant detail is dat Clementina’s zuster er steeds naast lag; maar zij sliep of deed alsof.

Casanova had in Lodi meer en betere boeken aangetroffen dan hij had verwacht. Dit verraste hem, omdat hij tot dat ogenblik had gedacht dat deze stad ‘alleen aanzien verdiende vanwege haar uitstekende kaas’. ‘Heel het ondankbare Europa’, schreef hij, ‘noemt deze Parmezaans. De kaas komt niet uit Parma, maar uit Lodi, en ik haastte mij nog dezelfde dag een aantekening toe te voegen aan het onderwerp “Parmezaans” in het kaaswoordenboek dat ik was begonnen.’

Konstwoordenboek

Theo Kars, die de eerste complete Nederlandse vertaling van Casanova’s memoires verzorgde, heeft deze passage van een voetnoot voorzien:

De kaas komt niet uit Parma, maar uit Lodi: sommige commentatoren geven Casanova hierin volkomen gelijk, anderen gedeeltelijk, weer anderen in het geheel niet. De Brockhaus-editie citeert om Casanova’s gelijk aan te tonen een encyclopedie uit de negentiende eeuw: ‘Alleen in Lodi wordt de Parmezaanse kaas vervaardigd.’

Maar waarom heet kaas uit Lodi Parmezaanse kaas? Je zou toch denken dat die naam is voorbehouden voor kaas uit Parma. Of vergiste Casanova zich?

Onze algemene naslagwerken geven geen uitsluitsel. Dat was al zo in Casanova’s tijd. Zo schreef Noel Chomel in 1775, twaalf jaar na Casanova’s literair geïnspireerde verovering, in het *Algemeen huishoudelijk kunstwoordenboek*:

Parmesaan-kaas, is een vette en lekker smaakende Kaas, die in Italiën in het Hertogdom Parma en voornamelijk omtrent Lodi het best gemaakt word, van zodanige grootte, dat ze zomtjids wel 80 pond weegen, en men zegt, dat men daar toe Paarde- en Ezelinnen-Melk gebruikt. Dezelve worden wegens haare vastigheid en goede smaak, overal verzonden.

Lodi was indertijd dus kennelijk een van de voornaamste producenten van parmezaanse kaas, maar zeker niet de enige.

Versieren

De juiste toedracht is te vinden in de *Larousse kaas encyclopedie* uit 1978, een naslagwerk dat overigens is opgedragen aan Casanova. De naam parmezaanse kaas, zo heet het hier, wordt voornamelijk buiten Italië gebruikt voor een groep zeer harde kazen, die in het land zelf al sinds de dertiende eeuw in de omgeving van Parma wordt bereid en die bekendstaat onder de naam *grana*. In die groep horen onder meer de *parmigiano*, de *reggiano* en de *lodigiano* thuis, genoemd naar respectievelijk Parma, Reggio Emilia en Lodi.

Deze kazen verschillen in omvang en vorm, soms enigszins in smaak, maar nauwelijks in de bereidingswijze. Wel laat men in Lodi de melk langer in koperen bakken staan dan in de andere plaatsen, waardoor de zuivel groenachtig en minder vet wordt. De smaak is daardoor pittiger en sterker dan die van andere *grana*-kazen.

Parmezaan is bezongen door Boccaccio en Cats. Hij wordt voornamelijk gebruikt als raspkaas, is vrijwel onbeperkt houdbaar en kan zó hard worden dat men hem met een kaasbeitel en hamer te lijf moet gaan.

Het Nederlandse woord is ontleend aan het Franse *parmesan*, dat in 1596 voor het eerst is opgetekend. Bij ons is de naam al in 1597 aangetroffen, in een Brabants plakkaatboek. Halverwege de zeventiende eeuw betaalde men in Holland vijftig gulden voor honderd pond parmezaan – een gulden per kilo dus. Een spreekwoordenboek uit die tijd vermeldt de zegswijze: *Is dat parmezaan, zei de boer, dan moet ik er eens aan*. Dit werd gezegd van iemand die zich goed liet smaken wat hem werd voorgezet.

Overigens maakte Casanova zijn kaaswoordenboek nooit af. 'Ik gaf het schrijven daarvan later op omdat het mijn krachten te boven ging', schreef hij in zijn memoires. Bij het versieren gaf hij nooit op.

Camembert

'Hoewel de consumptie de afgelopen tien jaar is teruggelopen, blijft de Camembert de favoriete kaas van de Fransen. Jaarlijks wordt er nog altijd tachtigduizend ton van geproduceerd, tegen bij voorbeeld tienduizend ton Brie.'

NRC Handelsblad 5 augustus 2005

Op een dag in 1926 vroeg de Amerikaanse arts Joe Knirim de burgemeester van Vimoutiers te spreken. Knirim was directeur van een kliniek waar nogal wat maagpatiënten werden behandeld. Hij schreef zijn patiënten onder andere *camembert* voor en velen hadden daar baat bij gevonden. Knirim was naar Vimoutiers gekomen om een krans te leggen op het graf van Marie Harel, die te boek stond als de uitvindster van de *camembert*.

De burgervader van Vimoutiers kon Knirim wel het nodige over Marie Harel vertellen. De overlevering wilde dat zij de kaas in 1791 op de markt had gebracht. Volgens sommigen had zij het geheime recept van een monnik gekregen. Anderen hielden het erop dat zij de kaas na lang experimenteren zelf had ontwikkeld. In ieder geval noemde zij de kaas naar haar woonplaats Camembert, een vlek ten zuidwesten van Vimoutiers in het Normandische departement Orne. Op één punt moest de burgemeester Knirim echter teleurstellen: een kranslegging behoorde niet tot de mogelijkheden, want het was niet bekend waar Harel lag begraven.

Knirim zat niet bij de pakken neer. Waar geen gedenkteken is kan er eentje komen, moet hij hebben gedacht, en hij besloot een standbeeld voor Marie Harel op te richten. Hij opende een soort inschrijving en tekende zelf in voor twintig dollar – nogal karig als je bedenkt dat hij een fortuin had verdiend aan het op recept voorschrijven van *camembert*.

Oppervlakteschimmel

Aangestoken door Knirim verdiepte dokter Broullard uit Vimoutiers zich ondertussen in het leven van Marie Harel. De conclusies van zijn onderzoek waren nogal onthutsend. In de eerste plaats bleek dat Harel helemaal niet uit Camembert kwam. Zij was in 1761 geboren in Roiville, een ander gehucht onder de rook van Vimoutiers. Bovendien kon zij de *camembert* niet in 1791 hebben uitgevonden, want die kaas wordt al beschreven in een naslagwerk uit 1788. Wel werd duidelijk dat Harel de kaas had verkocht in Vimoutiers en in naburige dorpen, waaronder Camembert. Ook zou zij zich sterk hebben gemaakt voor de kwaliteitsverbetering ervan.

Knirim liet zich echter door dit alles niet ontmoedigen. Op 15 april 1928 onthulde Alexandre Millerand, voormalig president van Frankrijk en senator van Orne, in Vimoutiers een standbeeld van een ferme Franse boerin in traditionele klederdracht. Op een enorme stenen façade

achter het beeld stond: 'A Marie Harel/ créatrice du fromage/ de camembert/ 1761'.

Eén persoon moet zeker geweten hebben dat dit niet helemaal klopte en dat was een zekere Roger. Die wordt namelijk in de geschiedschrijving van de camembert vermeld als de man die in 1910 op het idee kwam de camembert te bestuiven met *Penicillium candidum*, de oppervlakteschimmel die de kaas z'n specifieke witgele uiterlijk geeft. Tot dan toe was de camembert een zogeheten *bleu*. Eigenlijk had Knirim een standbeeld moeten oprichten voor Roger, want het was deze oppervlakteschimmel die zijn patiënten van hun maagklachten afhielp.

Maar toen zich een kans voordeed om dit onrecht te herstellen, werd deze niet benut. Nadat het standbeeld in 1944 tijdens de geallieerde invasie was verwoest, werd in de jaren vijftig een replica onthuld, andermaal zonder de belangrijke bijdrage van Roger te vermelden.

Op 22 november 1955 nam de Franse regering een wet aan die een syndicaat van producenten in Normandië het recht gaf het etiket 'véritable Camembert' te voeren. Dit heeft niet kunnen verhinderen dat de kaas op grote schaal buiten Frankrijk wordt geproduceerd, onder meer in Duitsland, Denemarken en de Verenigde Staten.

De geur van camembert is treffend geschetst door de Franse dichter Léon-Paul Fargue (1876-1947). Toen deze voor het eerst een camembert rook, zou hij verheerlijkt hebben verzucht: 'Gods voeten.' Niet duidelijk is of deze gebeurtenis plaatshad vóór 1910, toen de camembert nog een *bleu* was, of nadien.

De koning der kazen: emmentaler

'Je kunt van zo'n viaduct natuurlijk geen emmenthaler maken, maar een enkel gat is wel verantwoord.'

de Volkskrant 16 februari 2002

Het Emmental ligt ten oosten van de Zwitserse hoofdstad Bern. Het dankt zijn naam aan het riviertje de Emme, dat aan de voet van de 2.350 m hoge Rothorn ontspringt.

Sinds mensenheugenis wordt in dit dal *emmentaler* gemaakt. Handelaars brachten de kazen vroeger met muilezels over de passen naar Italië, Duitsland, Spanje en Frankrijk. Schepen van de Oost-Indische Compagnie namen ze mee op lange reizen.

Aanvankelijk wogen de kazen zo'n 35 kilo. Ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in Parijs in 1889 werd de eerste *king-size* emmentaler gemaakt. De Zwitserse fabrikanten trokken hiermee zeer veel aandacht. Sindsdien weegt een emmentaler tussen de 60 en 130 kilo en wordt hij niet meer in de alpenweiden gemaakt, maar in fabrieken.

Voor een emmentaler van 80 kilo heeft men ruim duizend liter koemelk nodig. Om de soepele toelevering daarvan te bespoedigen, zijn op plaatsen met veel verkeer kabelliften gebouwd die de melkbussen rechtstreeks van de bergweiden naar de kaasfabriek brengen.

Emmentaler staat wel bekend als de 'Koning der kazen'. Behalve om z'n gewicht en kwaliteit is de kaas beroemd om z'n gaten, die nogal eens aanleiding geven tot beeldspraak, in de trant van 'Emmenthaler-gaten in de fiscale wet'. Men mag graag vertellen dat die gaten in de kaas worden geschoten of geboord. In feite ontstaan ze doordat bepaalde micro-organismen het in de kaas ontstane melkzuur veranderen in propionzuur. Gasbellen die hierbij ontstaan vormen de kleine gaten, die volgens voorschrift niet groter mogen zijn dan een walnoot.

Emmentaler wordt allang niet meer alleen in Zwitserland gemaakt, maar ook in Frankrijk, Duitsland, Finland en Oostenrijk. Op de korst van echte Zwitserse emmentaler staat met grote rode letters 'Switzerland'.

Buiten Zwitserland wordt emmentaler vaak verward met *gruyère*. Zo omschrijft ook de Grote Van Dale (1999) emmentaler als een 'soort van gruyèrekaas met grote gaten'. Volgens de kaasboeken is dit echter apert onjuist.

Woordenboeken en spellinggidsen schrijven emmentaler zonder h, maar in de praktijk wordt het bijna altijd mét een h gespeld. De Zwitserse kaasunie is op dit punt echter Zwitsers precies: geen h.

11. AZIJNPISSE SPREEKT X-WOORD IN PAARS KABINET

Azijnpisser

‘Als een kamerlid zijn fractiegenoten “azijnpissers” noemt, zijn de verhoudingen ernstig verstoord. Dat is het geval met het kamerlid Ali Lazrak en de Socialistische Partij. Lazrak maakte gisteren bekend als eenmansfractie verder te gaan.’

Eindhovens Dagblad 4 februari 2004

Begin 2004 noemde Ali Lazrak, lid van de Tweede Kamer voor de Socialistische Partij, zijn fractievoorzitter Jan Marijnissen een *azijnpisser*. Lazrak stapte uit de SP en begon in z'n eentje de ‘Groep Lazrak’. Taalkundig gezien was dat een noviteit, want we kenden nog geen eenmansgroep.

Het verraste mij indertijd dat Lazrak het woord *azijnpisser* gebruikte. Het is misschien incorrect van me, maar ik had dit niet verwacht uit de mond van iemand die het Nederlands als tweede taal heeft geleerd (Lazrak is geboren in Marokko). Voor mijn gevoel is *azijnpisser* een beetje een literair scheldwoord; het is een woord dat je vaker leest dan hoort en ik geloof niet dat ik het ooit bij een scheldpartij op straat heb gehoord. En ook niet bij een politieke ruzie trouwens.

Azijnpisser blijkt een scheldwoord met een interessante geschiedenis. Het gaat hier om een vertaling van het Franse *pisse-vinaigre*, dat in 1628 voor het eerst is opgetekend. Aanvankelijk werd het zowel voor ‘vrek, gierigaard’ als voor ‘sjagrijnig, sikkeneurig persoon’ gebruikt. De betekenis ‘vrek’ lijkt inmiddels te zijn verouderd, maar de hedendaagse Franse woordenboeken kennen het nog wel voor ‘kankerpit, humeurig iemand’.

Erg algemeen lijkt *pisse-vinaigre* echter niet te zijn geweest. Vóór de negentiende eeuw heb ik het niet in Franse woordenboeken gevonden en

vanaf het midden van de negentiende eeuw vermelden ze dat het ‘un mot inusité ou peu usité’ is, een ongebruikelijk of weinig gebruikt woord. Kennelijk is daar aan het eind van de negentiende eeuw verandering in gekomen, want dan verdwijnt die kanttekening. Vanaf die tijd duikt het woord ook in diverse bronnen op.

Chanelpisser

Vervolgens vinden we azijnzeiker en azijnpisser in diverse Nederlandse en Vlaamse bronnen. Nederlandse soldaten in Nederlands-Indië zouden in de negentiende eeuw azijnzeiker hebben gebruikt voor ‘zure vent’, aldus een studie van J.J.M. van Dam. In 1900 is de dialectvorm azijnzeiker opgetekend als spotnaam voor de inwoners van Temse in Oost-Vlaanderen. In 1906 duikt azijnzeiker op in een standaardwerk over het Antwerpse dialect, en azijnpisser is aan het begin van de twintigste eeuw opgetekend in Gent, met als betekenis ‘haarkliever, iemand die er gewoon stuur [sic] uitziet’.

Het duurde lang voordat azijnpisser door de Nederlandse woordenboeken werd geaccepteerd. Het WNT kent het pas sinds 1956, Koenen sinds 1974 en de Grote Van Dale sinds 1984. Maar vervolgens was, met name in de Grote Van Dale, het hek van de dam. In de afdeling pissers vermeldt de Grote Van Dale (1999) nog de gifpisser (ook pas sinds 1984), de petroliepisser (met als definitie ‘narrig figuur’), de punaisepisser (‘muggenzifter, mierenneuker’) en de terpentijnpisser (‘zuurpruim’).

De zeik-familie in Van Dale omvat inmiddels de klepzeiker, de punaisezeiker, de terpentijnzeiker en de zevenzeiker. Elders vond ik nog de zemel(en)zeiker, de ajuinpisser, de Chanelpisser (ik stel me daar een pinnige kakmadam bij voor), de oliepisser, de wortelsappisser (voor de vegetarische zuurpruim) en de wijwaterpisser.

Vooraf die laatste, die wordt gebruikt voor ‘iemand die overdreven vroom is’, vind ik prachtig. Hij heeft de afgelopen tien jaar slechts twee keer in een dagblad gestaan en ik vond hem slechts eenmaal op internet, maar hij verdient wat mij betreft wijdere bekendheid. Wellicht kan de ‘Groep Lazrak’ daar in de toekomst nog een steentje aan bijdragen.

Het X-woord

Met enige regelmaat hebben politici het over het H-woord als zij hypotheek of hypotheekrente bedoelen. Soms leidt dit tot een woordspeling. Zo zei Ad

Melkert, indertijd fractieleider van de PvdA, in juni 1999 op een partijcongres over de nieuwe belastingplannen van het kabinet: 'Ik ben elk moment bereid te spreken over het H-woord. Maar het moet geen OH-woord worden.'

Een flauwe woordspeling, die hem vast was ingefluisterd door een pramedewerker. Maar goed, politici zijn altijd in voor korte, krachtige statements, het liefst met een taalvondst, want daarmee vergroten zij de kans dat zij op het Journaal of in de krant komen. En inderdaad, de *Volkskrant* kopte indertijd: 'Het H-woord klinkt weer in de PvdA', terwijl de kop in *NRC Handelsblad* luidde: 'PvdA gaat praten over H-woord'.

Sinds wanneer kennen wij het H-woord en vergelijkbare gevallen?

Het begon allemaal omstreeks 1970 in de Verenigde Staten. Toen dook daar *F-word* op als eufemisme voor *fuck*. De uitdrukking werd al snel algemeen gebruikt en baarde talloze nakomelingen, zoals *A-word* voor *abortion*, *L-word* voor *lesbian* en *N-word* voor *nigger*. Aanvankelijk ging het alleen om taboewoorden, woorden die te gevoelig lagen om voluit te gebruiken (het is overigens een soort eufemisme dat door de cryptische vorm juist extra de nadruk vestigt op het niet genoemde woord). Maar tegen het eind van de jaren tachtig was het een sport geworden om ook schertsende combinaties te verzinnen, zoals *T-word* voor *taxes* en *M-word* voor *marriage*.

Het vroegste Nederlandse voorbeeld dateert uit november 1991. De Britten stonden er toen op dat het woord *federaal* uit de verdragstekst voor de Europese politieke unie werd geschrapt. In navolging van hun Britse collega's hadden Nederlandse journalisten het al snel over het *F-woord*. In 1992 dook het nogmaals in deze betekenis op, toen federalisme een heet hangijzer was in de Zuid-Afrikaanse politiek.

Golf

De grote golf begon bij ons in 1994-1995. Sindsdien is het hele alfabet afgewerkt. Bijna altijd gaat het om wat je gelegenheidseufemismen zou kunnen noemen. In een artikel over immigranten wordt *A-woord* bijvoorbeeld gebruikt voor allochtonen, maar in andere berichten voor *aids*, *Amerika*, *armoede*, *Atlanta* en *aftreden*. De *M* en de *S* zijn het vaakst van stal gehaald, met ieder ruim tien verschillende betekenissen.

X-woorden hebben een opmerkelijke aantrekkingskracht op koppenmakers, ongetwijfeld door hun raadselachtigheid. Dat leverde koppen op als 'Het *B-woord* is in Paramaribo zeer besmet' boven een stuk in

Het Parool (1999) over de omstreden politicus Bouterse, ‘Ver verheven boven het d-woord’ boven een artikel in *de Volkskrant* (1998) over doping, en ‘Van Zijl zegt het H-woord en moet in de hoek’ boven een artikel in *Trouw* (1998) over een eerdere ronde in het PvdA-debat over de hypotheekrente.

Ook in *NRC Handelsblad* hebben heel wat van dit soort raadselachtige koppen gestaan, zoals ‘Het B-woord’, ‘Het D-woord’, ‘De Klerks f-woord’, ‘De potentie van het S-woord’ en – in 1999 – “G-woord” niet langer geschuwd in Kosovo’.

G-woord voor *genocide* zou in een woordenboek kunnen worden opgenomen, want het gaat al ruim een decennium mee en wordt relatief vaak gebruikt. Net als H-woord voor *hypotheek*. Twijfelgevallen zijn K-woord, in Zuid-Afrika gebruikt om *kaffer* te vermijden (en bij ons ook wel voor *kanker*), en N-woord voor *nigger*. Al die andere zijn wegwerpwoorden, bruikbaar binnen een bepaalde tekst, maar daarbuiten onbegrijpelijk.

En natuurlijk wordt het tijd dat Nederlandse woordenboeken een plaatsje inruimen voor het F-woord, het eufemisme waar het allemaal mee begonnen is en dat je ook in Nederlandse kranten heel vaak tegenkomt. Behalve voor *federalisme* heeft het bij ons tijdelijk dienstgedaan voor *Fokker*, *feminisme* en *fraude*. Maar meestal staat het toch gewoon voor het beroemde Engelse vierletterwoord.

Paars kabinet

‘Dat er desondanks af en toe beraad achter gesloten deuren met het kabinet nodig is, vindt hij [Maxime Verhagen] geen probleem. “Wat hebben we nou gehad? Drie keer torentjesoverleg. Onder het paarse kabinet was het elke week.”

ANP 29 juni 2005

De paarse kabinetten zijn alweer een tijdje ter ziele, maar die naam zal nog lang blijven bestaan. Niet alleen hebben wij nu te maken met de politieke erfenis van twee paarse kabinetten en vormen zij een ijkpunt voor het huidige kabinet, maar zij maken natuurlijk ook deel uit van onze parlementaire geschiedenis. Daarom is het nuttig om vast te leggen wie de naam paars kabinet heeft verzonnen, en wanneer.

De geschiedenis van deze verbinding begint bij Roel van der Poort. In november 1989 was Van der Poort voorzitter geworden van de Jonge

Democraten; onder zijn leiding stelde deze jongerenafdeling van D66 zich ten doel een zogeheten 'blauw-rode coalitie' naderbij te brengen. Zoals bekend is rood de lijfkleur van de socialisten en draagt de VVD blauw in haar vaandel. Bij de moederpartijen was de blauwrode coalitie een ingeburgerd begrip, maar het zat Van der Poort dwars dat deze benaming D66 geheel buiten beschouwing liet. Dus toen hij in januari 1990 aan de opiniepagina van het dagblad *Trouw* een artikel opstuurde waarin hij reageerde op een plan van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) voor een fusie tussen D66 en de VVD, sprak hij daarin van een *purperen coalitie*.

Dat wil zeggen: dat maakte de eindredactie van *Trouw* ervan. In de versie die Van der Poort had ingeleverd stond *purpelen coalitie*. Van der Poort had deze kleur bewust gekozen. Het liedje 'Purple rain' van Prince was indertijd net een hit en in de bioscopen draaide *The color purple*, een anti-discriminerende film, die volgens Van der Poort goed aansloot bij de idealen van de Jonge Democraten. Bovendien levert de vermenging van rood en blauw paars op, en paars en purpel zitten dicht bij elkaar.

Jongerenorganisaties

De eindredactie van *Trouw* herkende in *purpel* echter een verschrijving van het Engelse *purple* en wijzigde dit in het Nederlandse *purper*. Later meldde de *Volkskrant* dat Van der Poort vanwege een spraakgebrek *purper* niet kon uitspreken en dat het daarom *paars* was geworden, maar dat is onzin (het zou ook een heel merkwaardig spraakgebrek zijn geweest).

In feite was Van der Poort bij nader inzien niet zo gelukkig met *purpel/purper*, en toen hij op 11 november 1990 een toespraak hield voor een congres van de Jonge Democraten, sprak hij voor het eerst in het openbaar van een *paarse coalitie*. Een maand later stuurde hij een uitnodiging aan de besturen van de JOVD en de Jonge Socialisten om het al bestaande overleg nieuw leven in te blazen. Hierin had hij het over de *paarse partij*-en.

De bestuursleden van de andere politieke jongerenorganisaties waren niet meteen met deze benaming ingenomen, maar ze overwonnen hun weerzin al snel, en gedurende de tijd dat zij bij elkaar kwamen, stonden deze ontmoetingen bekend als de 'paarse bijeenkomsten'.

Na anderhalf jaar praten werd op 24 maart 1992 het resultaat gepresenteerd: een 26 pagina's tellend boekje met de titel *Het paarse regereakkoord*. 'Paars staat hierbij voor het samengaan van rood en blauw, de

PvdA en de VVD, de twee uitersten binnen de coalitie', zo heet het in de inleiding, die verder benadrukt dat de politieke jongerenorganisaties het noodzakelijk vinden om te zoeken naar een alternatieve coalitie, dat wil zeggen: zonder het CDA.

In de pers werd het meteen opgemerkt: de jongerenorganisaties hadden elkaar vooral gevonden in hun verzet tegen het CDA, maar in de naam voor een alternatieve coalitie waren ze uitgekomen bij een kleur die roomser is dan de paus. Immers, paars geldt in de roomse liturgie als een symbool voor boete en droefheid. Een bisschop zou zich volgens katholieke naslagwerken in het paars steken omdat dit de kleur is van het bloed dat hij bereid moet zijn 'te storten voor het Kruis', zoals het ergens heet.

Overigens zijn met paars in het verleden verschillende kleuren aangeduid. De oorspronkelijke betekenis van het woord is 'perzikkleurig'. Paars is ook gebruikt voor een groenachtig-blauwe kleur, maar vanaf de vijftiende of zestiende eeuw is paars de kleur die in het recente verleden twee roemruchte kabinetten heeft opgeleverd.

Het R-woord (referendum)

'Er moet een referendum komen over de wenselijkheid van de verruiming van de horecasluitingstijden in Breda. Dat voorstel doet Ginneken Bewonersbelangen aan het gemeentebestuur.'

BN/De Stem 8 augustus 2005

Sinds wanneer kennen wij het woord *referendum*? De Grote Van Dale (1999) en het WNT, het wetenschappelijke woordenboek van het Nederlands, geven als vroegste vindplaats 1892.

Kennen wij woord en zaak inderdaad pas zo kort? Het verschijnsel in ieder geval niet. Met name tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) werden in Nederland geregeld volksraadplegingen gehouden. Hoe die indertijd werden genoemd (volksbesluit, volksstemming, volksraadpleging of plebisciet) is mij niet bekend, maar het is onwaarschijnlijk dat men van een *referendum* sprak, want dat woord lijkt inderdaad pas aan het eind van de negentiende eeuw algemeen te zijn geworden.

Voor de goede orde: zo'n jaartal in Van Dale of het WNT moet je zien als een periodeaanduiding. Iemand heeft min of meer toevallig een ci-

taat met het woord *referendum* gevonden, en dat geldt vervolgens als de vroegste bewijsplaats. Door de toename aan digitale bronnen begint het steeds makkelijker te worden om dergelijke dateringen te vervroegen. Dat geldt ook voor *referendum*. Op 6 september 1885, zo leert een snelle blik in het digitale archief van *De Amsterdammer*, schreef dit 'weekblad voor Nederland' dat de Franse politicus George Clemenceau voorstander was van 'wederinvoering van het plebisciet of referendum voor alle zaken van gewicht'.

Ziehier de voorlopig vroegste datering van het woord *referendum* in de nu gangbare betekenis.

Ik zeg met nadruk in de nu gangbare betekenis, want in een andere betekenis is het ouder. *Referendum* gaat terug op het Latijnse *referre*, dat 'terugbrengen, rapporteren' betekent. *Referendum* wil zeggen 'dat wat gerapporteerd moet worden' of 'datgene wat ter beoordeling voorgelegd moet worden'. Diverse woordenboeken uit het begin van de negentiende eeuw vermelden *referendum* voor 'hetgeen te berigten is', vaak samen met de uitdrukking iets *ad referendum* nemen voor 'iets aannemen om daarvan verslag te doen'.

Zwitserland

Van de nu bekende Nederlandse woordenboeken vermeldt Van Dale *referendum* als eerste. In 1898 onderscheidt dit woordenboek twee betekenissen: 'stemming van alle leden eener vereeniging en niet alleen van de afgevaardigden' en 'volksstemming'. Koenen kent het sinds 1902, aanvankelijk alleen met de betekenissen 'verslag, uitslag, hoofdelijke stemming', maar sinds 1908 ook voor 'volksstemming over wetsvoorstellen als in Zwitserland'.

Die verwijzing naar Zwitserland vinden we in heel veel bronnen. Ook in de Grote Van Dale uit 1999 staat bij *referendum* 'volksstemming, oorspronkelijk met name zoals in Zwitserland gehouden over een door de volksvertegenwoordiging aangenomen wetsontwerp'. Toch werden *referenda* – toen wij dit woord leerden kennen – ook al herhaaldelijk gehouden in onder meer Italië, Frankrijk en de Verenigde Staten. Zwitserland bleef echter hét voorbeeld.

Bij gebrek aan landelijke referenda kwam het woord bij ons tot bloei in verenigingen. Vooral socialistische verenigingen hadden er een handje van om alles per referendum te beslissen. Zo lezen we in een bron uit 1901 over de Nederlandsche internationale sigarenmakers- en

tabakswerkersbond: 'Bekendmaking dat bij referendum besloten is geen congres te houden in 1901.' En in 1906 besluit een vergadering van slijpers en verstellers 'het invoeren van een uniformen schafttijd aan een referendum te onderwerpen'.

Ook de spelling van het Nederlands wordt op een gegeven moment inzet van een referendum. Niet van een landelijke volksraadpleging – godbewaarne – maar van een stemming onder de abonnees van de *Haagsche Post*. Het kort daarvoor opgerichte tijdschrift *Onze Taal* maakte hier in 1934 melding van:

De Heer P.J. d'Artillac Brill zegt dat de *Haagsche Post* een referendum onder haar leden heeft gehouden met betrekking tot de nieuwe spelling. Spreker zou wenschen dat *Onze Taal* een propaganda-circulaire zou zenden aan allen die aan dit referendum hebben deelgenomen. Dezen hebben althans blijk gegeven van belangstelling in de taal.

Overigens werd dit plan al snel van tafel geveegd, zonder alle taalminnende leden om een 'ja' of 'nee' te vragen.

12. DE GEBOORTEAANKONDIGINGEN VAN DE ORANJES

Hoe heeft het Koninkrijk Huis in het verleden de geboorte van een prins of prinses aangekondigd? En wat valt daaruit op te maken?

Voor het antwoord op die vragen moet je in de oude leggers van de *Nederlandsche Staatscourant* zijn, want in die officiële uitgave van het Koninkrijk der Nederlanden zijn sinds 1814 alle koninklijke geboortes aangekondigd, vanaf het midden van de negentiende eeuw in speciale edities.

Als we de troonopvolgers volgen, dan begint een en ander op 21 februari 1817, twee dagen nadat Anna Paulowna in Brussel was bevallen van de prins die ruim dertig jaar later als Willem III de troon zou bestijgen. In een 'Bulletin van de gezondheid van H.K.H. de Prinses van Oranje', heet het: 'Hare Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Prinses van Oranje heeft eenen goeden nacht doorgebracht, gerust geslapen en bevindt zich, heden morgen, bij uitstek wel, gelijk ook het vorstelijk kind.' In een tweede bulletin, afgedrukt in dezelfde krant, wordt hieraan toegevoegd dat de Prinses geen koorts heeft gehad, en over baby Willem lezen we: 'Z.K.H. de jonge Prins is med. zeer welvarende.'

Ruim zestig later, bij de geboorte van Wilhelmina, is de toon veel plechtiger. Over de bevalling van Emma van Waldeck-Pyrmont meldt een 'buitengewone editie' van de *Staatscourant* op 31 augustus 1880:

Hare Majesteit de Koningin is heden avond ten zes ure door Gods goedheid bevallen van eene Prinses. Omtrent deze heugelijke gebeurtenis is door de geneesheren uitgegeven het navolgende bulletin: Na een regelmatig verlopen zwangerschap vertoonden zich gister avond teekenen der naderende bevalling van Hare Majesteit de Koningin. Heden namiddag ten zes ure verlost Hare Majesteit natuurlijk van eene welgeschapen Dochter. Ten zeven ure bevonden zich Hare Majesteit en de jonggeboren Prinses naar omstandigheden redelijk wel.

De geboorteaankondiging van Juliana, op 30 april 1909, is bondiger. 'Hare Majesteit de Koningin', zo staat in grote letters in een aankondiging die de hele voorpagina van de *Staatscourant* in beslag neemt, 'is heden morgen door Gods goedheid voorspoedig bevallen van eene Prinses. Omtrent deze heugelijke gebeurtenis is door de geneesheren uitgegeven het navolgende bulletin: Hare Majesteit de Koningin, die heden morgen om 6 uur 50 minuten van eene dochter beviel, is naar omstandigheden zeer goed. Ook de jonggeboren Prinses is welvarend.'

In de negen daaropvolgende dagen wordt het volk nauwkeurig van de gezondheidstoestand van moeder en kind op de hoogte gehouden door middel van medische bulletins, die steeds de complete voorpagina van een buitengewone editie van de *Staatscourant* in beslag nemen. In het eerste bulletin lezen we: 'De toestand van Hare Majesteit de Koningin en van de Prinses is alleszins bevredigend. De nacht verliep zeer rustig.' De volgende dag heet het: 'Het kraambed van Hare Majesteit de Koningin verloopt geheel naar wensch. Prinses Juliana maakt het goed.' De dag daarop laat de toestand 'niets te wenschen over' en zo gaat het maar door ('bij voortduring gunstig', 'niets dan goeds te vermelden') tot men besluit dat het mooi is geweest, waarop de mededeling luidt:

De toestand van Hare Majesteit de Koningin en van Prinses Juliana is in alle opzichten zoo geheel bevredigend, dat van af heden, buitengewone omstandigheden uitgesloten, geen berichten meer in de *Staatscourant* zullen verschijnen.

De geboorteaankondiging van Beatrix, op 31 januari 1938, is qua vormgeving de mooiste van allemaal – ook in vergelijking met latere aankondigingen. Bestonden de eerdere aankondigingen alleen uit tekst, de geboorteaankondiging van Beatrix is voorzien van fraaie sierranden en van een pentekening van een heraut in Middeleeuwse kledij die met een schild tussen de benen op een hoorn staat te blazen. De tekst zegt twee keer hetzelfde:

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Juliana der Nederlanden is hedenmorgen door Gods goedheid bevallen van eene dochter. Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Juliana heeft heden, den 31sten januari 1938, des voormiddags te 9 uur 47 minuten het leven geschonken aan eene flinke dochter. De toestand van moeder en kind is op het oogenblik zeer bevredigend.

Een opmerkelijke vernieuwing in de koninklijke geboorte-aankondigingen doet zich voor in 1967, bij de geboorte van Willem-Alexander. Niet alleen zijn 'Gods goedheid' en 'Hare Koninklijke Hoogheid' van het toneel verdwenen, maar opeens krijgt degene die de aankondiging doet een gezicht, en wel dat van Juliana. 'Mijn dochter Beatrix', zo meldt de vorstin op 27 april 1967 in koeienletters op de voorpagina van de *Staatscourant*, 'heeft hedenavond het leven geschonken aan een zoon. Ik kondig dat hierbij aan mede namens de ouders van de jonggeborene, wier grote dankbaarheid en vreugde wij delen. Juliana.'

Gespaard blijven

Er volgde nog een stijver getoonzette mededeling van de Rijksvoorlichtingsdienst, met meer details over de bevalling. 'Heden, op 27 april 1967, heeft H.K.M. Prinses Beatrix in het Academisch Ziekenhuis te Utrecht het leven geschonken aan een flinke, welgeschapen zoon. De bevalling, die langs operatieve weg heeft plaatsgevonden, is geheel naar wens verlopen. De toestand van moeder en kind is bevredigend.'

De *Staatscourant* berichtte ditmaal veel uitvoeriger en veel persoonlijker over de geboorte. Voor het eerst werd een foto van de boreling afgebeeld (onderschrift: 'Opname van Z.K.H. Prins Claus der Nederlanden') en er werden allerlei toespraken afgedrukt, onder anderen van prins Claus zelf, die begint met de woorden: 'Op een dag als vandaag is de vader eigenlijk een heel onbelangrijke figuur. En dit is precies, zoals ik mij nu voel.'

Over de kersverse baby zei Claus: 'Onze zoon – dat mag ik als trotse vader dit keer wel zeggen – is een prachtige baby. Hij werd geboren om drie minuten voor acht. Hij woog bijna acht pond en is vijftig centimeter lang. Vanaf het eerste moment heeft hij zeer krachtig van zijn aanwezigheid blijk gegeven.'

Opmerkelijk is overigens de voorzichtigheid die premier Piet de Jong in zijn toespraak aan de dag legde. 'Staten Generaal en Regering', zei De Jong in de Tweede Kamer, 'staan hier aan de wieg van een prins, wiens grondwettelijk erfopvolgingsrecht hem, zo hij gespaard mag blijven, een bijzondere plaats geeft.'

Zo hij gespaard mag blijven – De Jong herhaalde dat niet bij de geboorte van Johan Friso in 1968, wiens komst overigens door Juliana op precies dezelfde manier werd aangekondigd (net als de geboorte van Constantijn). De Jong was blij dat 'de smalle basis van de erfopvolging in het

Huis van Oranje' door Friso breder was geworden. Hij merkte ook op dat er iets was veranderd in de maatschappelijke positie van het koningshuis: 'Door een intensieve communicatie en een grotere openheid komen het leven van ons vorstenhuis en dat van de burger dichter tot elkaar te staan.'

Dat is ook de voornaamste conclusie die we uit de opeenvolgende geboorteaankondigingen kunnen trekken: zij bevestigen wat we ook uit andere bronnen weten, dat het Koningshuis in de loop van de twintigste eeuw steeds meer van zichzelf heeft laten zien en dat het is meegegroeid met de algemene maatschappelijke ontwikkelingen.

Dat bleek ook uit hoe Beatrix op 8 december 2003 in een speciale editie van de *Staatcourant* de geboorte van Catharina-Amalia aankondigde. Zij schreef: 'Met vreugde kondig ik U hierbij aan dat mijn zoon Willem-Alexander en mijn schoondochter Maxima gistermiddag de ouders zijn geworden van een dochter. Ik deel in hun grote geluk en dankbaarheid.' Een vrijwel identieke tekst volgde op 27 juni 2005, bij de geboorte van prinses Alexia.

Bij de bekendmaking van Maximas eerste zwangerschap zei Willem-Alexander: 'Wij zijn zwanger.' De geboorteaankondigingen van het koningshuis sluiten hierbij aan: niet langer bevalt alleen een prinses van een kind, beide ouders hebben een kind gekregen. Zo zeggen en beleven wij dat tegenwoordig.

13. DE GESCHIEDENIS VAN EEN SNOR (EN EEN KLEDINGSTUK)

‘Wie de aanwezigen zijn, weet ik niet. Mogelijk is dat lorgnet de psychiater Cesare Lombroso, die streepjespantalon de natuurkundige Oliver Lodge, en lijkt die henri-quatre niet een beetje op de psycholoog Frederick Myers?’

De Morgen 3 april 1998

Hoe heette de Hitlersnor vóór Hitler? Die vraag blijkt deel uit te maken van een veel ingewikkelder kwestie, namelijk: hebben snorren – en baarden – namen?

Vraag dit aan mensen met een snor en/of baard en je komt niet veel verder dan ‘een ringbaard’, ‘een afhanginge snor’ of ‘een opkrullende snor’. Toch kom je in de woordenboeken en vakliteratuur wel degelijk namen tegen, zoals de *Franz-Jozefbaard*, de *Hendrik-de-Achtstebaard*, de *henri-quatre*, de *Napoleon*, het *Van-Dijckbaardje* en de *Chriet-Titulaerbaard*.

Een goede studie over de geschiedenis van snorren, baarden en kapsels ontbreekt. Dat zo’n studie niet op een achternamiddag te schrijven is, bewijst de geschiedenis van de *henri-quatre*, door Van Dale omschreven als een ‘kort puntbaardje’.

De *henri-quatre* is genoemd naar de Franse koning Hendrik IV (1553-1610), die een dergelijke baard zou hebben gedragen. Hendrik IV werd in 1584 de wettige opvolger van de Franse troon. De Staten-Generaal van Blois weigerde echter hem als zodanig te erkennen, omdat hij protestants was. Nadat de paus Hendrik in de ban had gedaan, brandde in Frankrijk de zogenoemde Drie-Hendriken-oorlog los, die uiteindelijk door Hendrik IV werd gewonnen.

In 1589 nam Hendrik IV de koningstitel aan. Toen Parijs zich tegen hem bleef verzetten, werd hij katholiek. Hij zou daarbij de gevleugelde woorden hebben gesproken: ‘Parijs is wel een mis waard.’

Vervolgens reorganiseerde Hendrik de rechtspraak, de belasting en

het landsbestuur. Hij schonk de (protestantse) hugenoten godsdienstvrijheid en bracht het land opnieuw tot bloei. In zijn vrije uren versleet de Franse koning een ongekende hoeveelheid minnaressen, met Gabrielle d'Estrées als de bekendste.

Op 14 mei 1610 werd de goedmoedige, verlichte 'volkskoning' vermoord. Ook na zijn dood bleef hij buitengewoon geliefd.

Belachelijk

In de achttiende eeuw nam de verheerlijking van Hendrik IV in Frankrijk 'buitensporige vormen' aan, zoals het ergens heet. Voltaire schreef een beroemd lofdicht over hem, 'La Henriade', en Collé een omstreden, maar populair blijspel. Ook in de mode liet Hendrik IV sporen na. Jonge mannen hesen zich aan het einde van de achttiende eeuw in het *Henri-Quatrekostuum*: een zijden mantel met felgekleurde linten en pluimen.

Niet dat koning Hendrik zelf zulke opzichtige kleren had gedragen. Hij ging voor zijn tijd juist opvallend eenvoudig gekleed, in een grijze broek met een zwart wambuis. Daarover zou hij eens hebben opgemerkt: 'Van buiten ben ik helemaal grijs, van binnen helemaal van goud.'

Dit kon niet voorkomen dat ook een vest en een gesp naar *Henri Quatre* werden vernoemd. De *Henri-Quatregesp*, een gebogen, rechthoekige schoengesp, was aan het eind van de achttiende eeuw ook in Nederland een vrij algemene voetversiering voor man en vrouw.

Omstreeks 1780 verscheen in Rotterdam het boekje *Het tooneel der zoggenaamde Henri Quatre mode* waarin deze mode in dichtvorm belachelijk werd gemaakt. Ook Betje Wolff en Aagje Deken ridiculiseerden de 'Henri Quatre Heertjes' verschillende malen, het eerst in 1780, in *Brieven over Verscheidene Onderwerpen*: 'Dat een Jong Koopman een Henry-quatre [kostuum] aantrekt, en met dito gespens op de gladde glimmende schoenen daar heen treede: Het verstand komt voor de jaaren niet.' In de volksmond werd de naam van de gesp overigens verbasterd tot *arikater*.

Chaplinborstel

In de decennia daarna doken in de modebladen verschillende hoeden en een geplooide kraag à la *Henri IV* op. Pas halverwege de negentiende eeuw, dus ruim tweehonderd jaar na Hendriks dood, kwam daar het *Henri-quatre-baardje* bij.

Het *Nieuw Nederlandsch Magazijn* gaf in 1856 een fantastische verklaring

voor het ontstaan ervan. Dit 'kort kneveltje of haarbosje aan de onderlip' zou volgens dit tijdschrift ten tijde van de Moorse bezetting van Spanje zijn ontstaan.

De Christenen [...] kwamen overeen, het teeken des kruises in het aangezicht te dragen, en zulks te bewerkstelligen door op de bovenlip ten wederzijden eene baardstreep, en aan de kin eene andere, maar loodlijnig loopende, te laten staan. En zoo ontstond de lip- en kinbaard, oorspronkelijk als zinnebeeld van vrijheids- en vereenigingsleus.

Opvallend is intussen dat koning Hendrik IV op portretten geen puntbaard draagt, maar een halfkorte, ronde baard, met blote wangen. *Henri-quatre* is bovendien geen Frans woord. De Duitsers kennen het wel, maar de Fransen noemen zo'n baard een (*barbe à l'impériale* of een (*barbe à la royale* (een 'keizerlijk of koninklijk baardje').

Dat wil zeggen: waarschijnlijk is inmiddels ook in Frankrijk de gewoonte verwaterd om baard en snor bij de naam te noemen. Die eer lijkt nu slechts voorbehouden aan dat kleine, vierkante snorretje dat sinds 1945 door bijna niemand meer wordt gedragen. In het Duits is dat snorretje wel *Chaplinbürste* 'Chaplinborstel' genoemd, men mag aannemen naar Chaplins beroemde Hitler-imitatie in *The great dictator* (1940). Inmiddels is *Hitlerschnurrbart* echter gangbaarder, hoewel ook dit niet vaak voorkomt. De Engelsen spreken van een *Hitler moustache*.

Opmerkelijk is overigens dat *Hitlersnor* nog altijd niet in de Grote Van Dale is vastgelegd, hoewel het al decennialang bestaat en het geregeld in kranten en tijdschriften te lezen is. Het is trouwens ook iets wat je geregeld ziet: weliswaar zijn er sinds Hitler maar weinig mannen die zo'n snor dragen, maar het tekenen van een *Hitlersnorretje* op een campagneposter van een politiek kopstuk (man of vrouw) behoort tot de populairste vormen van graffiti.

De sjaal

'De wintercollectie tassen komt binnenkort en ook de zijden sjaal wordt op korte termijn geïntroduceerd.'

Rotterdams Dagblad 24 juli 2004

De sjaal behoort tot de talloze voorwerpen waar je nooit over nadenkt. Het lijkt zelfs niet waarschijnlijk dat er iets over na te denken valt. De sjaal wás er op een gegeven moment, hij is er nog steeds, en 's winters knopen wij hem met miljoenen tegelijk om de nek.

Maar zo eenvoudig ligt dat niet. De sjaal heeft een onverwacht rijke geschiedenis, die in ten minste vijftien boeken en museumcatalogi is vastgelegd.

Wat de naam betreft begint die geschiedenis bij Ibn Battoea (1304-1377) uit Marokko, de laatste van de grote Arabische wereldreizigers. Op reis door India, omstreeks 1345, bezocht Battoea de plaats Shaliat, soms ook Chalyat gespeld. 'Een bijzonder mooie stad', schreef Battoea, 'waar de stoffen worden gemaakt die haar naam dragen.' Op gezag van Battoea nemen vele etymologen aan dat het Perzische *s(h)âl* 'omslagdoek, schoudermantel' is afgeleid van de plaatsnaam Shaliat. Mettertijd kwam dit Perzische woord in vrijwel alle Europese talen terecht, om te beginnen in het Engels, als *shawl*. Frustrerend is wel dat niemand ooit heeft opgehelderd welke stad Battoea nu precies bedoelde.

Maar goed, met *shawl* bedoelden de Engelsen in eerste instantie niet zomaar een sjaal, maar een langwerpige reep stof die in het Oosten werd gedragen als tulband, halsdoek, omslagdoek of gordel. Sinds de vijftiende eeuw werd dit kledingstuk gemaakt in Kasjmir, een gebied aan de voet van de Himalaya.

De wevers in Kasjmir maakten deze doeken uit de haren van de kasjmir- of tibetgeit. De fraaiste doeken werden gemaakt van de fijne haartjes van de onderbuik van deze geit. Het waren zachte, zeer soepele doeken met prachtige patronen. Omdat twee wevers gemiddeld drie jaar bezig waren om zo'n doek te maken, waren de sjaals zeer kostbaar.

Militairen brachten de doeken mee naar Europa, en aan het eind van de achttiende eeuw raakte de *shawl* in Engeland in de mode. Let wel: het ging hier steeds om *tweedehands* doeken. Sjaals die waren 'doortrokken met het zweet van eene fraaije Bajadere [een exotische danseres], of van eenen oude Nabob [een inheemse vorst]'.

Keizerin Joséphine

Vanuit Engeland waaide de mode spoedig over naar Frankrijk. Hier sloeg de *châle* in als een bom. De sjaal was precies het kledingstuk dat aansloot bij de nieuwe, klassiek georiënteerde mode. Nadat keizerin Joséphine zich in 1809 had laten portretteren in een jurk gemaakt van

witte kasjmiersjaals, was er geen houden meer aan. Iedere dame van stand moest nu ten minste één sjaal hebben, maar liefst meerdere. De sjaal werd, verpakt in een fraaie sandelhouten doos, het huwelijksgeschenk bij uitstek.

Al snel oversteeg de vraag het aanbod en dat is altijd goed voor de prijs. Keizerin Josephine bezat zo'n zestig sjaals, waarvan sommige tussen de acht- en twaalfduizend francs hadden gekost – voor die dagen een exorbitant bedrag. De begeerte nam nog toe toen Napoleon een verbod uitvaardigde op alle goederen die door Engelse schepen werden vervoerd. De kasjmiersjaals werden nu Frankrijk binnengesmokkeld, voornamelijk vanuit Rusland.

Een en ander had ingrijpende gevolgen voor de wevers in Kasjmir. Om aan de grote vraag tegemoet te komen, veranderden zij hun productietechniek. Tot het begin van de negentiende eeuw maakten ze de sjaals uit één stuk. Nu werden de sjaals op meerdere weefgetouwen gemaakt, in lappen die vervolgens aan elkaar werden genaaid. Volgens sommige schattingen stonden er in Kasjmir op een gegeven moment zo'n 40.000 weefgetouwen, bediend door ongeveer 120.000 wevers.

In Nederland volgde men deze ontwikkelingen op de voet. Onze naglagwerken maken in 1821 voor het eerst melding van de *cassimer shawl* en in de decennia daarna krijgen vooral de indrukwekkende prijzen veel aandacht.

Waar zoveel geld werd verdiend, kon concurrentie niet uitblijven. Franse fabrikanten gingen zelf sjaals maken. De vindingrijkste van hen was Guillaume Ternaux (1763–1833). Ternaux slaagde erin de fijne haartjes van de kasjmiergeit te importeren. Hij maakte er sjaals van met een Frans patroon, die uiteindelijk zelfs de ontwerpen van de sjaals uit Kasjmir zouden beïnvloeden. Omdat import van geitenhaar een dure aangelegenheid was, financierde Ternaux in 1818 een expeditie om kasjmiergeiten naar Frankrijk te halen.

Deze expeditie zou zijn ondergang inluiden. Van de 1.289 geiten die in Kasjmir werden gekocht, overleefden er slechts vierhonderd de reis. Toen die eenmaal in Frankrijk waren, leerde men iets essentieels over de kasjmiergeit: dit dier produceert alleen donshaartjes op zijn onderbuik als bescherming tegen de extreme winters in de Himalaya. In een milder klimaat houdt het hier spontaan mee op.

Hongersnood

Ook in Engeland ging men op grote schaal kasjmiersjaals namaken. Het bekendst waren de sjaals uit de Schotse stad Paisley. Het speciale patroon van deze sjaals werd zo beroemd dat paisley een begrip werd voor een abstract, kleurrijk motief in stoffen.

Het duurde nu niet lang meer of iedereen kon zich een sjaal veroorloven, zelfs boerinnen. De sjaal verloor zijn status, en vanaf ongeveer 1869 haalde de chic er zijn neus voor op.

Andermaal waren de gevolgen voor de wevers in Kasjmir ingrijpend. Ze gingen steeds sneller werken, waardoor de sjaals zwaar en stug werden. Zelfs in India ontwikkelde men nu een voorkeur voor Engelse sjaals. Na de Frans-Duitse oorlog van 1870 stortte de exportmarkt compleet in. De wevers zaten zonder werk en duizenden van hen stierven in de hongersnood van 1877.

In Frankrijk bleef het nog een tijdje gewoonte om een sjaal als huwelijksgeschenk te geven, maar geen vrouw die er nog aan dacht zo'n doek echt te dragen. Tegen het eind van de negentiende eeuw hing de sjaal, waarvoor men enkele decennia eerder nog honderden guldens had neergeteld, als decoratie over de piano. Men begon te denken dat er over sjaals niets te denken valt.

14. JODENLIJM OP MACADAMWEG

Jodenlijm

‘Jodenlijm is dus van oudsher niet antisemitisch, maar te vergelijken met turks fruit, guinees biggetje, spaans riet en andere vergelijkbare.’

Van een website

In 1764 schreef M. Hofkens de Courcelles, een arts uit Alkmaar, een artikel getiteld ‘Nut der olie van jodenlym in verouderde verzweeringen der ingewanden’. In dit artikel beschrijft hij hoe je olie uit jodenlijm kunt verkrijgen en hoe heilzaam dit goedje heeft gewerkt op vier van zijn patiënten.

Olie uit jodenlijm? Maar jodenlijm is toch een verouderend woord voor ‘spuug, speeksel’?

Ja, dat is het óók. Maar oorspronkelijk betekende het iets heel anders, namelijk ‘asfalt’ of ‘aardhars’.

Bij asfalt denken we tegenwoordig in de eerste plaats aan dat zwarte, stinkende spul dat voor bestrating wordt gebruikt. Dat is een relatief nieuwe toepassing, massaal gebruikt in de twintigste eeuw, maar in het Nederlandse taalgebied kennen we asfalt al sinds het begin van de zeventiende eeuw, toen er van geasfalteerde wegen nog lang geen sprake was. Asfalt – een minerale hars die ontstaat door langzame oxidatie van aardolie – werd toen ook niet industrieel vervaardigd, zoals nu, maar voornamelijk verzameld op en bij meren waar het als vloeibare hars boven was komen drijven.

Dat gebeurde onder meer bij de Dode Zee, een binnenmeer dat deels in Israël en deels in Jordanië ligt en dat lang bekend heeft gestaan als het ‘Asfaltische Meer’. Asfalt of bitumen werd op meer plaatsen gewonnen, maar asfalt uit de Dode Zee stond in onze streken in hoog aanzien. Naar

Judea, het land van herkomst, stond dit plakkerige goedje onder meer bekend als *Bitumen Judaicum*, *jodenasfalt*, *jodenlijm*, *jodenpek*, *jodenpik* en *jodenhars*. Daarnaast noemde men het ook wel *mummiebalsem* of *mummiegom*. Die laatste namen verwijzen naar het feit dat de oude Egyptenaren met asfaltachtige stoffen hun lijken balsemden. *Mummie* gaat zelfs terug op een Arabisch woord dat ‘was, hars, pek, asfalt’ en dergelijke betekende.

Bij ons werd jodenlijm voor van alles en nog wat gebruikt. Het had een zwarte of bruine, glanzende kleur, een sterke, onprettige geur en was licht ontvlambaar. Hofkens de Courcelles bereidde er een geneeskundige olie uit, graveurs gebruikten het in de achttiende eeuw bij de bewerking van koperen platen, en er werd verf en vernis van gemaakt.

Echte jodenlijm van de Dode Zee was gezocht. In 1769 waarschuwde een huishoudkundig woordenboek dat het geregeld werd vervalst – dat is: vermengd met andere, goedkopere pek. Vanaf het midden van de negentiende eeuw lezen we dat jodenlijm, vermengd met andere stoffen, werd gebruikt voor bestrating. Zo schreef Johan Hendrik Van Dale in 1872 bij *jodenlijm*:

Asphalt of aardhars, eene vaste of klevige stof van bruine of zwarte kleur, welke gebruikt wordt tot het leggen van terrassen en in de groote steden voor trottoirs of paden voor voetgangers.

Ook toen asfalt allang niet meer alleen uit Palestina werd geïmporteerd, maar bijvoorbeeld ook uit Frankrijk, Zwitserland, Trinidad en Nieuw-Mexico, bleef *jodenlijm* bij ons de gangbare aanduiding. Een volksencyclopedie uit 1856 meldde dat *jodenlijm* ‘de oude naam van het tegenwoordige bitumen’ was, maar dat het woord halverwege de negentiende eeuw al op z’n retour was, wordt nergens bevestigd. Het is wel opvallend dat het nauwelijks in oude digitale krantenleggers opduikt; mogelijk vond men het op een gegeven moment geschikter voor de spreektaal dan voor de schrijftaal. Dat is overigens nu nog zo.

Witte snoepbrokken

De betekenis ‘speeksel’ duikt in 1898 voor het eerst op, in de vierde druk van de Grote Van Dale. Er staat bij dat het schertsend is gevormd. In 1914 wordt de betekenis gespecificeerd met een voorbeeldzin: ‘iets met *jodenlijm* vastplakken, met speeksel’. *Jodenlijm* is dus niet kortweg ‘speeksel’, maar spuug dat dienstdoet als lijm. De betekenisuitbreiding zal duide-

lijk zijn: *jodenasfalt* was plakkerig, en als lijm is speeksel goedkoop en inferieur – connotaties die we bij veel samenstellingen met *jood-* en *joden-* tegenkomen. In 1931 schreef de Vlaamse taalkundige en folklorist J. Cornelissen in dit verband: ‘*Jodenlijm*, speeksel, als dit gebruikt wordt bij een zeer onhandige poging om iets aan elkaar te plakken.’

Het curieuze is dat *jodenlijm* in de betekenis ‘spuug’ diverse verwante woorden en uitdrukkingen in het leven lijkt te hebben geroepen. Men zegt *een jood in de keel hebben* voor ‘een fluim in de keel hebben’. Die uitdrukking is in 1928 voor het eerst opgetekend, en wordt in diverse delen van het land nog altijd gebruikt. In Antwerpen gebruikt men *jodenvet* in de betekenis ‘speeksel, fluim’ (in Nederland noemt men bepaalde witte snoepbrokken zo). Een kind dat liep te spuwen werd in Antwerpen een *jode(n)spouwer* of kortweg *jood* genoemd.

Is *jodenlijm* in de betekenis ‘speeksel’ nog algemeen bekend? En wordt het nog veel gebruikt? Ja, vooral bij ouderen is het nog algemeen bekend. Maar nee, het wordt niet veel meer gebruikt. De afgelopen vijftien jaar is het in de dagbladen alleen genoemd in artikelen over discriminerend taalgebruik. Toch heeft het die klank niet altijd gehad. Zo schreef een informant: ‘Mijn grootvader gebruikte het als er bijvoorbeeld een vlekje op je kleren zat of als een klein kindje een kleverige toet had: gebruik maar wat *jodenlijm*. Gewoon speeksel dus. Daar was niets denigrerends aan.’

Macadamweg

‘Hij beschrijft hoe hij met zijn fiets over macadamwegen reed, vol putten, vol diepe plassen.’

Provinciale Zeeuwse Courant 30 april 2005

Aan het eind van de achttiende eeuw legde een postkoets in Engeland gemiddeld vijf kilometer per uur af. Dat is net zoveel als de doorsnee wandelaar. Op een spotprent uit die tijd weigert een zeebonk met een houten poot een plaats in de postkoets omdat hij haast heeft. Vrachtverkeer ging nog langzamer. Men keek er indertijd niet van op als een partij hout een jaar onderweg was van het binnenland naar de kust – of andersom natuurlijk.

Deze ongelooflijke stroperigheid had alles te maken met de slechte wegen. Sommige wegen waren niet meer dan een karrenspoor, andere be-

stonden uit aangestampte aarde of puin. Ze werden snel kapot gereden, zeker nadat de oude leren velgbanden waren verdrongen door brede ijzeren. Bij regen veranderden de wegen in modderbaden en bij vorst vrozen ze kapot, want afwatering bestond niet. Kortom, het was een zootje.

Het Britse Lagerhuis boog zich dan ook met regelmaat over deze kwestie. Alleen al tussen 1760 en 1774 werden daar maar liefst 452 besluiten genomen om wegen te bouwen of te herstellen. Over de techniek die moest worden toegepast was men het echter niet eens.

Niet Engeland maar Frankrijk liep indertijd voorop in de wegenbouw. De belangrijkste pionier was P.M.J. Trésaguet. Omstreeks 1775 legde Trésaguet de eerste steenslagweg aan. Op een fundament van platte stukken natuursteen plaatste hij een laag grove steenbrokken die met leem bij elkaar werden gehouden. Daarin werden kleinere steenbrokken geheid, wat tot de uitvinding van de wegenwals met zware houtblokken gebeurde.

De Britten waren niet meteen overtuigd van het systeem-Trésaguet. Eerst meenden ze nog de snelheid van het verkeer te kunnen opvoeren door de voertuigen te verbeteren. Er verschenen talloze publicaties over verbeterde vering, wielconstructies en meerwielige wagens, maar nog steeds hobbelde iemand met een houten poot de postkoets voorbij. Van degenen die zich vervolgens op de Engelse wegenbouw stortten, is de Schot John Loudon McAdam (1756-1836) het bekendst gebleven, al was het maar omdat zijn naam in verschillende woorden is vereeuwigd.

McAdam – ook MacAdam of Macadam gespeld – was de zoon van een mislukte bankier. Hij bouwde al wegen toen hij nog op de lagere school zat. Niet alleen miniatuurweggetjes in de tuin van zijn ouders, maar ook een stuk straatweg tussen Maybole en Kirkoswald, het traject dat hij dagelijks naar school aflegde.

Keltisch temperament

Op zijn veertiende, nadat zijn vader was overleden, vertrok McAdam naar een oom in New York. Hij maakte snel carrière in de makelaardij, en toen hij op zijn 27ste terugkeerde naar Schotland, was hij een welgesteld man. Daar bloeide zijn liefde voor de wegenbouw weer op.

McAdam deed eerst intensief onderzoek. Hij reisde naar eigen zeggen dertigduizend mijl, om tot de conclusie te komen dat het wegennet in Groot-Brittannië ‘onvast, ruw, kwetsbaar, vermoeiend en gevaarlijk om op te reizen en erg kostbaar om te repareren’ was.

Om hierin verandering te brengen voerde hij vanaf 1802 op eigen kosten experimenten uit, op basis van het systeem van Trésaguet. Zijn omgeving verklaarde hem voor gek, maar na jaren hard werken en grote investeringen kwam McAdam tot de conclusie dat wegen moesten worden verhard met behulp van verschillende lagen grof en fijn steenslag op een onderlaag van keien en breuksteen. Elke laag moest eerst worden 'vastgereden', voordat een nieuwe laag werd gestort. Bovendien was het noodzakelijk dat de weg iets hoger lag dan het omringende land en aan beide zijden van een afvoer werd voorzien.

McAdam verkondigde zijn ideeën met veel vuur. Een van zijn biografen omschrijft hem als 'iemand met een Keltisch temperament, die geen blad voor de mond nam waar terughoudendheid vereist was, maar tegelijk warm en vriendelijk'.

In 1815 kreeg hij de kans om zijn opvattingen in praktijk te brengen. Hij werd benoemd tot directeur van openbare werken te Bristol en legde een proefweg aan van honderdvijftig mijl. De resultaten beschreef hij in 1816 in *Remarks on the present system of road making*, een publicatie die hem landelijke bekendheid gaf. In 1819 volgde *A practical essay on the scientific repair and preservation of roads*.

Stoomwals

Vervolgens ging het snel. Het Lagerhuis stelde een commissie in om McAdams werk te onderzoeken en tegen 1823 was zijn systeem van wegenbouw in Engeland algemeen geaccepteerd. McAdam werd benoemd tot 'Surveyor General of Metropolitan Roads in Great Britain' (Algemeen inspecteur der straatwegen), kreeg een forse gratificatie en het aanbod om in de adelstand te worden verheven. Voor dat laatste voelde hij zich te oud, maar een van zijn zoons – allemaal verdienstelijke wegenbouwers trouwens – zou er dankbaar gebruik van maken. McAdam trok zich later terug op zijn landgoed, waar hij op zijn 81ste stierf.

Macadam(road) en *macadamization* waren in het Engels toen al gangbare begrippen, die onder meer werden geleend in het Nederlands, Duits en Frans. In die laatste taal signaleerde Gustave Flaubert de dooddoener dat het macadam een eind had gemaakt aan de revoluties, omdat er geen straatstenen meer waren om barricades mee op te werpen.

Nederland reageerde in eerste instantie terughoudend op de 'MacAdamsche of Schotsche straatwegen'. Een naslagwerk uit 1838 beoor-

deelde ze als te kostbaar en ‘nogtans weinig boven goede grindwegen te schatten, en bij onze klinkerwegen ver achterstaande’. Er lag snel stof of slijk op en bovendien waren ze onderhoudsgevoelig: gaten moesten onmiddellijk worden gevuld met grind. Toch werd ook hier, net als elders in Europa en in de Verenigde Staten, vanaf het midden van de negentiende eeuw op grote schaal *gemacadamiseerd*, vooral na de uitvinding van de stoomwals. Pas toen bleek dat macadamwegen niet geschikt waren voor zwaar autoverkeer, werden ze vervangen door asfaltwegen.

Daarbij maakte men in het begin veel gebruik van *tarmac*, in de Grote Van Dale (1999) omschreven als ‘gewalst en geteerd steenslag als wegdek’. Tarmac werd ontdekt door de Britse opzichter E. Purnell Hooley uit Nottingham. In 1901 viel het Hooley op dat een stuk macadamweg bij een ijzerfabriek in Derbyshire opmerkelijk stevig en stofvrij was. Bij navraag hoorde hij dat hier per ongeluk een vat met teer op de weg was gevallen – zeg maar jodenlijm op macadamweg. In plaats van dit op te ruimen hadden arbeiders het teer bedekt met gruis en slakken uit de ovens van de ijzerfabriek. Krap een jaar later nam Hooley een patent op dit idee. Hij richtte TarMacadam Syndicate Ltd. op, een naam die hij in 1905 verkortte tot *Tarmac*. Andermaal werd John Loudon McAdams naam vereeuwigd, zij het ditmaal in wel erg beknotte vorm.

15. DEPORTATIE, WESTERBORKJARGON, TAALGRENZEN

Deportatie

Minister Verdonk van Vreemdelingenbeleid en ex-minister Pronk, voorzitter van Vluchtelingenorganisaties Nederland, hadden in 2004 ruzie over het woord *deportatie*. Twee hoogwaardigheidsbekleders die tot hebben over een woord – dat kan natuurlijk niet onbesproken blijven.

Voor wie de berichten over deze kwestie heeft gemist, hier een korte samenvatting. Begin 2004 gebruikte Pronk tot twee keer toe het woord *deportatie* met betrekking tot Verdonks uitzettingsbeleid voor uitgeprocedeerde asielzoekers. Een keer in het tv-programma *NOVA* en een keer tijdens een bezoek aan Verdonk op het ministerie. Dit was een kennis-makingsbezoek, maar het was van korte duur, want Verdonk zette Pronk haar werkkamer uit nadat hij van *deportatie* gesproken had.

Verdonk vindt dat Pronk dit woord niet mag gebruiken omdat het in Nederland algemeen wordt geassocieerd met de wegvoering van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Pronk vindt dat hij *deportatie* wél mag gebruiken, want, zo schreef hij in een fax aan Verdonk:

Voor bepaalde vormen van gedwongen uitzetting wordt dit begrip in de literatuur over asiel- en uitzettingsbeleid regelmatig gebruikt, zowel internationaal (bijvoorbeeld door de UNHCR) als in Nederland, bijvoorbeeld in ambtsberichten. De door U in het gesprek gesuggereerde associatie met de Tweede Wereld Oorlog [sic] heb ik nimmer gemaakt.

Dat laatste is natuurlijk een kulargument. Pronk hoeft die associatie niet te maken, die bestaat al. Pronk is zich daar goed van bewust, want op een vraag van de presentatrice van *NOVA* gaf hij toe dat *deportatie* ‘een heel zwaar woord’ is. En waarom is het zo zwaar? Precies, vanwege die associatie met de jodenvervolgung.

Betekent dit nu dat Pronk *deportatie* niet had mogen gebruiken? Zelf vindt hij van wel, omdat *deportatie* in de literatuur en zelfs in ambtsberichten van het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt gebruikt voor bepaalde vormen van gedwongen uitzetting. Volgens Verdonk gebeurt dit bij het ministerie alleen in stukken over 'de situatie in het betreffende land van herkomst'. Zij zegt dus: ja, we gebruiken het wel, maar niet als het over Nederland gaat, want o jee, de Tweede Wereldoorlog.

Gek genoeg heb je bij dit soort ruzies ontzettend weinig aan onze woordenboeken. De voorzitter van de Tweede Kamer gebruikt de Grote Van Dale als scheidsrechter bij taalkwesties, maar over *deportatie* schrijft dit woordenboek (in de editie van 1999) dat het een 'straf is, 'bestaande in het overbrengen naar een ballingsoord, een strafkolonie' dan wel een 'geval van deportatie' (dus: deportatie is een geval van deportatie, niet echt helder). Bij *deporter* lees je dat dit betekent 'naar een strafkolonie, een concentratiekamp e.d. brengen'.

Maar is dit ook hoe *deportatie* en *deporter* in het hedendaags Nederlands worden gebruikt? Ja, in een historische context, met name in artikelen over de jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog, worden ze aldus in kranten gebruikt. Maar wat te denken van zinnen als 'Israël heeft gisteren besloten tot deportatie van elf Amerikanen, onder wie zes kinderen' (in 1999 in *NRC Handelsblad*), of 'Stedelijke vernieuwing leidt tot deportatie van groepen mensen door de stad' (idem)? En wat bedoelde de *Volkskrant* in 2003 met de zin 'Asielzoekers in Groot-Brittannië zouden moeten worden gedeporteerd naar VN-kampen vlak bij hun land van herkomst'? En wat bedoelde *Het Parool* in hetzelfde jaar met de kop: 'Italië bepleit deportatie illegalen onder escorte'? Dit zijn slechts een paar voorbeelden; er zijn er véél meer te vinden waaruit blijkt dat *deportatie* in toenemende mate wordt gebruikt voor '(gedwongen) uitzetting', '(gedwongen) verplaatsing' en zelfs voor '(ver)spreiding'.

Verdonk heeft gelijk dat *deportatie* historisch een beladen begrip is, waardoor je er voorzichtig mee om moet springen, maar Pronk heeft nog meer gelijk dan hij zelf beseft, want in de praktijk wordt *deportatie* allang in algemene bronnen gebruikt in betekenissen die wel degelijk van toepassing zijn op het huidige asielbeleid.

Het woord *deporteren*, dat wij in de zestiende eeuw uit het Frans leenden, werd aanvankelijk alleen gebruikt voor ‘verbannen, wegvoeren’. Vanaf het eind van de achttiende eeuw werd die betekenis uitgebreid tot ‘(voor straf) naar een ballingsoord of strafkolonie brengen’. Ook dat gebeurde onder invloed van het Frans. In 1791 was deportatie naar een strafkolonie namelijk in heel Frankrijk ingevoerd als straf. Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) werd *deporteren* tevens gebruikt – aldus de Grote Van Dale uit 1924 – voor ‘Belgen naar Duitsland overbrengen’. Onder een *gedeporteerde* verstond men indertijd ‘Belg tijdens de bezetting naar Duitsland overgebracht’.

Zoals gezegd raakte het woord *deporteren* in Nederland besmet tijdens de Tweede Wereldoorlog, vanwege de grootscheepse deportatie van de Nederlandse joden, maar de laatste jaren wordt het met name in kranten op een neutrale manier gebruikt voor onder meer ‘uitzetten, wegvoeren’. Daarmee is het woord dus eigenlijk terug bij af, ditmaal niet via het Frans maar via het Engels. Het neutrale gebruik van *deporteren* zal zijn ontstaan onder invloed van het Engels, waar *deportation* en *to deport* niet historisch beladen zijn.

Overigens is *deportatie* juist in joodse kring lang opzettelijk vermeden. In historische werken werd het natuurlijk wel meteen gebruikt. Al in 1945 publiceerde S. van den Bergh een aangrijpend boekje dat *Deportaties* heet over zijn ervaringen in Westerbork, Theresienstadt, Auschwitz en Gleiwitz. Maar in veel getuigenissen lees je ook dat joden zowel tijdens als na de oorlog ‘harde’ woorden als *deporteren* en *deportatie* door eufemismen vervingen. Zo vertelde de joodse historicus Jaap Meijer kort voor zijn dood aan Igor Cornelissen: ‘Over de taal die de joden in de oorlog gebruikten zou een aardige studie te schrijven zijn. “Is er gisteravond nog gehaald?” “Die en die zijn door.” In die jaren hadden de woorden “halen”, “door”, “doorgestuurd” en “op transport” een lading die alleen de overlevenden nog kennen.’ En in 2002 schreef Alfred van Cleef in de prachtige roman *Verlangen*: ‘Het was de taal die hij zo goed van zijn ouders kende. Weggehaald. Niet teruggekomen. Een nummer hebben.’

Pas de laatste tien jaar hoor je joden van de naoorlogse generaties zeggen dat hun familieleden door de Duitsers zijn vermoord; daarvoor bedienden zij zich doorgaans van eufemismen als *omgekomen* en *omgebracht*.

Westerborkjargon

Op 12 april 2005 was het zestig jaar geleden dat kamp Westerbork door Canadese soldaten werd bevrijd. Voor wie het niet weet: Westerbork werd in 1939 door de Nederlandse regering op een onherbergzaam stuk heide in Drente gebouwd als vluchtelingenkamp voor uit Duitsland gevluchte joden. Vanaf 1942 deed het dienst als 'doorvoerkamp' voor alle Nederlandse joden. J. Presser heeft Westerbork ooit 'de Joodse hoofdstad van Nederland' genoemd, een stad met 'honderdduizend inwoners'. Hij bedoelde dat er in totaal zoveel joden hebben vertoefd. Sommigen slechts een paar uur, anderen een paar dagen, weken of maanden. Slechts een kleine elite verbleef er enkele jaren. Zoals bekend werden de meeste 'inwoners' per trein – in 93 transporten – afgevoerd naar Auschwitz en Sobibor.

Er zijn diverse boeken over Westerbork geschreven, maar voor mij blijft hét boek *In dépôt* (1964) van Philip Mechanicus. Mechanicus (1889-1944) was in zijn tijd een bekende journalist. Hij was begonnen als boodschappenjongen bij *Het Volk* en werd daar al op zijn zeventiende redacteur. Toen de oorlog uitbrak was hij chef buitenland bij het *Algemeen Handelsblad*. In 1941 werd hij op aandringen van de Duitsers ontslagen, omdat hij joods was.

In dépôt is een postuum gepubliceerd dagboek, dat loopt van mei 1943 tot februari 1944. Mechanicus geeft in zijn dagboek een indringende en gedetailleerde beschrijving van het reilen en zeilen in Westerbork. Hij schrijft over de omstandigheden in het kamphospitaal en in de barakken, over de spanningen tussen Duitse en Nederlandse joden ('zij kunnen elkaar niet lijden'), over de vrije seksuele moraal, over de vele zelfmoorden, de hoge kindersterfte, de kamphumor en de allesoverheersende angst voor de transporten. Hij schrijft ook een paar keer over het taalgebruik in het kamp.

Sprookjesagentschap

Zet tien mensen bij elkaar en ze gaan nieuwe woorden en uitdrukkingen gebruiken die het groepsgevoel versterken. Dit gebeurt extra snel als mensen gezamenlijk in nieuwe, ongewone of extreme omstandigheden terecht komen. Zoals in de kampen.

Van veel concentratiekampen is dan ook bekend dat er 'jargon' werd gebruikt – taal waaruit vaak een wrange humor spreekt. Mechanicus

geeft daar verschillende voorbeelden van. De hoofdweg in Westerbork werd de 'Boulevard des Misères' genoemd; het kamp zelf ook wel 'Westerbork-les-Bains'. Sommige latrines waren opgetrokken uit rode baksteen; hun bijnaam: 'Les châteaux rouges'. Wat had je nodig om iets in het kamp te organiseren (regelen, ritselen)? Vitamine R (relaties). Men sprak eindeloos over de lijsten (namenlijsten) die ervoor konden zorgen dat je tijdelijk van deportatie werd *gesperrt* (vrijgesteld). Maar die lijsten konden op het laatste moment *platzen* of *springen* (worden opgeheven). De *s-gevallen* (straf) zaten in een *s-barak*, waar ze werden bewaakt door *OD'ers* (leden van de Orde Dienst). De Duitse joden werden *Alte Lagerinsassen* of *Kampinsassen* genoemd.

Niet iedereen zal deze woorden en uitdrukkingen hebben gebruikt en sommige bleven niet tot Westerbork beperkt. Zo noemt Mechanicus 'geruchten' een paar maal *IPA-berichten*, waarbij IPA staat voor 'Jüdische Presse Agentur'. Victor Klemperer noemt als Duitse variant *JMA* voor 'Jüdische Märchenagentur' (Joods Sprookjesagentschap).

Weet u waar tijdens de Tweede Wereldoorlog een van de beste en grootste ziekenhuizen van Nederland stond? In Westerbork. In 1943 telde het kamphospitaal 1.725 bedden, 120 doktoren en specialisten en ongeveer duizend man personeel. Het is een van de absurditeiten van de geschiedenis: in Westerbork werden met man en macht joden beter gemaakt, die vervolgens de dood werden ingestuurd.

Mechanicus, die zwaar was mishandeld in kamp Amersfoort, lag maar liefst negen maanden in het kamphospitaal van Westerbork. Uiteindelijk kwam hij via Bergen-Belsen in Auschwitz terecht. Daar werd hij drie dagen na aankomst met 120 anderen doodgeschoten.

Taalgrenzen

De filosoof George Steiner heeft eens beweerd dat Auschwitz 'de menselijke taal heeft vernietigd'. In begrijpelijke en verklarende termen over Auschwitz spreken of schrijven impliceerde volgens Steiner een 'totaal wanbegrip' van wat er in dit vernietigingskamp is gebeurd. We konden er maar beter het zwijgen toe doen.

Dit lijkt mij een forse filosofische overdrijving. Na Auschwitz is de taal niet gestopt, en genocide evenmin.

Toch heeft Steiner een punt. Want hoe vind je de juiste woorden om de verschrikkingen van Auschwitz accuraat te beschrijven? In de litera-

tuur over Auschwitz – en over andere kampen – wordt dit probleem geregeld vermeld. Zo schreef Etty Hillesum in december 1942, over de transporten uit Westerbork: ‘Mijn vulpen beschikt niet over die indrukwekkende accenten, om ook maar in de verste verte een beeld van deze transporten te kunnen geven.’

Philip Mechanicus, die bevriend was met Hillesum, geeft in *In dépôt* wel een gedetailleerd beeld van het leven in Westerbork, inclusief de transporten, maar door Hillesum weten we dat het ook hem af en toe te machtig werd. ‘Tegenover me aan de ruwhouten tafel’, schreef Hillesum in 1943, ‘kauwt Mechanicus op z’n vulpen. We kijken elkaar eens aan over volgekrabbelde velletjes. Hij registreert trouw en precies, bijna ambtenaarachtig het gebeuren hier. “Het is te machtig”, zegt hij opeens. “Ik kan heus wel een beetje schrijven, maar hier sta ik voor een afgrond – of voor een berg, het is te machtig.”’

Het moet voor de overlevenden van de sjoa nogmaals een schrikwekkende ervaring zijn geweest: niet alleen waren er slechts weinig mensen die wilden luisteren, maar áls ze dan hun verhaal wilden doen, dan botsten zij op de grenzen van de taal. We zien dit zelfs bij sommige professionele geschiedschrijvers. J. Presser was een begenadigd spreker en schrijver, maar als hij in zijn standaardwerk *Ondergang* uit 1965 bij Auschwitz is aanbeland, komt ook hij woorden tekort. Hij schrijft:

Wijzelf hebben Auschwitz bezocht, het *Musterlager*, het voorbeeld voor de andere. Wij hebben op het onmetelijk grote terrein van Birkenau gestaan, een dodenveld zonder graven. Men kan er niet over schrijven. Men kan het niet. Men kan het niet bevatten, onmogelijk. Daarvan werden wij ons weer bewust tijdens het proces-Eichmann. Daar kwamen de getuigen en spraken. Eenvoudig, onopgesmukt, in waarheid, zij spraken, ach, zij konden eigenlijk niet spreken, niet de woorden vinden, die de verschrikkingen, door hen ondervonden, deden herleven. Zij konden het niet, men kon het niet, men kan het niet. Het is erger dan het ergste.

Toch is het sommigen mijns inziens wel gelukt, soms zelfs met verrassend weinig woorden. Presser haalt een anonieme getuige aan die beschrijft hoe in het vernietigingskamp Belzec eens zo’n 175 joden bijna drie uur in een kleine ruimte van 25 vierkante meter moesten wachten tot de dieselmotor die hen ging vergassen, was gerepareerd:

Eindelijk draait de motor, controle door het kijkgaatje constateert: na 32 minuten zijn allen dood. Dan gaan de deuren open: als bazaltzuilen staan de doden rechtop tegen elkaar geperst in de kamers. Er zou ook geen plaats zijn om te vallen, of zich zelfs voorover te buigen. Zelfs in de dood kent men nog de families. Ze drukken in doodsstrijd verkramp, elkaar nog de handen, zodat men moeite heeft, ze uit elkaar te scheuren om de kamers voor de volgende lading vrij te maken. Men smijt de lijken, nat van zweet en urine, met vuil besmeerd, met menstruatiebloed aan de benen, naar buiten. Kinderlijken vliegen door de lucht. Twee dozijn personen openen met haken de mond en zoeken naar goud. Goud links, zonder goud rechts; anderen breken met tangen en hamers de gouden tanden en kronen uit de kaken... Een paar controleren genitaliën en achtersten op goud, brillanten en juwelen.

Dit is een tekst die veel mensen met weerzin vervult. We willen dit eigenlijk niet lezen, niet weten, niet tot ons door laten dringen. Maar toch, het is gebeurd en beschreven.

Niet de taal is na Auschwitz gestopt, maar ik denk wel dat met deze industriële vernietiging van mensen de grenzen van ons bevattingsvermogen zijn bereikt.

16. DIALECTVORMEN IN HET STANDAARDNEDERLANDS

Op 5 maart 2002 zei Siemon Reker, bij zijn aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap Groninger taal en cultuur: 'De standaardtaal bezigt zelf op allerlei plaatsen dialectvormen, maar die zijn bij uitstek negatief van lading.' We zeggen niet, gaf Reker als voorbeeld, *de duivel en z'n oude moeder of de duivel en z'n oma* maar *de duivel en z'n ouwemoer*. In de gedrukte versie van zijn inaugurele rede voegde hij in een voetnoot nog een tweede voorbeeld toe: *vullis* in plaats van *vuilnis*.

Het is waar, in de standaardtaal duiken soms dialectvormen – variëteiten van het platteland, van buiten de Randstad – op, maar zijn die inderdaad altijd 'bij uitstek negatief'? Volgens mij ligt het een stuk genuanceerder.

In de eerste plaats moeten we vaststellen welke sprekers van de standaardtaal hun zinnen af en toe doorspekken met een dialectvorm. Ik heb stellig de indruk dat vooral Randstedelingen dit doen – en doorgaans de hoger opgeleiden onder hen. De afgelopen jaren heb ik, uit de mond van Randstadgers, uitspraken genoteerd als 'Ze wonen in een *durp* bij Zutphen', 'Wat een enig *huuske*' (over een vakantiehuisje) en 'ze vliegen d'rin en d'ruut' (over spelende kinderen). Zelf gebruik ik met enige regelmaat *zuunig* voor 'zuinig'.

Is dit allemaal uiterst negatief bedoeld? Zeker niet. Ik denk dat je *durp* enigszins neerbuigend kunt noemen. Ook als iemand zou zeggen 'Wat is dit een enig *durp*' (dan wel 'een *eeenig durpp!*'), dan nog klinkt dat lichtelijk neerbuigend. Het kan prettig zijn om in een *durp* te wonen, maar een *durp* is natuurlijk geen stad, laat staan een Randstadstad.

Bij *huuske* weet ik zeker dat het *niet* neerbuigend was bedoeld. Het ging om een klein, gezellig huisje op een camping in Frankrijk, maar het had ook elders kunnen staan. Zonder twijfel zijn er Randstedelingen die neerkijken op het leven in 'de' provincie, maar tegelijkertijd wordt dit door soortgenoten opgehemeld. Omdat het in de provincie

minder druk is, omdat het er groener is, omdat er waarden en normen zouden heersen die in de Randstad het onderspit hebben gedolven. *Huuske* is niet uiterst negatief, het is positief – het is een huisje, hoe klein ook, waar Randstedelingen graag vertoeven, om even uit te blazen. Het liefst zouden ze het bezitten.

Ik ben ervan overtuigd dat Randstedelingen die *durp* en *huuske* zeggen, geen bepaald dialect nabootsen. *Durp* komt in Nederland voor in de zuidelijke en zuidoostelijke dialecten en *huuske* in de oostelijke en zuidelijke, maar in Randstedelijke oren klinken deze woorden simpelweg ‘boers’ of ‘plattelands’.

Bij *zuunig* ligt dat anders. Van de meeste dialectwoorden in de standaardtaal – ik zal zo meer voorbeelden geven – is niet bekend wanneer of door wie ze in omloop zijn gebracht, maar van *zuunig* weten we dat wel. *Zuunig* is Zeeuws en we danken het aan een televisiereclame voor margarine van het merk Zeeuws Meisje. Die reclame was van het begin van de jaren zeventig tot 1986 op televisie te zien. Eerst met Marianne Comou uit Goes als de struise meid in Zeeuwse klederdracht die *ons bin zuunig* zei terwijl ze kwiek van een hekje bij een koeienwei sprong. Haar opvolgster, Elma van den Berge uit Kruiningen, bracht het merk vanaf 1974 onder de aandacht met de kreet *geen cent te veel* (waarbij die *l* niet werd uitgesproken). Zowel *ons bin zuunig* als *geen cent te veel* (dan wel *geen cent teveul*) werden gevleugeld en zijn dit nog altijd: je vindt ze bij bosjes in kranten en op internet.

Wie *zuunig* zegt in plaats van *zuinig*, of *zunigerd* voor *zuinigerd*, verwijst indirect naar het ‘margarinetrutje’, zoals de Zeeuwse commissaris van de koningin Wim van Gelder het Zeeuwse Meisje ooit heeft genoemd. En ja, *zuunig* zal doorgaans negatief zijn bedoeld, maar dan toch eerder ‘goedmoedig’ negatief.

Hoe zit dat met de andere dialectvormen in de standaardtaal? In maart 2002 heb ik de lezers van *NRC Handelsblad* hiernaar gevraagd. Dit leverde ruim vijftig reacties op – met overtuigende en minder overtuigende voorbeelden. Eerst de overtuigende:

Boerderieje voor *boerderij*. ‘Een half jaar geleden’, schreef de respondent, ‘ben ik verhuisd van de Randstad naar een boerderijtje in Friesland. Diverse vrienden en collega’s uit Amsterdam en omstreken informeren sindsdien geregeld hoe het leven staat “op de boerderieje”. Van welk dialect dit afkomstig zou moeten zijn, weet ik niet. Ik vrees dat het meer

een Randstedelijke vondst is, net zoals veel grotestadsbewoners het nog altijd leuk vinden een “boer” te imiteren.’ In feite is *boerderije* Twents. Het komt voor in Haaksbergen (in het oosten) en Rijssen (in het westen). Mogelijk is deze uitspraak verbreed door een liedje met in het refrein de regel ‘Bij os op de boerderije’.

Boertje(n)s van buuten. Naar een gelijknamig radioprogramma onder leiding van Kees Schilperoort (1917-1999). Schilperoort trad op als boer Gait-Jan Kruutmoes, Henk Jansen van Galen als boer Lubbert van Gortel en Annie Palmen als boerin Drika. De uitzendingen begonnen omstreeks 1950, duurden zo’n 26 jaar en waren buitengewoon populair. De boertjes spraken een Veluws dialect (Schilperoort kwam uit Apeldoorn). Tegenwoordig wordt *boertje van buuten* vooral gebruikt voor ‘boer’, ‘sukkel’ of ‘boerenkinkel’. Onder invloed van de naam Gait-Jan Kruutmoes wordt *kruidmoes* – een Veluws gerecht dat bestaat uit gekruide karnemelkse gort met rozijnen, rookworst en spek – vaak als *kruidmoes* uitgesproken. De Grote Van Dale typeert *kruidmoes* als ‘archaisch’.

Ik bid niet veur brune bonen. Het gaat hier om een citaat uit Bartje (1935) van Anne de Vries, een uitspraak die gevleugeld werd door een televisieserie begin jaren zeventig.

D’rin en d’ruut. Reeds genoemd. Op allerlei plaatsen in de Randstad gehoord. Uut komt onder meer voor in Zeeland, Gelderland, Overijssel en Drenthe.

Duzend voor duizend. De uitspraak *duzend* is onder meer gangbaar in Zeeland, Brabant, Gelderland en Overijssel.

Huus voor huis. Een respondent schreef: ‘Ik ben zeer zeker een ABN-spreker doch ik gebruik één uitdrukking – tegen beter weten in – veelvuldig in quasi-dialectvorm: “noar huus toe goan” of “ik goa noar huus”. Ik heb geen idee van wie ik dat heb. Mijn gelukkige jeugd (bouwjaar 1970) heb ik doorgebracht in de Betuwse klei en ik vermoed dat daar de wortels van deze uitdrukking liggen. Wellicht dat de frase of slogan “(niet) noar huus toe goan” afkomstig is uit een liedje van Normaal dat op die manier is blijven hangen. Ik heb echter geen lp’s of cd’s van Normaal.’ *Huus* komt voor in Zeeland, de Veluwe, Noord-Limburg en West-Over-

ijssel. Mogelijk is deze dialectvorm elders verbreid onder invloed van het populaire lied 'Guus kom naar huus' uit 1975 van Alexander Curly en de Dikke Lul Band. De eerste twee regels van dit lied luiden: 'Guus kom naar huus want de koeien staan op spring'n/ De varkes moet'n vret'n en 't hooi moet van 't land.'

Lillekerd voor *lelijkerd*. Onder meer gesignaleerd in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Lillekerd is onder meer Oost-Brabants en wordt eveneens geassocieerd met Nijmegen. Zo is er een boek getiteld *Huus toe, lillekerd: liedjes en verhalen uit en over Nijmegen* (in 1980 samengesteld door René van Hoften). Doorgaans wordt het gebruikt als eufemisme voor *lelijkerd*, dan wel als koosnaam. Een vindplaats op internet: 'Ha lillekerd, jij hier?'

Meraokels voor *mirakels* of *miraculeus*. Gehoord in Den Haag. Je vindt *me-raokels* behalve in het Brabants in (puristische) teksten in het Drents en Stellingwerfs.

Onwies voor *onwijs*. Slechts door één respondent genoemd. Het komt in deze uitspraak onder meer voor in Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland.

Teugen voor *tegen*. De informant schreef: 'Je hoort mensen nog wel zeggen – in een sterk verlate echo van Boer Koekoek? – dat ze *teugen* zijn. Ik hoorde dit enige jaren geleden ook heel duidelijk uit de mond van de toenmalige VVD-senator Hans Wiegel, die zich als enige in de Eerste Kamer *teugen*, ik bedoel: *tegen* de referendumplannen van minister Peper uitsprak en die daarmee een kabinetscrisis uitlokte die later maar kortstondig bleek te zijn. *Teugen*, Wiegel sprak dit woord duidelijk zo uit, zich bewust van de politieke consequenties ervan.' De uitspraak *teugen* komt voor rond het IJsselmeer, langs de Noordzeekust en in Utrecht.

Veuls te veul. Algemeen verbreid in de Randstad. *Veul* is gangbaar in onder meer Brabant, Gelderland, Overijssel en Groningen.

Zunt of zund voor 'zonde, jammer'. Een informant schreef: 'Ik woon in een klooster met veel oude mensen die uit de buurt van Den Haag (Voorburg) en Utrecht komen. Zij spreken niet van *zonde* dat je nootjes

door de salade hebt gegooid want nu breek ik mijn gebit maar ze zeggen steevast dat het zund (zunt?) is (van zonde dus).’ Zund is onder meer Brabants.

Zunne in een zin als ‘Dat klopt als een bus, zonne’. Het gaat hier om sterk aangezet Vlaams; ook de uitgebreide vorm awel, zunne komt voor.

Minder overtuigend vond ik onder meer moeke en moesje voor moeder, meiske voor meisje en vullis voor vulnis.

Bij moeke en meiske wordt weliswaar een Brabants dialectsuffix gebruikt, maar de belangrijkste vraag is: worden deze woorden door Randstedelingen als dialectvormen beschouwd? Ik denk het niet. Meiske wordt (ook) in de Randstad veel gebruikt als koosnaam voor een vrouw of meisje en men zegt daar tevens een gezellige moeke voor een ‘breed uitgegroeide, moederlijke vrouw’. Die omschrijving is afkomstig uit de Grote Van Dale (1999), die moeke ook nog in de volgende betekenissen kent: ‘een burgerlijke, corpulente matrone’, ‘wat moederlijk en ouwelijk meisje’ en ‘vleinaam voor moeder’ (in de kindertaal). Geen overtuigend dialectinsluipsel dus.

Ditzelfde geldt, wat mij betreft, voor de voorbeelden die Siemon Reker in zijn inaugurele rede gaf: *de duvel* en *zijn ouwemoer* en *vullis*. Over *vullis* zou je nog kunnen twisten, maar mijn inschatting is dat de meeste Randstedelingen dit ervaren als spreektaalige, informele variant van *vulnis*, en zeker niet speciaal als een dialectvorm – lees: als iets van het ‘platteland’, van buiten de Randstad. In kranten zie je het opduiken in zinnen als ‘iemand behandelen als *vullis*’ (*de Volkskrant*), ‘een boek vol *vullis*’ (*Rotterdams Dagblad*) en ‘waardeloze Taiwanese *vullis*’ (over elektronica, in *Trouw*).

De duvel en *z’n ouwemoer* is in feite een slecht gekozen voorbeeld. Wie *de duivel* en *zijn oude moeder* zou zeggen of schrijven, zou zich min of meer belachelijk maken – vanwege misplaatste correctheid. *De duvel* of *duivel* en *z’n ouwemoer* is de gestandaardiseerde vorm en net zo ingesleten als *je (ouwe) moer!* en *je moers taal*. Het zou, van oorsprong, een bewust archaïsme kunnen zijn – men laat het opzettelijk klinken zoals het vroeger klonk of zoals men *dénkt* dat het vroeger klonk. Dit laatste zou voor meer van de genoemde voorbeelden kunnen opgaan, bijvoorbeeld voor *duvel* en *duzend*. Hoe dan ook kan ik me niet voorstellen dat er iemand in de Randstad te vinden is die meent dat *de duvel* en *z’n ouwemoer* een dialectische uitdrukking is.

Reker denkt daar duidelijk anders over. In 2003 schreef hij in zijn bijdrage aan de bundel *Waar gaat het Nederlands naartoe?* van Jan Stroop:

Het gebruik van het contrastieve termenpaar *plat-beschaafd* stemt overeen met heel wat betekenisontwikkelingen in de Nederlandse woordenschat, waarbij de gewestelijke vorm juist de negatieve is. Zo kan het woord *duivel* neutraal een ‘boze geest’ aanduiden, maar het dialectische *duvel* is louter voor het informele gereserveerd. [...] Op vergelijkbare wijze hebben *duizend* en *veel* een dialectische variant in *duzend* en *veul*, die ook in het ABN bruikbaar is. In deze nevenvorm is altijd een extra betekenis uitgedrukt. Een Nederlandse sportcommentator kan bij een beeld van opgewonden, in oranje gehulde schaatstoeschouwers opmerken dat er *duzend* Nederlanders zijn; hij bedoelt dan naar alle waarschijnlijkheid dat ze er veel voor hebben moeten doen of betalen om daar te komen, dat ze zich mallotig enthousiast gedragen en dergelijke.

Er moeten meer voorbeelden van dialectvormen in de standaardtaal te vinden zijn, maar hierboven worden er genoeg genoemd om te toetsen of Siemon Reker gelijk heeft wanneer hij stelt dat ze bij uitstek negatief geladen zijn. Mijns inziens is hun gevoelswaarde veel gevarieerder: van (gemoedelijk) negatief, via neutraal, naar positief, met daar tussenin schakeringen als ironisch, neerbuigend, schertsend en liefkozend. Deze grotere gevarieerdheid sluit veel beter aan bij hoe Randstedelingen naar ‘de’ provincie kijken. Als het werkelijk zo zou zijn dat dialectvormen in de standaardtaal slechts een negatieve functie hebben, dan zou er onder Randstedelingen een unanieme negatieve opvatting over de zogenoemde *landrand* moeten bestaan – en dat is niet zo.

Sterker nog, de laatste jaren zien we juist dat dialecten in radio- en televisiereclames worden gebruikt om een positief effect te bereiken. Het gaat daarbij niet om enkele geïsoleerde woorden of uitdrukkingen, maar om complete spotjes die door een dialectspreker worden uitgesproken. Zo zijn er momenteel op de radio diverse reclameboodschappen te horen waarin Maud Hawinkels de kwaliteiten van de SNS Bank aanprijst. Zij doet dit met een duidelijk Limburgs accent.

Desgevraagd gaf de SNS Bank deze toelichting: ‘SNS Bank breidt zich fors uit in de Randstad. Des te opvallender is de keuze voor een stem met een regionaal accent. De stem van Maud Hawinkels is vriendelijk,

open en laagdrempelig en past daarmee goed bij onze kernwaarden. Daarom hebben we voor haar stem gekozen.'

Een dialect als vriendelijk, open en laagdrempelig – dat mag toch wel het tegendeel heten van 'bij uitstek negatief'.

17. ENKELE WOORDEN IN HET NIEUWS (2004-2005)

Pipa

De moord op de Haagse leraar Hans van Wieren, op 13 januari 2004, bracht een woord in de krant dat je daar slechts zelden leest, namelijk *pipa*. Onder de kop 'Opgefokte Murat regelt even een "pipa"' schreef de Volkskrant indertijd:

Murat krijgt telefoon, voert geagiteerd gesprekken in het Turks. Volgens twee vrienden die meeluisteren, regelt hij in een volgend gesprek een *pipa*, zoals een wapen in straattaal heet. Het is een klein zwart ding dat lijkt op een alarmpistool.

Op internet staan verschillende woordenlijsten waaruit blijkt dat *pipa* inderdaad in de straattaal voor 'pistool' wordt gebruikt. Volgens sommigen is het typisch Rotterdams, volgens anderen Amsterdams, maar het zal wel een woord zijn dat vooral in de Randstad wordt gebruikt. De herkomst is niet met zekerheid bekend. In het verleden zouden taalkundigen er waarschijnlijk een klanknabootsing in hebben gezien ('mogelijk gevormd onder invloed van *piefpaf*?), maar zo werkt dat niet in de hedendaagse straattaal, die doortrokken is van woorden uit het Surinaams, Turks, Marokkaans en Antilliaans. Volgens diverse bronnen is *pipa* een Surinaams woord, maar het ontbreekt in deze betekenis in het uitstekende boekje *Surinaams van de straat* (2000) van Ronald Snijders. Snijders kent *pipa* wel in de betekenissen 'sluimeren', 'pijp' en 'naar lucht happen'. En ook de Grote Van Dale (1999) kent *pipa*, maar dan in de betekenis 'Surinaamse pad, bekend om haar curieuze broedverzorging'.

Behalve in die straattaallijsten kom je *pipa* niet vaak in de betekenis 'pistool' tegen. Een uitzondering vormt een curieus verhaal op internet

over een 28-jarige Marokkaanse ‘ghetto pimp’ uit Barendrecht met de bijnaam ‘Mohammed, aka Pipa Mo’. Over deze jongen lezen we:

In een katachtige reflex, waar spiderman een puntje aan had kunnen zuigen, sprong hij in een vloeiende beweging op terwijl hij tegelijkertijd zijn semi-automatische handwapen, dat Mohammed liefkozend zijn ‘pipa’ noemde, doorlaadde.

Overigens wordt pipa ook geregeld gebruikt als koosnaampje voor ‘pappa’. Koos Speenhoff had het al over ‘een vrolijke student [die] zijn pipa’s geld uitgeeft’ en je kunt allerlei voorbeelden op internet vinden, zoals: ‘Later is mijn pipa ook postbode geworden, in de voetsporen van zijn paps.’

Alles bij elkaar een vreemd woord, dat pipa, en die combinatie van ‘pistool’ met ‘koosnaam voor vader’ is wrang, maar dat zal te maken hebben met de tragische dood van Hans van Wieren.

Al-Kweeda

In april 2004 discussiëren op televisie drie specialisten met elkaar over de toegenomen dreiging van Al-Qaeda. Al-Qaeda is voor ons een vreemde eigennaam. Over het algemeen stemmen mensen de uitspraak van zo’n naam op elkaar af. Het is, in het dagelijks taalgebruik, niet ongevoel om elkaar op dit punt expliciet te corrigeren. ‘Zeg jij dat zo? Volgens mij is het x.’ Waarop de afwijkende partij zijn uitspraak aanpast en iedereen weer tevreden is. Op allerlei gebieden houden wij van variatie, maar bij taal moet die binnen de perken blijven.

De drie specialisten trokken zich van deze ongeschreven taalregels aan. De ene sprak de naam van Bin Ladens terreurorganisatie consequent uit als Al KEE-DA, de tweede had het over Al KAAI-DA en de derde over Al KWEE-DA. IK vond het een merkwaardige vertoning, en die afwijkende uitspraken stoorden mij op een gegeven moment zó dat ik niet goed meer kon luisteren naar wat die specialisten te vertellen hadden. We hebben hiermee trouwens nog niet alle uitspraakvarianten gehad. Je hoort of hoorde bijvoorbeeld ook geregeld Al KA-IE-DA.

Op schrift is de situatie nog veel gekker. De aanslagen van Al-Qaeda maken niet alleen duidelijk dat er op het gebied van de internationale terrorismebestrijding slecht wordt samengewerkt, maar ook dat de

westerse media er bij de omzetting van het Arabische naar het Latijnse schrift een potje van maken.

Je kunt in het Nederlandse taalgebied grofweg een onderscheid maken tussen de i-groep en de e-groep. Binnen die groepen wordt Al-Qaeda onder meer mét of zonder koppelteken geschreven, wordt het lidwoord met een kleine letter (al) of met een hoofdletter (Al) geschreven en wordt er wel of geen apostrof gebruikt. En dan heb je ook nog kranten die het hoofdwoord met een K schrijven of er een U tussen frommen. Een en ander leidt tot onder meer de volgende spellingvarianten:

1. Al Qa'ida (o.a. de Volkskrant);
2. al-Qaida (Het Parool);
3. Al-Kaida (Trouw);
4. Al Qaeda (De Tijd);
5. Al-Qaeda (NRC, De Telegraaf, De Standaard);
6. al-Qaeda (Algemeen Dagblad, De Gelderlander);
7. Al Quaeda (Tubantia/Twentsche Courant).

Let wel, dit is het resultaat van een steekproef. Zonder twijfel doen redacties hun best om voor de hele krant dezelfde spelling aan te houden, en je zou denken dat dit met de huidige spellingcheckers goed zou moeten lukken, maar in de praktijk vind je binnen één titel allerlei spellingvarianten. Zo zijn in NRC Handelsblad de afgelopen jaren zeven varianten gebruikt:

1. Al Qa'ida;
2. Al Quaeda;
3. Al-Qaida;
4. Al-Kaida;
5. Al Qaeda;
6. Al-Qaeda;
7. al-Qaeda.

Inmiddels heeft deze krant – net als de overige titels – voor één schrijfwijze gekozen, maar het is opvallend hoe lang dat duurt en hoe vaak het nog mis gaat.

Is dat erg? Ach, de wereld komt er niet van tot stilstand, maar ik ben ervan overtuigd dat de eindredacties het graag anders zouden zien. Het

is bij kranten, tijdschriften en uitgevers zeer gebruikelijk om een bepaalde huisstijl te hanteren. Zó schrijven wij dat en niet anders. Drie spellingvarianten van één naam is niet meteen gebruikersvriendelijk. Bij Al-Qkua'eida is de schade te overzien, maar slordig is het wel. Net als het gegeven dat kranten de naam van Osama's terreurgroep op twee manieren vertalen. Volgens sommige betekent het 'de basis', volgens andere 'de bron'. Een door mij geraadpleegde Arabist bezweert dat het 'de basis' moet zijn, maar ik sluit niet uit dat andere Arabisten daar weer anders over denken.

De hamvraag is natuurlijk: vanwaar deze spellingchaos? Eén reden is dat Nederlandse kranten vaak nieuws overnemen uit buitenlandse bronnen. Daarbij nemen ze bijvoorbeeld de Franse, Duitse of Engelse schrijfwijze over. Maar er moet natuurlijk ook een reden zijn waarom die buitenlandse kranten Al-Qaeda vaak op verschillende manieren schrijven. De reden is dat Westerse wetenschappers het nooit met elkaar eens zijn geworden over de transcriptie van het Arabisch. Iedereen doet het op zijn eigen manier en de kranten hebben dus nauwelijks houvast. Op lokaal niveau zijn de wetenschappers het vaak wel eens: per vakgroep, tijdschrift, naslagwerk of uitgever, maar per taalgebied bestaan er geen eenduidige afspraken, laat staan internationaal. Dat wordt nog wat met die internationale terreurbestrijding.

Vloedgolf

Mag je tsunami nu wel of niet vertalen met vloedgolf? Daar wordt verschillend over gedacht. *NRC Handelsblad* meldde in december 2004, na de tsunami in Zuidoost-Azië, dat vloedgolf een verkeerde vertaling zou zijn omdat een tsunami niks met de wisseling van de getijden te maken heeft. Iets dergelijks werd ook gezegd in het *NOS-Journaal*.

Maar wat verstond u tot voor kort onder vloedgolf? Alleen een golf die met vloed landinwaarts rolt? Of óók, dan wel vooral, zo'n torenhoge golf die we met name uit Hollywoodproducties kennen?

Gelukkig hoeven we niet alleen op ons geheugen af te gaan. Volgens de Grote Van Dale is een vloedgolf 'een van de lange, zich over grote afstand voortplantende golven, met name een van de plotseling optredende zeer hoge en snel voortlopende golven die veroorzaakt worden door aard- en zeebevingen, zware cyclonen en tyfoons'. Zo staat het in de editie uit 1999, maar een vrijwel gelijklopende definitie (inclusief

het woord *zeebeving*) is al in de Van Dale uit 1950 te vinden.

De Hollywoodtoepassing van *vloedgolf* vinden we ook in oude kranten, zelfs lang voordat Hollywood rampenfilms ging maken. Zo schreef het *Algemeen Handelsblad* in 1898: 'Een geweldige vloedgolf heeft groote schade aangericht langs de kust van Peru.' Dat gaat dus duidelijk niet om een getijdengolf. Voor wie nog twijfelt, in 1899 schreef het *Album der Natuur*, terugblikkend op een tsunami: 'In 1837 verwoestte een, door een zeebeving ontstane, vloedgolf te Calcutta 200 huizen.'

Als *vloedgolf* al zo lang op deze manier wordt gebruikt, waarom wordt het dan nu alsnog door sommigen afgewezen? Dat heeft te maken met een botsing tussen algemeen en specialistisch taalgebruik. Bij de afdeling seismologie van het KNMI vinden ze *vloedgolf* te weinig specifiek als het een tsunami betreft. En ook in de Engelstalige vakliteratuur over tsunami's wordt de vertaling *tidal wave* resoluut van de hand gewezen.

Hetzelfde geldt voor *zeebeving*. Het KNMI vermijdt dat woord omdat het alleen maar onduidelijkheid zou scheppen. Fysiologisch is een zeebeving hetzelfde als een aardbeving (niet de zee, maar de aarde onder de zee beeft), dus waarom zou je het anders noemen, dat zorgt alleen maar voor 'classificatieproblemen', aldus het KNMI.

Dit mag zo zijn, het is goed om te beseffen dat de specialisten op dit punt ook niet altijd even helder zijn geweest. Volgens een wetenschappelijke geologische begrippenlijst uit 1929 moest je een golf die ontstond na een vulkaanuitbarsting een *zeegolf* noemen, want *vloedgolf* was in dit verband 'een verkeerde term'. Maar in 1948 stelde een geologisch handboek: 'Van belang voor de geologie zijn z.g. vloedgolven, die het gevolg zijn van aardbevingen, vulkanische uitbarstingen of bergstoringen, die in zee terecht komen.'

Hoe dan ook is het onzin om te beweren dat *vloedgolf* botweg een verkeerde vertaling is, en het (etymologische) argument dat een tsunami niks met de *vloed* te maken heeft, is niet steekhoudend. Uiteindelijk komt het neer op een keuze tussen algemeen of specialistisch woordgebruik.

Gladheidsclamiteitencoördinator

In maart 2005, toen het in grote delen van Nederland plotseling hevig sneeuwde, maakten diverse journaals melding van de *gladheidsclamiteitencoördinator* – een Friese functionaris die de boel een beetje in de gaten moest houden.

Gladheidsalamiteitencoördinator telt 32 letters. Het Nederlands telt wel langere woorden, maar in de naslagwerken vond ik slechts één langere beroepsaanduiding, *accountant-administratieconsulent* (33 tekens). Dat woord staat in het Groene Boekje, de officiële spellinglijst van het Nederlands. De Grote Van Dale kent een handvol langere woorden (*wettelijkeaansprakelijkheidsverzekering* bijvoorbeeld, 39 letters lang), maar geen langere beroepsnamen.

Hoe zou dat komen? Deels is het toeval, denk ik. In theorie zijn er makkelijk langere beroepsnamen te verzinnen, bijvoorbeeld door *er-gens-ambtenaar* of *-coördinator* achter te plakken. Toch denk ik niet dat er iemand in Nederland *wettelijkeaansprakelijkheidsverzekeringSCOÖRDINATOR* (51 letters) op zijn visitekaartje heeft staan. Daar zijn twee redenen voor. In de eerste plaats moet je, als het niet wordt afgebroken, goed naar zo'n woord kijken om te zien wat er staat. Bovendien vinden we het aanstellerig. Een *wettelijkeaansprakelijkheidsverzekeringSCOÖRDINATOR* heeft het hoog in de bol. Hij is automatisch een praatjesmaker, nog voor hij z'n mond heeft opengedaan.

Het aardige is dat dergelijke aanstelwoorden ook een bepaalde aantrekkingskracht hebben. We gruwelen ervan en we kunnen erom lachen. Wat dat betreft is het veelzeggend dat de *gladheidsalamiteitencoördinator* op internet meteen een eigen leven is gaan leiden. Kakelvers woord, maar meteen tientallen keren te vinden in cyberspace. Eén citaat, uit een weblog: 'De *gladheidsalamiteitencoördinator*. Wat zou die de rest van het jaar doen?'

Ijs en weder dienende

Er was ook een uitdrukking die door de hevige sneeuwval opgang maakte: *ijs en weder dienende*. Sommige mensen denken dat dit eigenlijk *eis* moet zijn, omdat het om een juridische formulering zou gaan die 'tegemotkomend aan eis en weerwoord' betekent. Maar dat is een vergissing. Het gaat om een vaste formule die vroeger werd gebruikt bij het uitschrijven van een schaatswedstrijd. Het werkwoord *dienen* wordt hier gebruikt in de betekenis 'geschikt, gunstig zijn (voor)'. *Ijs en weder dienende* betekent dus 'als de toestand van het ijs en de weersomstandigheden gunstig zijn'. Inmiddels wordt het ook gebruikt voor 'als alles goed is, meezit, blijft zoals het is'. Men zei vroeger ook *wind en weder dienende*, maar die uitdrukking komt minder vaak voor.

Aggressief

De op 15 maart 2005 overleden Loe de Jong schreef *agressief* consequent met twee g's. Hij werd daar geregeld op aangesproken, maar dan zei hij: u heeft gelijk dat het eigenlijk met één g hoort, maar zo schrijf ik dat nu eenmaal.

Ik vind dat een curieus en veelzeggend detail. Waarom schreef De Jong *agressief* op zijn eigen manier? Zonder twijfel omdat *agressie* uiteindelijk teruggaat op het Latijnse werkwoord *aggredior* dat 'aanvallen' betekent. Hij hanteerde dus een *etymologische* spelling. Er zijn wel meer voorvalige gymnasiasten die vasthouden aan die spelling, die in hun ogen correcter is.

Maar dat is natuurlijk nog geen verklaring voor het feit dat De Jong, nadat hij hierop was aangesproken, vasthield aan zijn eigen spelling. Dát deed hij omdat hij in een positie verkeerde waarin hij zoiets kon afdwingen. Hij was de baas, hij had de touwtjes in handen, als hij in een overheidsuitgave wilde afwijken van de officiële spelling, dan deed hij dat.

Ik ken een huisarts die op een bord in zijn tuin heeft staan: *huisarts-practijk*. *Practijk* met een c dus. *Vacantie* schrijft hij opzettelijk met een c. Al sinds 1954 hebben *praktijk* en *vakantie* de voorkeur en sinds 1995 zijn *practijk* en *vacantie* officieel fout, maar daar heeft deze huisarts lak aan. Hij is eigen baas en hij spelt zoals hij wil.

Ik ben eens, toen ik als eindredacteur bij een krant werkte, uitgefocert door een bekende schrijver omdat ik in zijn stuk *october* had gewijzigd in *oktober*. Wie dacht ik godverdorie wel dat ik was! Mijn argument dat de spelling *oktober* al sinds decennia de voorkeur heeft, maakte geen enkele indruk. Ook niet dat verder de hele krant *oktober* met een k schreef en dat uniformiteit toch voorop diende te staan. Ik moest met mijn poten van zijn *october* afblijven.

Het interessante van dit soort eigenzinnigheden vind ik dat ze doorgaans zo krakkemikkig zijn onderbouwd. Die bekende schrijver had hoogstwaarschijnlijk een voorkeur voor *october* omdat hij dit in zijn jeugd zo had geleerd. Hij was gehecht aan het woordbeeld. Maar ja, spellingen worden af en toe bijgeschaafd en voor de rest had hij zich aangepast, dus waarom nou juist dat ene woordje niet? En waarom hield De Jong nou halsstarrig vast aan *aggressief*?

Het antwoord zal wel zijn: macht. Niet iedereen heeft de aandrang of de gelegenheid om complete legers te commanderen, maar we laten ons

graag gelden – zelfs als het om zoiets kleins of relatief onbelangrijks gaat als de spelling van een enkel woord.

Overigens komen *aggressie*, *aggressief* en *aggressieve* op het Nederlands-talige deel van internet samen momenteel – zomer 2005 – meer dan 14.000 keer voor. Dat komt niet doordat Lou de Jong op dit punt school heeft gemaakt, maar omdat er – naast de etymologische spelling – nog twee redenen zijn waarom *agressie* soms met dubbel-g wordt geschreven.

Een van die redenen is dat veel mensen de a in dit woord uitspreken als in *bah*. Anderen laten de a klinken zoals in *aap*. Beide uitspraakvarianten zijn volgens de (digitale) Grote Van Dale correct. Die *bah*-uitspraak maakt het logischer om *agressie* met dubbel-g te schrijven, want dat is in lijn met de schrijfwijze van onder andere *aggregaat*, *bagger* en *vlaggen*. Ik denk niet dat veel mensen bewust kiezen voor deze zogenoemde spellinguitspraak, maar dat doet er verder niet toe.

En dan heb je nog, als tweede reden, de invloed van het Engels. In kranten en tijdschriften kom je *agressief* geregeld met twee g's tegen in vertalingen van Engelse persberichten, waar in het origineel *aggressive* zal hebben gestaan. Ook de Duitsers gebruiken hier trouwens twee g's (*aggressiv*), maar de Fransen schrijven weer *agressif* (daaraan is ons *agressief* ontleend), de Italianen *aggressivo* en de Spanjaarden *agresivo*. U ziet, de gemeenschappelijke afleiding uit het Latijn is geen garantie voor een uniforme spelling.

Tot slot nog dit: het is niet zo dat *aggressie* lang de officiële spelling is geweest maar dat een of andere mallotige spellingcommissie daar op een gegeven moment een g uit heeft gesloopt. Al sinds 1804 vinden we *agressie* in de officiële spellinglijsten alleen met één g. Wel adviseerde bijvoorbeeld Charivarius om het, vanwege de Latijnse herkomst, met twee g's te schrijven. En tussen 1961 en 1976 heeft *aggressief* met dubbel-g in de Grote Van Dale gestaan. Aanvankelijk alleen als verwijzing: '*aggressie*, zie *agressie*'. Maar omdat sommige gebruikers hier kennelijk uit opmaakten dat het met dubbel-g ook officieel goed was, stond er in 1976 bij: '*agressief* [geen erkende spelling], zie *agressief*'.

Kortom, het is al héél lang eigenwijs om *aGgressie* te schrijven. Niet dat ik iets tegen eigenwijsheid heb, integendeel. Het is goed om eigenwijs te zijn, ook in taalkwesties. Maar het kan wel vervelend zijn als iemand je dwingt, vanuit een machtspositie, om zijn of haar taaleigenwijsheid te volgen.

Salmonella

‘Nutreco is verzekerd tegen de financiële gevolgen van de salmonella-affaire, waardoor de Spaanse dochter Sada van het Nederlandse pluimveevleesbedrijf en vleesconcern momenteel wordt getroffen. Ongeveer 1200 mensen zijn ziek geworden en een is er overleden na het eten van kip die was besprenkeld met met salmonella besmette sojasaus. De strop kan in de miljoenen lopen.’

De Telegraaf 8 augustus 2005

Kippenboeren haten hem, eierenverkopers ook, en onder de producenten van pindakaas is hij eveneens geducht: dr. Daniel Elmer Salmon, de ontdekker van de salmonella.

Het is opmerkelijk hoe weinig er over Salmon bekend is. Ook boeken die waarschuwen tegen de vreselijke gevaren van salmonella zwijgen als het graf over de man die dit geslacht van staafbacteriën voor het eerst isoleerde.

Een vreselijk spannend leven lijkt Salmon niet te hebben geleid. Hij werd in 1850 geboren in Mount Olive in New Jersey. Op zijn 22ste studeerde hij af als veearts en op zijn 26ste promoveerde hij. Vanaf 1877 gaf hij les aan de Universiteit van Georgia. Later kreeg hij van het ministerie van Landbouw opdracht onderzoek te doen naar ziektes onder huisdieren in het zuiden van de Verenigde Staten, speciaal naar wat toen bekendstond als *Texas fever*. Blijkbaar deed hij dit zo grondig dat hem in 1883 werd gevraagd om bij het ministerie een veterinaire afdeling op te zetten, het zogeheten ‘Bureau of Animal Industry’. Salmon werd hier de baas en bleef dit tot 1905.

Salmon had in de tussentijd niet stilgezeten. Hij had de *Texas fever* zo goed als uitgeroeid, samen met nog een andere besmettelijke veeziekte. Daarnaast had hij een nationaal systeem voor voedselinspectie opgezet, een quarantaineregeling voor geïmporteerd vee doorgevoerd en gezorgd dat exportvee werd geïnspecteerd. Bovendien had hij zo’n honderd wetenschappelijke artikelen gepubliceerd, die het hele veld van de toenmalige veeartsenij bestreken.

In 1885 had Salmon voor het eerst uit varkens een bacterie geïsoleerd die later *salmonella* werd genoemd. Die vernoeming was afkomstig van de Argentijnse arts J. Lignières, die hier in 1900 mee op de proppen kwam.

Op uitnodiging van de regering van Uruguay zette Salmon tussen 1906 en 1912 aan de Universiteit van Montevideo de faculteit veeartsenij op poten en na terugkomst in de Verenigde Staten werkte hij nog aan verschillende serums. Hij stierf in 1914, 64 jaar oud. Niet aan het eten van kip, ei of pindakaas, maar aan een zware longontsteking.

18. SASSELEWIEBENEN, SJEZEN, SCHOTSIE-PIEPEN EN IJSIEBOCHELEN

Sasselewiebenen

‘Van iemand met een waaielige manier van bewegen, breedsporig en weinig strak, kun je zeggen dat hij met *sasselewiebenen* loopt.’

Uit een brief van een informant

Sasselewiebenen is een typisch volkswoord. Het betekent ‘kromme benen’ en het wordt ook gebruikt in de verbinding *lopen met sasselewiebenen* voor ‘op een wiebelende, onvaste manier lopen’.

Het heeft de algemene woordenboeken nooit gehaald; in de spreektaal werd en wordt het wel gebruikt, maar het is zelden opgeschreven en dan varieert de spelling. Op schrift is het in 1935 voor het eerst aangetroffen, in een afwijkende vorm, in het beroemde kwajongensboek *Polletje Piekhaar* van de Rotterdamse schrijver Willem van Iependaal. Over een oude man met kromme benen schreef Van Iependaal: ‘dat ouwe binkie met die sasselewasbeene’.

Sasselewiebenen is het bekendst in Zuid-Holland. Het is onder meer gesignaleerd in Rotterdam, Dordrecht, Leiderdorp, Vlaardingen en Voorburg. Een informant schreef: ‘In mijn jeugd, omstreeks 1930 in Rotterdam, was *sasselewiebenen* in de spreektaal een normale, zelfs redelijk frequent voorkomende kwalificatie.’ In de havenstad had men het ook wel over *horrelowiebenen*, en in een Dordts dialectwoordenboekje uit 1983 is het opgenomen als *sasselewiet-bene*. Een andere vormvariant is *sasselewiebenen*.

Waar komt dit woord vandaan? Het zal duidelijk zijn dat *lowie* of *lowie* een verbastering is van de Franse naam *Louis*. Maar vanwaar dat *s(j)asse*?

Diverse informanten dachten aan het Franse *chasse* voor ‘jacht’ en fantaseerden er een krombenige koning *Louis* bij, die, zoals het koningen betaamt, graag uit jagen ging. Maar er is een verklaring die veel overtuig-

gender is: veel stoelen die tijdens het bewind van vooral Louis XV (1715-1774) in de mode waren, hadden van die typische, golvende poten. Kromme poten dus. En hoe heet zo'n stoel in de Lodewijkstijl? Inderdaad, een *chaise Louis*. In de volksmond is het maar een stapje van *chaise Louis* – vermoedelijk via een tussenvorm als *sjèselewie* – naar *s(j)asselewie*, en dat er van die laatste vorm dan weer verdere verbasteringen ontstaan, is een bekend taalkundig verschijnsel. Over dit laatste schreef iemand:

Thuis hadden wij het over *sassedewiebenen*, maar inmiddels hebben mijn dochters het over *sasserdewiepbenen*! Binnen een paar generaties verandert dit kennelijk; waarschijnlijk omdat het een woord uit de spreektaal is.

Sasselewiebenen wordt nog wel gebruikt, maar het behoort tot de met uitsterven bedreigde Nederlandse woorden. Waarschijnlijk komt dit ook doordat er tegenwoordig veel minder ouderen met 'kromme poten' zijn dan vroeger.

Sjezen

Je kunt het niet over de verbastering van het Franse *chaise* hebben zonder het woord *sjees* te noemen. *Chaise* betekent in het Frans niet alleen 'stoel', maar ook 'licht en hoog tweewielig rijtuig'. Wij leerden dit rijtuig in het midden van de zeventiende eeuw kennen. De naam werd onmiddellijk verbasterd; in teksten uit die tijd is hij onder meer aange troffen als *chaisens*, *chaisjen*, *cheesje*, *cheses*, *sjaas* enzovoorts. Uiteindelijk werd *sjees* de meest gangbare vorm.

Het aardige van *sjees* is dat het ons heeft geholpen aan het werkwoord *sjezen*. Het van oorsprong Franse rijtuigje was erg geliefd onder studenten. Studenten die er op de universiteit niks van bakten, die *sjeesden* – die verlieten de academie op een *sjees*. Dit gebruik, dat onder meer door Klikspan is beschreven ('hunne beste jaren verspild en vermorst, hunne kostbaarste sappen vermorst en bedorven, de schuldenlast verzwaard en jaar op jaar hooger opgestapeld, tot papa de sjees laat inspannen...'), leidde ertoe dat wij *sjezen* zijn gaan gebruiken voor 'weglopen, ervandoor gaan', 'zakken, niet slagen voor een examen' en vervolgens ook voor 'hard lopen' en 'hard rijden'. Vergelijkbare gevallen zijn *opkrossen* en *opkarren* voor 'ophoepelen', waarbij *kros* een verbastering zou zijn van *karos* ('koets'), maar die woorden hebben inmiddels het loodje gelegd.

Schotsiepiepen en ijsiebochelen

Toen ik een jaar of tien was had je in Nederland nog winters. Met sneeuw en ijs! Ik zat in Capelle aan den IJssel op de basisschool, toen nog lagere school geheten. Natuurlijk gooiden wij 's winters sneeuwballen en ja, ik heb ook wel geschaatst, maar het opwindendste wintervermaak was wat wij schooljongens indertijd (eind jaren zestig) schotsiepiepen noemden. We deden dat aan het eind van de winter, of in ieder geval na een periode van dooi. Het ijs werd dan dunner en brak in schotsen uit-een.

Formeel mocht je dan natuurlijk allang niet meer op het ijs, maar daar trokken wij ons niks van aan. Het was, in mijn herinnering, vooral een jongenssport. Meisjes stonden gillend of giechelend langs de kant te kijken. De sport was om de overkant van de sloot te halen zonder natte voeten te krijgen. Ik weet nog precies hoe het voelt als je op zo'n schots staat. Je moest goed in het midden springen, anders kieperde die meteen om. En hij moest een beetje groot zijn. Je kon er dan heel even op staan, want al vlug begon de schots te wiebelen of te zinken. Snel keek je om je heen naar een andere schots die je gewicht kon houden en zo stak je, springend van schots naar schots, de sloot over.

Hoe vaak ik dit heb gedaan, weet ik niet meer. Ik ben nooit kopje onder gegaan maar ik heb wel een paar keer met natte en ijskoude voeten in de klas gezeten. Ik denk niet dat mijn moeder wist dat wij schotsiepiepten – zij zou tegelijk een hartverzakking én een rolberoerte hebben gekregen.

Taalcontact

Waarom vertel ik u dit? Omdat er voor deze levensgevaarlijke wintersport nog veel meer namen bestaan. Dat is in de jeugdtaal niet ongebruikelijk. Er bestonden vroeger bijvoorbeeld wel honderd verschillende woorden voor *spijbelen*. Voor schotsiepiepen vond ik er aanvankelijk slechts een handvol. Zo heeft Piet Bakker het in *Jeugd in de Pijp* (1946) over *ijsiepiepen* en *schotsietippelen*. Sal Santen noemt het in *Jullie is jodenvolk* (1969) *ijsiebochelen*. Hij schrijft:

Ik moet na het broodeten meteen weer naar school, zeggen ze, we gaan ijsiebochelen achter de dijk. Het heeft een paar dagen gedooid. Er staat een flinke laag water op het ijs. Het bobbelt onder

je voeten, als je niet uitkijkt zak je er door. Je moet rennen en toch niet te zwaar neerkomen. En als het ijs breekt spring je gauw verder. Ijsiebochelen kan meestal maar een dag.

Het begrip ontbreekt in de Grote Van Dale, maar het WNT kent het als *schossie* loopen. In de Ronde Venen in Utrecht werd het volgens de *Volkskrant* in 2001 *roempie trappen* genoemd, dan wel *schotsje trappen* of *ijsie vrouwen*. Een vriend schreef me dat dit jongensvermaak omstreeks 1964 in het Noord-Brabantse Geldrop *scholleke trietsen* werd genoemd. Ter toelichting schreef hij:

Scholleke trietsen was blijkbaar een inheems-Brabantse uitdrukking, terwijl ik juist opgroeide in een vrij scherp van de plaatselijke bevolking gescheiden importgemeenschap. Enig taalcontact was er natuurlijk wel, en ik kan me voorstellen dat het gebruik van een dialectuitdrukking paste bij de 'stoerheid' van de activiteit, die natuurlijk grotendeels beperkt bleef tot rondhangen en snoeven. Er waren daar maar heel kleine slootjes beschikbaar, en ik herinner het me vooral als over een slootje met dun ijs springen, en in de sprong proberen het ijs kapot te trappen zonder een 'natte' te halen.

Schotsiepiepwoordenboek

Onder welke naam kent u dit ijsvermaak? Dat vroeg ik aan de lezers van *NRC Handelsblad*. Ruim 330 van hen reageerden. Dat maakte het mogelijk om een aanzet te geven tot het eerste nationale schotsiepiepwoordenboek:

Bochelen. In Noord- en Zuid-Holland: meestal alleen *bochelen*, soms *ijsiebochelen*.

Bommen. Alleen in de Bollenstreek (Noord-Holland): *schorsie*, *schossie*, *schotsie bommen*.

Brouwen. Alleen Zuid-Holland: *ijsie vrouwen*, *schorsie*, *schossie*, *schotsie* of *schotsje vrouwen*.

Dansen. Alleen in Friesland: *schotsje* of *schollegie dansen*.

Dribbelen. Voornamelijk in Friesland: *scholletje, schotsie, skotsje dribbelen*.

Drossen. Voornamelijk in de Krimpenerwaard: *ijssie drossen*. Drossen betekent 'zich uit de voeten maken, met de noorderzon vertrekken'.

Jagen. Alleen in Friesland: *schotsjeyagen*.

Kraken. Alleen in Zuid-Holland: *ijssiekraken*.

Lidderen. Alleen in de Zaanstreek: *ijssie, schorsie, schossie of schotsie lidderen*. Lidderen is Zaaans voor 'lillen, trillen, bibberen'.

Lopen. Landelijk, maar vooral vaak in Groningen, Friesland, Drenthe: *boeglopen, bommetjeloopen, buuglopen, gaarlopen, krakkielopen, matjes lopen (Zeeuws-Vlaanderen), roempie lopen, schaaletje, scholletje, scholtje of schotsie lopen, wakjeloopen en zoempie lopen*.

Piepen. Alleen Zuid-Holland: *ijs(s)iepiepen, scholletje piepen en schotsiepiepen*.

Raggen. Alleen in Den Haag en Wassenaar: *schotsie, schotsje raggen*.

Rammen. Alleen in Loenen: *schorsie rammen*.

Rennen. Drachten: *schotsje rennen*.

Springen. Landelijk: *scholletje, scholtjes of schotsie springen*.

Taaïen. Voornamelijk in Zuid-Holland, maar ook in Drenthe: *ijs(s)ietaaïen, taaïke lappen en taailappen*. In Bolsward in Friesland: *taai-ijzen*.

Trappen (soms ook *trappelen*). Landelijk: *boegtrappen, bommetjetrappen, gammeltje of gampie trappen, roempie trappen, scholleke, scholletje, schorsie, schossie, schotsie of schulleke trappen, wakkie trappen en zoempie trappen*.

Trietsen (soms ook *dritsen of tritsen*). Voornamelijk in Eindhoven: *scholleke of scholletje trietsen*.

Wiebelen en wiebereren. Vaak in Dordrecht en Zwijndrecht: *schotsie en schotsje wiebelen/wiebereren*.

Wippen. In Rotterdam en omgeving: *ijssie wippen, scholletje, schotsie, schotsje wippen*. In Bunschoten-Spakenburg: *guutje of scholletje wippen*.

Zetten. Alleen in Friesland: *schotsje, skosse, skoske zetten*.

Andere vormen zijn nog: *buigebaantjes maken* (Lobith); *buigertje* (Meppel); *buiglappen* (Zeeuws-Vlaanderen); *gammelen* (West-Friesland); *doorzakkertje en doorzettertje* (Leeuwarden); *louteren* (Groningen); *pegelen* (Capelle aan den IJssel); *plampelieren* (Beesd) en *poepelieren* (Kerkdriel); *gollefieklettere en troggelen* (Zaanstreek); *ijssie bobberen* (Loosdrecht); *ijssie brassen* (Ouderkerk aan den IJssel); *schollekeneren* (Raamsdonksveer); *schotsie roempen* (Abcoude); *schotsietrippelen* (Schiedam) en *scholleke treijen* (Brabant).

Gollefieklettere is een van de oudste. Het woord komt voor in een dagboek uit omstreeks 1880, van iemand die in de Zaanstreek woonde en die in dialect schreef:

As de vorst deurzette den kwam 't 'gollefieklettere' an de beurt.
Ién jonge, deur z'n kammeraes vast 'ehouwe, zette eerst ién bien
op 't ais in al gauw z'n tweede. Kon 't 'm den drege, den nam ie 'n
'sulk' en gleeed de sloot over.

Tot slot: ook voor 'natte poot' blijken allerlei fraaie woorden te bestaan, waaronder: *hijser, kletsfoot, klessen, natpoot, natte, natte poot, natte zeik, natte zeikerd, natzeik, natzeikie, oliefoot, zeikerd, zeikie, zeikpoot en zuiperd*.

In mijn herinnering deden we het schotsiepiepen aan het eind van de winter of na een periode van dooi. Veel informanten schreven echter dat zij dit ook aan het begin van de winter deden, als het ijs nog niet zo dik was. Taalkundig gezien is een en ander van belang omdat er bij deze 'sport' verschillende woorden blijken te bestaan voor verschillende zaken. Let wel: lang niet overal was die terminologie hetzelfde, maar op veel plaatsen werd onderscheid gemaakt tussen op het ijs stampen (meestal door een groep kinderen) om het ijs te breken en dus schotsen te maken, en voor de activiteit die daarna kwam, het individuele schotsspringen.

Een lezer die zijn jeugd in de jaren vijftig doorbracht in Hilleegersberg verwoordde het als volgt:

Ijssiepiepen gebeurde op de jonge ijslaag, te dun om gewoon over te lopen of te schaatsen. Voorzichtig proberen of 'het hield' en dan een run naar de overkant, met het risico een zekerd (water in de laars) te halen.

Ijssiebrauwen gebeurde wanneer het ijs 'hield'; er werd vaak al geschaatst. Het ging er om het ijs door hard stampend te lopen (soms met een groep) te breken. Het scheurde en kraakte en het ging er om wie als laatste nog een tocht naar de overkant durfde te wagen. Met ijssiebrauwen werd heel wat schaatsijs verziekt, dus bij schaatsers was het niet populair. Schotsiespringen gebeurde wanneer de dooi was ingevallen. Dit was verreweg het linkste spelletje. Men sprong van schots naar schots en bereikte zodoende (meestal) de overkant. Het spel stopte wanneer er ééntje koppie onder was gegaan.

Elders werd een andere terminologie gebruikt, maar voor dezelfde zaken. Zo schreef een informant die omstreeks 1950 opgroeide in Zwijndrecht: 'Daar spraken wij van *schotsiewiebelen* en *schotsiepiepen* als we via de schotsen een sloot overstaken. Maar eerst moest het ijs stuk. Dat gebeurde door met een paar man naast elkaar in de lengterichting van de sloot over het ijs te hollen. Het ijs ging eerst golven en daarna breken. Dat noemden wij *ijsietaaien*. Zonder *taaien* werd er niet *gepiept!*'

19. VAN UTRECHTERS EN UTRECHTENAARS

Hoe noem je een inwoner van Utrecht: een *Utrechter* of een *Utrechtenaar*? De verwarring die hierover bestaat bij de taalgebruikers, in de media en in de woordenboeken komt met name doordat *Utrechtenaar* ook twee ta-boebetekenissen heeft. Behalve 'inwoner van Utrecht' betekent het namelijk 'homoseksueel' en 'pederast'. Over hoe *Utrechtenaar* aan die seksuele betekenissen komt, bestaat eveneens verwarring. Dit is een poging om deze kluwen voor eens en voor altijd te ontwarren.

Eerst iets over de verwarring bij de taalgebruikers. In 1995 zei liedjeszanger Joop Visser, beter bekend als Jaap Fischer, tegen *Het Parool*: 'Ook al woon ik er allang niet meer, ik voel me een echte *Utrechter*. *Utrechter* ja, een *Utrechtenaar* is iets heel anders.' Een paar jaar later, in 1998, zei een andere bekende inwoner van de Domstad, Henk Westbroek, tegen *Het Parool*:

Ik ben een echte *Utrechter*, te herkennen aan een wat lijzige, trage manier van praten en een ironische kijk op de dingen. Een *Utrechtenaar* is weer wat anders. Volgens de dikke Van Dale is dat een homoseksueel. Stamt nog uit de tijd van de Unie van Utrecht, toen er hier allemaal geparfumeerde, wufte, ik zal maar zeggen homofiele Fransen rondliepen.

En in *Trajectum*, een internetmagazine van de Hogeschool van Utrecht, staat, onder het kopje 'Utrecht voor beginners': 'Zeg overigens nooit *Utrechtenaar* tegen een *Utrechter*. *Utrechtenaar* betekent ook homoseksueel en daar zijn sommige stadsgenoten niet van gediend.'

Is het dus zo dat *alle* inwoners van Utrecht alleen *Utrechter* willen worden genoemd? Nee, er zijn er ook die uit puristische overwegingen per se *Utrechtenaar* gebruiken en er zijn Domstadjers die helemaal niet weten dat *Utrechtenaar* seksuele betekenissen heeft.

De meeste kranten noemen de inwoners van Utrecht *Utrechters*. Om u een indruk te geven: in 2003 kwam *Utrechter(s)* in de digitale leggers van het ANP, het *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *Het Parool*, *Trouw* en de *Volkskrant* 213 maal voor, tegen slechts 18 *Utrechtenaar(s)*. Voor de goede orde: bij die *Utrechtenaars* ging het geen enkele keer om homoseksuelen of pederasten. Sommige kranten geven in hun stijlguides expliciet de voorkeur aan *Utrechter* boven *Utrechtenaar*. Dit geldt voor onder meer *NRC Handelsblad*, *Trouw* en het *Utrechts Nieuwsblad*. In de stijlguide van laatstgenoemde krant staat simpelweg *Utrecht*, *Utrechts*, *Utrechter* – de *Utrechtenaar* ontbreekt. Een van de samenstellers van deze gids schreef desgevraagd ter toelichting: ‘Collega’s die *Utrechtenaar* gebruiken, zullen worden weggehoond – ook al hebben ze misschien formeel gelijk.’

Woordenboeken

Wat zeggen de hedendaagse woordenboeken nu over deze kwestie? In Koenen (1999) en *Het Groene woordenboek* (2002) ontbreekt zowel *Utrechter* als *Utrechtenaar*. *Van Dale Hedendaags Nederlands* (2002) kent alleen *Utrechter*, met als definitie ‘inwoner van Utrecht’. Volgens *Kramers* (2002) is *utrechtenaar* (zonder hoofdletter) een informele aanduiding voor ‘homofiel’ en zijn *Utrechter* en *Utrechtenaar* (met hoofdletter) synoniem voor ‘iemand geboortig of afkomstig uit Utrecht’.

De *Grote Van Dale* is een geval apart. In de twaalfde druk (1992) maakte de *Grote Van Dale* nog geen onderscheid tussen *Utrechtenaar* mét en zónder hoofdletter. In de dertiende druk (1999) wel. Volgens die editie van de *Grote Van Dale* betekent *utrechtenaar* (met een kleine letter) ‘homofiel’ of ‘pederast’. Voor *Utrechtenaar* (met een hoofdletter) worden wij verwezen naar *-enaar*, waar staat: ‘(na een plaatsnaam) achtervoegsel waarmee van aardrijkskundige namen (vooral plaatsnamen) mannelijke persoonsnamen worden gevormd die betekenen: inwoner van de plaats of het gebied dat door het grondwoord genoemd wordt’. In de daaropvolgende opsomming vinden we *Utrechtenaar* (met een hoofdletter) terug, in gezelschap van onder meer *Roeselarenaar* en *Wervikenaar*.

Zou het voor veel gebruikers van de *Grote Van Dale* meteen duidelijk zijn dat *Utrechtenaar* – al dan niet met een hoofdletter – nog steeds drie betekenissen heeft, terwijl er bij het trefwoord slechts twee worden genoemd? Nee. Sterker nog: zij die bij hoog en laag volhouden dat *Utrechter* het enig juiste woord is voor ‘inwoner van Utrecht’, verwijzen graag naar *Van Dale* – waarin *Utrechter* niet voorkomt – om hun gelijk te onderbouwen.

Verwarring

Hoe is deze verwarring nu ontstaan? De eerste vraag die we moeten beantwoorden is hoe een inwoner van Utrecht vroeger werd genoemd. Vanaf de zestiende eeuw kom je geregeld de *burgers van Utrecht* of de *inwoners van Utrecht* tegen, samen met die van Utrecht en *Utrechtschman*. Vanaf de achttiende eeuw is *Utrechenaar* de gewone aanduiding. Vooralsnog is *Utrechter* voor het eerst aangetroffen in 1882 ('een Utrechter houdt van geen nieuwigheden'), maar ook toentertijd was *Utrechenaar* de gewone vorm. Zo komen er in de digitale leggers van *De (Groene) Amsterdammer*, die de periode 1877-1940 bestrijken, slechts 8 *Utrechter(s)* voor, tegen 35 *Utrechenaar(s)*. *Utrechenaar* is ook duidelijk favoriet in vier kranten waarvan vooroorlogse edities digitaal te raadplegen zijn. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* (periode 1910-1930), het *Vaderland* (1920-1945), het *Volk* (1910-1920) en de Utrechtse krant het *Centrum* (1910-1930) geven 586 treffers voor *Utrechenaar(s)* tegen 69 voor *Utrechter(s)* (voor de Utrechtse krant het *Centrum* alleen zijn de cijfers 100 tegen 12). Dit is dus precies het omgekeerde van het huidige beeld.

Het is overigens niet zo, zoals soms wordt beweerd, dat *Utrechenaar* de logische afleiding zou zijn van een plaatsnaam die op *-trecht*, *-tricht* of *-drecht* eindigt. *Haastrecht*ers komt even vaak voor als *Haastrechtenaars*, de *Maastrichtenaars* winnen het ruimschoots van de *Maastrichters*, maar bij *Barendrecht*, *Duivendrecht*, *Holendrecht*, *Loosdrecht*, *Mijdrecht*, *Papendrecht*, *Pendrecht* en *Wieldrecht* heeft de vorm plaatsnaam + *-er(s)* duidelijk de overhand op plaatsnaam + *-enaar(s)*, terwijl dit bij *Moordrecht*, *Ossendrecht*, *Sliedrecht* en *Zwijndrecht* andersom is.

Rijmpje

De volgende vraag die moet worden beantwoord betreft de seksuele betekenissen van *Utrechenaar*. Sinds wanneer kennen wij die? Of beter: sinds wanneer zijn die in de woordenboeken vastgelegd? En: welke verklaringen zijn hiervoor gegeven?

Voorzover bekend zijn de eerste hints dat er een verband bestaat tussen de stad Utrecht en 'tegennatuurlijke seks', te vinden in het spreekwoordenboek van P.J. Harrebomée (1809-1880). In 1861 vermeldde Harrebomée onder het trefwoord *Utrecht* de uitdrukking die komt van *Utrecht*, met als verklaring 'Men zegt dit bij het biljarten, wanneer een bal van achteren wordt geraakt.' Daarnaast nam hij, zonder enige verklaring, onder het kopje *Utrechenaar* dit rijmpje op:

Hoed u nu, hoed u dan,
Hoed u voor een' Utrechtschman.

In 1864 noemde Harrebomée dit rijmpje en de uitdrukking hij komt van Utrecht in een inventarisatie van 'Utrechtsche spreekwoorden' in de *Utrechtsche Volks-Almanak*. Ter introductie schreef hij: 'Over de verklaring laat ik mij niet uit.' Volgens hem werden de genoemde uitdrukkingen (samen met onder meer de meisjes uit het Sticht zijn lui, lekker en licht) 'overal gebezigd, behalve te Utrecht, waar wellicht de meeste niet eens bekend zullen zijn'.

Pederast

Na Harrebomée bleef het in de woordenboeken lange tijd stil rond de *Utrechters* en de *Utrechtenaars* – althans in de seksuele betekenissen. In 1866 komen we de *Utrechtenaar* tegen in het WNT bij het achtervoegsel *-aar*. In de decennia daarna duiken er nog verschillende *Utrechtenaars* op in citaten in het WNT (*Utrechter* ontbreekt in dit wetenschappelijke woordenboek), maar telkens seksloos.

Verschuieren kent *Utrechtenaar* sinds de eerste druk uit 1931, Koenen sinds de elfde druk uit 1911 en Kramers (*Nederlands woordenboek*) sinds de eerste druk uit 1946 – allemaal slechts voor 'inwoner van de Domstad'. Het is de Grote Van Dale die in 1950 als eerste vermeldt dat *Utrechtenaar* behalve 'inwoner van Utrecht' ook 'homosexueel' kan betekenen. Het is tevens de eerste keer dat Van Dale *Utrechtenaar* opneemt. In 1984 voegt Van Dale als derde betekenis 'pederast' (knapenschender) toe – een betekenis die door geen enkele andere bron wordt bevestigd.

In de tweede helft van de twintigste eeuw worden de seksuele betekenissen van *Utrechtenaar* in allerlei woordenboeken vermeld, met als voorname het *Bargoens woordenboek* uit 1974 van Enno Endt. In de eerste editie van dit waardevolle boekje, uit 1972, vermeldde Endt slechts dat *Utrechtenaar* in de betekenis 'homosexueel (persoon)' afkomstig was uit 'de corpsstudententaal van weleer'. In de tweede druk uit 1974, waarin hij allerlei aanvullingen verwerkte, voegde Endt drie uitdrukkingen aan dit lemma toe: *van Utrecht zijn; een Utrechtenaar draagt zijn broek achterstevoren en hij is van achter de Dom*. Al deze uitdrukkingen, die in latere woordenboeken ijverig zijn overgenomen, leggen een verband tussen Utrecht en homoseksualiteit.

Herkomst

Waar komt die associatie tussen Utrecht en homoseksualiteit nu vandaan? Bij Harrebomée lezen we hier niets over, noch in de Grote Van Dale. Het is Endt die zich in 1974 als eerste aan een etymologie waagt. Hij verklaart een en ander vanuit de zegswijze *hij is van achter de Dom* 'waarin deze hoogopgaande toren voor het manlijk geslachtsdeel staat'. Kortom, via de Dom als symbool voor de penis in erectie, met een vrije associatie op *achter(kant)*, komen we uit bij homoseksualiteit.

Het had gekund, maar het is niet zo. Met de opkomst van de homostudies in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw kwam de juiste verklaring al snel in beeld. Dit is bovenal de verdienste van de Haagse historicus Leo Boon (later aangevuld door onder meer Pieter Koenders, Theo van der Meer en D.J. Noordam). Boon schreef in 1969 zijn doctoraalscriptie over *Sodomie en sodomieprocessen in Holland 1730-1731*, publiceerde een aantal daarop voortbouwende artikelen en was van plan zijn dissertatie aan dit onderwerp te wijden, maar hij overleed in 1986. Gelukkig werd zijn werk in 1997 alsnog bezorgd door zijn beoogde promotor, de Leidse hoogleraar Ivo Schöffer.

Zoals we hiervoor al zagen, meent de Utrechtse diskjockey, kroegbaas en politicus Henk Westbroek dat *Utrechtenaar* 'homoseksueel' betekent sinds de Unie van Utrecht, vanwege de grote hoeveelheid geparfumeerde Fransen die indertijd naar Utrecht kwamen. We komen deze verklaring wel vaker tegen, zij het doorgaans met betrekking tot de *Vrede van Utrecht van 1713*, in plaats van de *Unie van Utrecht van 1576*. Volgens de historicus Pieter Koenders kwamen er in 1713 inderdaad 'nogal wat sodomitische praktijken aan het licht onder de vele voor de onderhandelingen samengekomen buitenlanders', maar verder wijst hij deze uitleg van de hand.

Op heterdaad

Dat is logisch, want de verklaring van Leo Boon is veel aannemelijker. We zagen een relatie tussen de Dom, Utrecht en homoseksualiteit. Welnu, Boon laat zien dat bij de grote sodomieprocessen die tussen 1730 en 1732 in Utrecht werden gevoerd, de Domtoren een cruciale rol speelde. De vervolging van de Utrechtse sodomieten begon namelijk met een klacht van de huisbewaarder van de Dom. Die huisbewaarder, Josua Wils, deed op 12 januari 1730 aangifte bij het Utrechtse gerecht van een geval van sodomie (*anale coïtus*) tussen twee mannen, van wie hij er een

had herkend. Het ‘delict’ was gepleegd in de Egmondkapel op de tweede verdieping van de Domtoren, pal naast de woning van Wils, die de mannen in *flagranti delicto* had betrapt. Wils verklaarde tegen het gerecht dat dit geval niet op zichzelf stond. De Dom, een koffiehuis in de buurt en een kloostergang bij de Dom waren volgens hem vaste ontmoetingsplaatsen voor sodomieten.

Het pleit voor de toenmalige hoofdofficier van het gerecht dat hij de heetgebakerde Wils niet zomaar op zijn woord geloofde. Om te zien wat er waar was van diens beschuldigingen vormde de hoofdofficier een gerechtscmissie, die ter plaatse, in de Domtoren, via een gat in een muur vaststelde dat zich daar inderdaad mannen overgaven aan ‘het quade werck’. Nadat de eerste verdachten waren opgepakt, bleek het niet om een incident te gaan maar om een compleet sodomitisch netwerk, dat zich tot ver buiten de grenzen van Utrecht uitstreckte. In de jaren daarna werden honderden sodomieten opgepakt, deels op basis van belastende verklaringen van de prostitué Zacharias Wilsma. In totaal werden 289 mannen vervolgd, 70 van hen werden ter dood gebracht, vele anderen werden verbannen en gefolterd.

Gedenksteen

Over deze processen valt veel meer te vertellen, maar het gaat hier om de geschiedenis van de woorden *Utrechter* en *Utrechtenaar*. Daarover zegt Boon het volgende:

Al was er over de sodomietenvervolging in Utrecht in de achttiende eeuw slechts weinig gepubliceerd, nog lang moet men er in de stad elkaar over hebben verteld of gefluisterd – te vele medeburgers waren er bij betrokken geweest. Maar in volgende eeuwen ging dit in de algemene herinnering verloren. Alleen in enkele zegswijzen bleef er iets van hangen. [...] Nog in deze eeuw trouwens is in Nederland, vaak zonder dat men de oorsprong weet, ‘Utrechtenaar’ een scheldwoord voor de homoseksueel. Menige ruzie op de studentensociëteit kon ontstaan wanneer men, onwetend of met opzet, een Utrechter met ‘Utrechtenaar’ aansprak. Dat onderscheid tussen Utrechters en Utrechtenaren was in 1730 bij de sodomietenvervolging in die stad geboren.

Ik twijfel niet aan het gelijk van Boon – de seksuele betekenissen van *Utrechenaar* en van de uitdrukkingen *hij is van achter de Dom* en *een Utrechenaar draagt zijn broek achterstevoren* gaan uiteindelijk terug op de Utrechtse sodomieprocessen uit het begin van de achttiende eeuw (sinds 1999 bevat het plaveisel op het Domplein een gedenksteen die de sodomietenvervolging van toen historisch verbindt met de vrijheid van homo's nu). Toch zal het velen verbazen dat we hier pas 130 jaar later, in de tweede helft van de negentiende eeuw, de eerste sporen van terugvinden in de woordenboeken.

Dit is echter minder vreemd dan het lijkt. Tot in het begin van de negentiende eeuw verschenen er in Nederland en Vlaanderen vrijwel alleen vertaalwoordenboeken. Een uitvoerige beschrijving van de inheemse woordenschat begon pas halverwege de negentiende eeuw goed op gang te komen. Veel woordenboekenmakers – merendeels schoolmeesters, pastoors of dominees – waren daarbij terughoudend in het opnemen van 'vieze woorden' of woorden met een aanstootgevende betekenis.

Studententaal

Heeft preutsheid ook een rol gespeeld bij de trage registratie van de seksuele betekenis van *Utrechenaar*? Zonder enige twijfel. Toevallig weten we dat voor één woordenboek zeker. In 1996 schreef de Leidse letterkundige C.A. Zaalberg een stukje over het woord *Utrechter* in het tijdschrift *Onze Taal*. Daarin haalt hij een herinnering op aan C.B. van Haeringen (1892–1983), de Utrechtse taalkundige die vanaf 1946 *Kramers' Nederlands woordenboek* samenstelde. 'Toen professor Van Haeringen', aldus Zaalberg, 'een nieuwe bewerking van *Kramers' Woordenboek* gepubliceerd had, vroeg ik hem waarom hij wel *Utrechenaar* had opgenomen, maar niet *Utrechter*. Zijn antwoord was bepaald kribbig. Het kwam erop neer dat het niet-vermelde woord *Utrechter* een zinspeling impliceerde op de obscene bijbetekenis van het gebruikelijke *Utrechenaar*, en dat hij zo iets in zijn woordenboek niet duldde.'

Anders gezegd: Van Haeringen weigerde *Utrechter* op te nemen omdat hij daarmee impliciet zou erkennen dat *Utrechenaar* 'homoseksueel' kan betekenen! Overigens heeft Van Haeringen het verzet tegen *Utrechter* niet lang volgehouden. In 1957, in de zevende druk van zijn woordenboek, vermeldde hij het voor het eerst, hoogstwaarschijnlijk omdat het toentertijd steeds gangbaarder werd.

Ik breng u in herinnering dat in *De (Groene) Amsterdammer* tussen 1877 en 1940 en in enkele vooroorlogse kranten veel meer *Utrechtenaars* voorkwamen dan *Utrechters* en dat dit in de hedendaagse kranten precies andersom is. Het is duidelijk dat die omslag grotendeels moet zijn veroorzaakt door de seksuele betekenis van *Utrechtenaar*, maar is ook bekend welke krachten daarbij een rol hebben gespeeld?

Ja, daar zijn verschillende aanwijzingen voor. Endt schreef al in het *Bargoens woordenboek* de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* te hebben opgetekend in 'de corpsstudententaal van weleer'. Desgevraagd antwoordde Endt dat deze informatie berust op eigen observatie. Begin jaren vijftig was Endt lid van het Amsterdamse studentencorps.

Vollekstaol

We zagen dat ook Leo Boon verwees naar het studentencorps. Hij schreef: 'Menige ruzie op de studentensociëteit kon ontstaan wanneer men, onwetend of met opzet, een Utrechter met "Utrechtenaar" aansprak.' Deze zin is voorzien van een noot die luidt: 'Herinnering uit de studententijd van I. Schöffner (1945-48) en A.J. Veenendaal (1958-1965)'. Schöffner (die mondeling toelichtte 'voor mijn studententijd had ik nog nooit van de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* gehoord') studeerde in Amsterdam, Veenendaal in Utrecht.

Zaalberg schreef in 1996 in *Onze Taal* ook iets over het gebruik van *Utrechtenaar* in studentenkringen: 'De gewoonte van Leidse en Delftse studenten om hun Stichtse collega's met ironische beleefdheid "Utrechters" te noemen, zal zeker nog niet uitgestorven zijn.'

Kortom, de tweespalt die is ontstaan tussen *Utrechter* en *Utrechtenaar* zal zijn aangewakkerd door corpsstudenten. Na hun studie kwamen zij op plaatsen terecht van waaruit zij de positie van *Utrechter* konden versterken. Dit laatste blijkt onder meer uit publicaties van B.J. Martens van Vliet, de samensteller van *De vollekstaol van de stad Uterech*.

Volgens Martens van Vliet – die zelf per se *Utrechtenaar* genoemd wil worden – is *Utrechter* aan de *Utrechtenaars* opgedrongen door een voormalige hoofdredacteur van het *Utrechts Nieuwsblad (UN)*, G.J. van Heuven Goedhart (1901-1956). Op 15 mei 1999 schreef hij hierover in het *UN*:

UN-redacteur E. Verthoren vertelde mij in 1965 dat in 1933 de nieuw aangetreden hoofdredacteur Van Heuven Goedhart de redacteurs opdroeg het woord 'Utrechtenaar' (inwoner van

Utrecht) te vervangen. En wel door het verzonnen, preutse en kinderachtige woord 'Utrechter'. Zeker nu homoseksualiteit een gewoon verschijnsel is, en algemeen aanvaard, wordt het tijd dat deze krant het tot in de jaren 1930 door iedereen gebruikte woord 'Utrechenaar' (inwoner van Utrecht) in de kolommen terugbrengt.

Meerderheid

Van Heuven Goedhart trad op 1 juli 1933 aan als hoofdredacteur van het *UN*. Hij bleef dit tot 17 mei 1940, toen hij 'wegens de veranderde politieke omstandigheden' werd ontslagen (hij was een felle tegenstander van het nationaal-socialisme). Hoewel Van Heuven Goedhart bekend stond als een 'sterke persoonlijkheid' met een 'uitgesproken mening', moet hij in de kwestie *Utrechter/Utrechenaar* toch niet meteen zijn zin hebben doorgedrukt. Althans, een steekproef in de oude leggers van het *UN* leert dat de krant hoogstwaarschijnlijk op 1 januari 1937 van *Utrechenaar* op *Utrechter* is overgestapt, overigens zonder de lezers hierover te informeren. Een paar jaar later dus dan oud-redacteur E. Verthoren zich herinnerde.

De keuze van het *UN* voor *Utrechter* heeft zonder twijfel veel invloed gehad op andere kranten. Er zal enige tijd overheen zijn gegaan, maar in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw kozen ook de andere kranten voor *Utrechter*, net als de gemeente en de provincie Utrecht. Als de stadskrant, de gemeente en de provincie het zo doen, zullen veel krantenredacties hebben gedacht, wie zijn wij dan om het beter te weten? Op 7 juni 1996, tijdens een prijsuitreiking in de Utrechtse Schouwburg, deed de toenmalige burgemeester van Utrecht Ivo Opstelten nog een duit in het zakje door te zeggen: 'Voor eens en altijd zeg ik dat het is: *Utrechter* en niet *Utrechenaar*.' Dat een burgemeester hier in feite niks over te zeggen heeft, doet er niet toe.

Goed, het is duidelijk dat de media, de gemeente en de provincie voor *Utrechter* hebben gekozen, ten koste van *Utrechenaar*, maar voor welke vorm kiezen de meeste taalgebruikers buiten de media en de officiële instanties?

Google

Als wij op het Nederlandstalige gedeelte van Google kijken, krijgen wij (in juni 2005) 21.490 resultaten voor *Utrechter(s)* en 1.601 resultaten voor

Utrechtenaar(s) / Utrechtenaren. Ik heb geen poging gedaan om vast te stellen hoeveel van die *Utrechter(s)* te vinden zijn op webpagina's van kranten en van gemeentelijke of provinciale instanties, maar zij hebben hoe dan ook een flinke voorsprong op de *Utrechtenaar(s)/Urechtenaren*.

Vrijwel alle bronnen die *Utrechtenaar* afwijzen – de instanties, de kranten, de stijlguiden, de hoog opgeleide taalgebruikers – verwijzen hiervoor naar de Grote Van Dale. Zoals gezegd vermeldt dit woordenboek sinds 1950 dat *Utrechtenaar* ook 'homoseksueel' betekent. Maar door mensen die zich in hun taalgebruik niet laten leiden door stijlguiden of woordenboeken, wordt *Utrechtenaar* nog altijd onbekommerd gebruikt – net als van de achttiende tot in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Feitelijk is de halsstarrige keuze voor *Utrechter* heel merkwaardig en al helemaal als je naar de onderbouwing kijkt. Via Harrebomée en/of Van Dale is de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* geactiveerd in de taal van de corpsstudenten, maar daarbuiten lijkt zij nauwelijks te zijn gebruikt. Het zou dus correct zijn als de Grote Van Dale aan de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* zou toevoegen dat die 'verouderd' is, want behalve in de discussie over de juiste aanduiding voor 'inwoner van Utrecht', kom je die betekenis nooit meer tegen. Wellicht zou zo'n toevoeging het voor sommige kranten makkelijker maken om, in navolging van andere hedendaagse taalgebruikers, weer gewoon *Utrechtenaar(s)* te gaan gebruiken.

De uitdrukkingen *hij komt of is van Utrecht* of *hij komt van achter de Dom* voor 'hij is homoseksueel' staan niet op zich. Ook in diverse andere uitdrukkingen wordt een verband gelegd tussen homoseksualiteit en geografische herkomst. We zien dit onder meer in:

- *hij is van de Franse ambassade* (als iemands broek openstond zei men wel: *de Franse kerk staat open*);
- *hij is de Griekse beginselen toegedaan*, dan wel: *hij is Grieks georiënteerd*;
- *het is een Hagenaar*;
- *hij heeft de Hollandse ziekte* (men zegt dit in Suriname. Volgens een naslagwerk gaan veel Surinaamse mannen naar Nederland als ze ontdekken dat ze homoseksueel zijn);
- *hij is een Italiaan of hij speelt Italiaans*;
- *hij komt uit of van Nigtevecht*; en
- *hij begaat de Engelse zonde*.

In de vijftiende eeuw was *bouger* of *bogger* (vergelijk het Engelse *bugger*) een gangbaar woord voor 'sodomiet'. Dit gaat terug op Bulgaar - men dacht dat de Bulgaren zich met dergelijke praktijken inlieten.

20. FLAUWEKUL! TOEDELEDOKIE! LATERZ!

Flauwekul!

‘De flauwekul waarmee deze dames en heren zich in het recente verleden hebben bezig gehouden, de gekozen burgemeester en het referendum, geven aan dat men de gevestigde bestuurlijke belangen liever niet in gevaar brengt.’

Haagsche Courant 6 augustus 2005

Ik heb altijd gedacht dat kul een verkorting is van *flauwekul*, maar het blijkt juist andersom te zijn: *flauwekul* is een uitbreiding of versterking van *kul*. *Kul* is al in de dertiende eeuw in het Nederlands opgetekend. Het gaat terug op het Latijnse *culleus*, dat ‘leren zak, scrotum’ betekent. De oudste betekenis is ‘teelbal’; vervolgens is het ook gebruikt voor ‘mannelijk geslachtsdeel’, ‘knikker’, ‘flauwe vent’, ‘rommel’ en ‘onzin’.

We komen *kul* in allerlei samenstellingen, afleidingen en uitdrukkingen tegen. De balzak werd vroeger ook wel *kulbeurs* genoemd, er is een plant met testikelachtige knollen die *kullekenskruid* heet, een dronkaard werd een *zatte kul* genoemd, een grappenmaker een *kullebroer*, en in de zestiende eeuw zei men, als variant op weten waar Abraham de mosterd haalt: *hij weet wel ware syne kullekens hanghen*.

Flauwekul is opvallend laat in het Nederlands aangetroffen. Volgens één naslagwerk pas in 1989, maar dat is *kulkoek*. In feite duikt het geregeld op vanaf het einde van de negentiende eeuw.

Er zijn diverse aanwijzingen dat *flauwekul* – al dan niet aaneengeschreven – aanvankelijk geliefd was onder soldaten. Het woord is voor het eerst gesignaleerd in de *Amsterdammer* van 5 december 1895, in een anonieme tekst over een fuselier die ziek in zijn hangmat ligt, in een slechtverlichte barak. Tot drie keer toe zegt de fuselier in dit stukje, alsof het een soort stopwoord is: *flauwe kul!*

In 1900 komen we het tegen in een befaamd boekje waarin het leger zwaar op de hak wordt genomen, *Het dappere Hollandsche leger* van L.H.A. Drabbe:

‘Zonder flauwe kul, Dijkstra,’ vraagt ’n ander, ‘maar hoe laat leve we?’

‘Half vijf’, bromt Dijkstra te goeder trouw.

‘Dan kan je me om vijf uur de maars likke,’ is ’t wederantwoord.

En dan is er nóg een plaats waar *flauwekul* in verband wordt gebracht met de soldatentaal, andermaal in de *Amsterdammer*. In 1916 schreef een oud-officier in een boze brief over een krakkemikkige inspectie: ‘De soldaat zou zeggen: “flauwe kul”.’

Dat *flauwekul* vaak of graag door soldaten werd gebruikt, zegt iets over de gevoelswaarde van dit woord. Soldaten staan van oudsher bekend om hun grove taalgebruik, en *flauwekul* werd indertijd dan ook als een onbeschaafd woord beschouwd. Dit wordt door diverse bronnen bevestigd. Zo noemde Koenen het in 1903 een ‘plat’ woord. Koenen nam het als eerste in een woordenboek op, bij het woord *kul* in de betekenis ‘laffe praatjes’. In de Grote Van Dale, die *flauwe kul* sinds 1914 vermeldt, ontbreekt deze ‘waarschuwing’, maar toch moet het ook toen nog door velen als grof zijn ervaren. Althans, in 1938 schreef het tijdschrift *Onze Taal*:

Twintig tot vijfen twintig jaar geleden zou niemand het gewaagd hebben woorden als ‘lollig’ en ‘flauwe kul’ in den familiekring te plaatsen; dat bewaarden we, voor als wij onder onze kornuiten waren. En thans...

Als samenstelling is *flauwekul* omstreeks 1910 voor het eerst aangetroffen, als titel van een liedje van Maurice Dumas, een cabaretier die er een handje van had modieuze uitdrukkingen in liedjes te verwerken (hij deed dit bijvoorbeeld ook met ‘Reken maar van ja!’). Nog decennialang was het echter gebruikelijker om *flauwe kul* los van elkaar te schrijven, waardoor *kul* duidelijker als een zelfstandig woord herkenbaar was.

Kul wordt nog altijd ‘los’ gebruikt, maar nu doorgaans als een eufemistische verkorting van *flauwekul*. Taalkundig gezien is dat interessant:

eerst was er *kul*, dit werd versterkt tot *flauwekul*, maar mensen die dit te stellig of te grof vinden, verzachten het weer tot *kul*. Anderen vinden *flauwekul* juist weer te slap; zij hebben het over *flauweROTKul* of *flauwe-KUTkul*.

Inmiddels is er natuurlijk geen hond meer die beseft dat *kul* ooit 'kloot' betekende. Erg is dat niet, want mannen zijn toch al zo dominant aanwezig in onze taal, zelfs als je alle *kloothommels*, *kloothannesen*, *klo-tenbibbers*, *klotenklappers* en *klootzakken* buitensluit.

Kul wordt ook in diverse uitdrukkingen gebruikt. Zo zegt of zei men in Zeeland hij is een goeie *kul*, maar hij moest onder een ezel hangen, om aan te geven dat iemand best aardig was, maar je niets aan hem hebt.

Een informant uit Rotterdam schreef: 'Mijn opa zei altijd, als hij zijn schoenen had gepoetst ze glimmen weer als een hondekulletje in de maneschijn. Ik dacht altijd dat hij hondelulletje bedoelde, maar ik begrijp nu, dat hij echt hondekulletje bedoelde.'

Bovendien wordt *kul*, vooral in de verkleinvorm, door sommige mensen als koosnaam gebruikt. Zo schreef een informant dat zijn vriendin hem altijd *kulleke* noemde. En iemand schreef: 'In West-Brabant wordt het woord *kulleke* gebruikt. Als iemand een jongere gast ontmoet, wordt hij wel eens begroet met: "Ha *kulleke*, hoe is 't ermee?" Het heeft geen ongunstige betekenis, integendeel, het komt over als: "Hoe is het ermee, m'n ventje?" Wat van de oorspronkelijke betekenis overgebleven is, is dat het aan een jongen gerelateerd is.'

Toedeledokie!

De afgelopen jaren zijn steeds meer mensen *toedeledokie* gaan zeggen. Ik vermoed dat we dat aan Jerney Kaagman te danken hebben, het enige vrouwelijke jurylid van het populaire televisieprogramma *Idols*. Als Jerney een kandidaat niks vindt, of als ze vindt dat een gesprekje na de miniauditie te lang duurt, dan kapt ze iemand af met de kreet *toedeledokie*.

Voor die paar mensen die *Idols* nooit hebben gezien: met *toedeledokie* bedoelt Jerney niet simpelweg 'dag' of 'tot ziens'. Ze hoopt de kandidaten juist nooit meer te zien. *Toedeledokie* is niet zozeer als afscheidsgroet

bedoeld, het betekent zoveel als ‘ja daaag!’, ‘ja doeiiii!’, ‘ik dacht het niet’, ‘mooi niet’, ‘bekijk het maar’, dan wel ‘opzouten jij’ of ‘wegwezen jij’.

Een breed inzetbaar woord dus, dat nog niet door de woordenboeken is gesignaleerd. Althans, het ontbreekt onder meer in de Grote Van Dale (1999), in Van Dale Hedendaags Nederlands, in Koenen, Kramers en in Verschueren. In de dagbladen en op internet is het wel te vinden; op internet zelfs volop – ruim vierduizend keer in de spelling *toedeledokie* en ruim zeshonderd keer zonder slot-e.

Waar komt *toedeledokie* vandaan? Taalkundig gezien is het een verlen-
ging van de afscheidsgroet *toedeloë*, te vergelijken met *okido* en *okidoki* als vormvarianten van *oké*. Ik vermoed zelfs dat *toedeledokie* naar het voorbeeld van *okidoki* is gevormd of dat het uit een combinatie van *toedeloë* en *okidoki* is ontstaan.

Toedeloë kennen we op schrift sinds het eind van de jaren zeventig. Het komt van het Engelse *toodle-oo*, dat in 1907 voor het eerst is aangetroffen (‘Toodle-oo, old sport.’ Mr. Punch turned round at the amazing words and gazed at his companion.) Volgens de Grote Van Dale (1999) is *toedeloë* ‘een tijdje een karikaturale homogroet’ geweest, waarschijnlijk eind jaren tachtig, begin jaren negentig. Volgens Kramers wordt het nu ‘vooral gebruikt door meisjes’. Veel mensen vinden het een buitengewoon truttig woord, net zo truttig als *okidoki* en *gefeliciflapstaart*.

Toedeledokie kennen we sinds 1995. Mogelijk is het verzonnen door de makers van *Jiskefet*, maar het is hoe dan ook door hen in omloop gebracht. En wel via de afleveringen van ‘Debiteuren/Crediteuren’. Een running gag in deze befaamde kantoorsketches is dat meneer Jos, gespeeld door Herman Koch, zijn lunchpakket of het fruit uit zijn lunchpakket in de prullenbak gooit, onder het uitroepen van de kreet *toedeledokie*. Uit het draaiboek van *Debiteuren/Crediteuren*, seizoen 1995, aflevering acht:

- Jos: ‘Wat ze me nou weer meegegeven heeft.’
- Edgar: ‘Hi, hi, hi. Druiven, ik zie het.’
- Jos: ‘Druiven.’
- Edgar: ‘Ja.’
- Jos: ‘Nou-uh, voor mij is het zo hè, alleen als er een etiket op staat enne oogst 1986 gebotteld, weet je wel. Dan drink ik hem nog wel op. Ik zeg altijd maar eh, Rio-nee kun je krijgen en Rio-ja

heb je. Toedeledokie!

- Edgar: 'Toedeledokie. Hi, hi, hi...'

Onder de vele fans van Jiskefet wordt *toedeledokie* dus al zo'n tien jaar gebruikt, maar ik heb stellig de indruk dat het door Jerney Kaagman aan een tweede leven is begonnen waarbij de betekenis steeds verder aan het verschuiven is: van een (tuttige of karikaturale) afscheidsgroet naar een nonchalante afwijzing.

LaTeRz!

Als mijn puberzoon zijn vrienden uitzwaait zegt hij sinds enige tijd 'ok, later.' Niet 'zie je later' of 'tot later', maar simpelweg 'later'. Ook telefoongesprekken worden standaard op die manier afgerond ('ok, later'), en het is tevens de gewone manier geworden om je e-mail of je MSN mee af te sluiten. In dergelijke berichten is het zelfs mode geworden om niet *later* te schrijven, maar *laters*, *laterz* of *lator*, want dat ziet er cooler uit, net als *LaterZ* of *LaTeRz*. Op internet is dit al een jaar of wat aan de gang. Op het woord *later* is het moeilijk zoeken, maar die afwijkende spellingen zijn sinds 1997 te vinden. Enkele voorbeelden: 'Ik heb het nl. ook helemaal gehad met dat spam. Laterz, Marijn', 'In januari zal ik weer actief worden hiero! Laters en een dikke kus! Paulus!' en 'jouwte wordt ook vast wel leuk!! nou euh laturzz deborah'.

Je komt *laters/z* overigens niet alleen tegen bij wijze van afscheidsgroet, maar ook gewoon in de betekenis 'straks, na verloop van zekere tijd'. Zoals in de Cybernederlandse zinnen 'ik heb um ff voor je gefixed... meel ya laters' en 'mensjuhs ik ga weer ff kappuh... ikkuh kom laters weer terug!' Het is niet moeilijk om te zien waar dit allemaal mee is begonnen: met het Engelse *see you later*. Al in 1997 stond in een Nederlandse discussiegroep 'CU laterz! Harmen' (CU is chattaal voor 'see you'). Nadat het een tijdje mode is geweest om afscheid te nemen met de woorden 'zie je', is het inmiddels de beurt aan *later(s)* - voor zolang als het duurt.

21. ZIJ DRONKEN EEN GLAS EN DEDEN EEN PLAS

Met enige regelmaat kom je in kranten en tijdschriften een rijmend gezegde tegen met in de hoofdrollen een *glas* en een *plas*. Zo schreef *Het Financieele Dagblad* in juni 2005: 'We zijn drie jaar verder na de revolte van Fortuyn en we hebben niets geleerd. Het was goed dat hij er was, we dronken een glas, deden een plas en alles bleef zoals het was.' In 2004 lazen we in *de Volkskrant*, over het CDA-Tweede-Kamerlid Joop Atsma en de voetbalrechten: 'Hij en zijn voorgangers stelden zo vaak een bezorgde vraag. Dan dronken ze een glas, deden een plas en alles bleef zoals het was.' Nog een laatste voorbeeld, uit *De Standaard* van 2002: 'Ze dronken een glas, plasten een plas en alles bleef zoals het was. Met die overtuiging verlieten de meeste waarnemers zaterdag het bondsgebouw.'

Waar komt dit gezegde vandaan, wat is de meest gangbare vorm en wat betekent het precies?

Het betekent dat iemand heeft geprobeerd om iets te veranderen, maar dat dit niks heeft opgeleverd. Meestal wordt deze uitdrukking gebruikt in verband met vergaderingen of politici. De Grote Van Dale (1999) geeft als betekenis '(schertsend) van vergaderingen gezegd waarop niets wordt uitgevoerd'.

De meest gangbare vorm is: *zij deden een plas*. Met dat werkwoord is deze zegswijze ruim vijfhonderd keer op internet te vinden. Varianten zijn '*zij plasten een plas*' en '*zij pisten een plas*'.

Die laatste variant komt het minst vaak voor – geen enkele keer in de digitale krantenarchieven en slechts dertig keer op internet – maar het is wél de oorspronkelijke vorm. Ook Van Dale vermeldt het zo: *zij dronken een glas, zij pisten een plas en lieten de zaak zo als zij was*. Dat *zij pisten* doorgaans wordt vervangen door *zij deden* zal wel komen doordat men pissen te grof vindt. Overigens ligt ook het eerste gedeelte van dit gezegde niet vast. Geregeld lees je: *Ze hieven het glas, deden een plas* enzovoorts.

Trèves-zaal

Hoe oud is dit gezegde? Van Dale vermeldt het sinds 1914. Opmerkelijk genoeg ontbreekt het zowel in het WNT als in het bekende spreekwoordenboek van Stoett. Toch is deze zegswijze al heel oud. Om precies te zijn gaat zij terug op de Tweede Grote Vergadering van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Die vergadering begon op 28 november 1716 en duurde maar liefst tot 14 september 1717. Er waren 34 afgevaardigden aanwezig, die in de Trèves-zaal in Den Haag vergaderden onder voorzitterschap van Adolf, graaf van Rechteren. Het doel was om de 'treurige toestand van 's lands financiën' te verbeteren en de fouten in de grondwet van de Republiek te repareren.

Men vergaderde en vergaderde, tien maanden lang, maar het resultaat was nihil – een totale mislukking.

Weliswaar was het indertijd gebruikelijker dan nu om lang te vergaderen, maar tien maanden overleggen zonder concreet resultaat – dat vond men ook toen te gortig. En dus verschenen er verscheidene pamfletten en spotdichten. De vroegste bron voor het spotdicht dat aan de genoemde zegswijze ten grondslag ligt, dateert van 1728. Het gaat om het *Tweede Vervolg van de Latijnsche en Nederduitsche Keurdichten, bijeen verzameld door de liefhebbers der oude Hollandsche Vrijheit*. In deze bundeling staat, op pagina 27, onder de titel *De vergadering van de Staten van Hollandt*, het volgende versje van een anonieme dichter:

Sij comen bij paren,
Om te vergaren,
In den Haegh.
Sij zijn 'er so graegh.
Sij drinken een glas,
Sij pissen een plas
En laten de saak soo als hij was.
Sondaghs absent,
Maandaghs in 't Logement,
Dinghsdags present
Woensdaghs compleet
Donderdaghs niet gereet,
Vrijdaghs niets gedaan,
Saterdagh na huijs gegaan.

Later ontstonden er nog verschillende varianten. Die werden in 1855 door de Gorkumse onderwijzer P.J. Harrebomée vermeld in het tijdschrift *Nieuw Archief voor Nederlandsche Taalkunde*. Volgens Harrebomée zei men indertijd ook:

Ze dronken een glas
Ze pisten een' plas,
En lieten de zaak, zoo als ze was:
Zoo deden die van Alblas.

En:

De heeren van Sas
Die dronken een glas
En pisten een' plas
Maar lieten de zaak, zoo als ze was.

Met 'die van Alblas' werden de bewoners van Oud-Alblas in Zuid-Holland bedoeld. Met de 'heeren van Sas' mogelijk de gegoede burgerij van Het Sas, een buurtschap bij Alphen, of van Sas-van-Gent in Zeeuws-Vlaanderen. In feite hadden noch 'die van Alblas' noch 'de heeren van Sas' echt iets met deze zegswijze te maken. Ze zijn erin terechtgekomen vanwege het rijm.

Kiesche smaak

In verkorte vorm (*ze dronken een glas, ze pisten een' plas, en ze lieten de zaak, zoo als ze was*) is het gezegde voor het eerst te vinden in het *Spreekwoordenboek* van Harrebomée (1858). Hij gaf als verklaring: 'De zaak is niets verder gekomen; men is al even wijs (of eigenlijk even dwaas) gebleven.'

Rest de vraag hoe het kan dat deze zegswijze niet is opgenomen in het WNT. Het *spreekwoordenboek* van Harrebomée was een belangrijke bron voor het WNT – het wordt daarin duizenden keren aangehaald. Maar de redacteurs hadden aanvankelijk de opdracht dit met 'kiesche smaak' en behoedzaam te doen. Die behoedzaamheid was geboden omdat voor veel spreekwoorden in Harrebomée geen andere bron bestaat.

Het hier besproken gezegde had moeten worden genoemd bij het trefwoord *glas*. Dat werd in 1890 in het WNT behandeld door A. Beets (1860-1937) of J.W. Muller (1858-1945). Of zij deze zegswijze uit kiesche

smaak hebben weggelaten of omdat zij meenden dat ze te obscuur was, is niet bekend. Terugkijkend kun je wel stellen dat het een foute inschatting is geweest. Want, zoals gezegd, nog altijd kom je in kranten en tijdschriften geregeld een rijmend spreekwoord tegen met in de hoofdrollen een *glas* en een *plas*.

22. BIJBELTAAL, GODSLASTERING EN GOD IN FRANKRIJK

Bijbeltaal

Bij mijn zwager thuis lezen ze vroeger drie keer per dag uit de Bijbel. Mijn zwager komt uit een streng gereformeerd boerengezin uit Ouderkerk aan de IJssel. Na het ontbijt, na het middageten en aan het eind van de avond las zijn vader een bijbelhoofdstuk voor. Lange hoofdstukken werden soms in tweeën gehakt, maar als het een kort hoofdstuk was, las vader er een paar achter elkaar. Nooit werd van dit ritueel afgeweken, al was het – bijvoorbeeld in de hooitijd – nog zo druk op de boerderij. En nooit werd een tekst afgeraffeld.

Bovendien werd er niks overgeslagen. In sommige bijbelboeken staan lange, saaie opsommingen over spijs- en drankwetten, over reinigingsvoorschriften en over hoe de ark precies werd gebouwd – maar ook die werden woord voor woord voorgelezen.

Ook het Hooglied dus, dat volgens sommigen ‘heerlijke, erotisch getinte liefdespoëzie’ bevat. ‘Maar dat werd indertijd door ons kinderen niet onderkend’, zegt mijn zwager. ‘Mijn vader las heel erg lijsig voor. Ook zinnen als “Uw twee borsten zijn als twee welpen, tweelingen van een ree”, en “Mijn Liefste is mij een bundeltje mirre, dat tussen mijn borsten vernacht” maakten daardoor bij ons geen wulpse gedachten los.’

Mijn zwager citeert deze zinnen uit het hoofd. Desgevraagd weet hij nog diverse andere erotische bijbelpassages te vinden, zoals Numeri 24, Richteren 19:1-9, 2 Samuël 11 en 13, Ezechiël 23 en natuurlijk Genesis 19:30-38, waar onder meer staat, in de Nieuwe Bijbelvertaling:

‘Laten we daarom onze vader dronken voeren en met hem slapen; dan kunnen we kinderen krijgen van onze vader.’ Nog diezelfde nacht gaven ze hun vader wijn te drinken, en de oudste sliep met

haar vader, zonder dat hij er ook maar iets van merkte dat ze bij hem kwam en weer wegging.

‘Ik heb weleens gedacht dat mijn vader het zo uitmikte dat hij deze passages ’s avonds alleen aan mijn moeder voorlas’, zegt mijn zwager. ‘Maar waarschijnlijk vergis ik me daarin. Hij las ze ons óók voor. Maar altijd op diezelfde lijkige toon.’

Opmerkelijk is dat mijn zwager als kind geen enkele bijbeltekst kreeg uitgelegd – vader las hardop, moeder en de kinderen luisterden stilzwijgend. Na ongeveer een jaar was Het Boek uit en begon vader opnieuw, van voren af aan. Vanzelfsprekend las hij uit de Statenvertaling.

Mijn zwager is van 1948, maar in Ouderkerk aan de IJssel wordt in sommige gezinnen nog altijd een paar keer per dag uit de Bijbel voorgelezen, net als op veel andere plaatsen in Nederland. Dit alles heeft er niet toe geleid dat mijn zwager z’n buik vol heeft van de Bijbel. Hij komt nog maar zelden in de kerk, maar hij leest dagelijks, aan het eind van de dag, een bijbelhoofdstuk aan zijn kinderen voor. Niet meer uit de Statenvertaling, maar uit de Kinderbijbel, en mede op verzoek van zijn kinderen, die ook op school veel over de Bijbel horen.

Goede bekenden

Als je de Bijbel van jongs af aan dagelijks opgeleefd hebt gekregen, is het vanzelfsprekend dat je op den duur goed bekend raakt met enkele markante personen uit dit boek. Dat zal een van de redenen zijn waarom er relatief veel bijbelse eponiemen en uitdrukkingen met een bijbelse eigenaam bestaan. Bij een bijbels eponiem moet je denken aan Benjamin in de betekenis ‘jongste kind, lievelingetje’, bij een bijbelse uitdrukking met een eigenaam aan *zo oud als Methusalem*.

In totaal zijn er in de literatuur ruim zestig van dit soort woorden en uitdrukkingen gesignaleerd. Welke worden er tegenwoordig nog gebruikt, en welke niet meer? Op welke onderwerpen hebben ze betrekking en hoe zit het op dit punt met de verdeling tussen mannen en vrouwen?

Die laatste vraag is makkelijk te beantwoorden: zoals zo vaak in de geschiedenis komen de vrouwen er bekaaid af. Van de ruim zestig woorden en uitdrukkingen in deze categorie gaan er slechts tien over vrouwen. Algemeen bekend is Sara. Oorspronkelijk werd hiermee een platte speculaaspop aangeduid die een vrouw voor haar vijftigste verjaardag kreeg,

maar tegenwoordig kun je ook zeggen zij is vandaag de Sara, zoals je van een man kunt zeggen hij is vandaag de Abraham (naar Johannes 8:57: 'De Joden zeiden: "U bent nog geen vijftig en u zou Abraham gezien hebben?")').

Wat je ook nog weleens tegenkomt is een bedrijvige Martha voor 'een zorgvolle drukke huisbestierster' zoals het in de Grote Van Dale (1999) heet. Martha is de zuster van Maria van Betanië en Lazarus. Toen Jezus hun huis bezocht ging Maria rustig aan zijn voeten zitten luisteren, terwijl Martha druk bleef redderen en bedienen. 'Zoo werd zij de type van alle bedrijvige vrouwen, van alle drukke en zorgvuldige huismoeders', schreef dominee Zeeman in 1884. Zelden wordt hier overigens bij aangekend dat Martha niet echt blij was met deze taakverdeling. Zij klaagde zich bij Jezus dat Maria bleef zitten terwijl zij liep te sloven, maar dit kwam haar op een standje van de Verlosser te staan: die vond het verstandiger dat Maria naar hem bleef luisteren (Lucas 10:41-42: 'Marta, Marta, je bent zo bezorgd en je maakt je veel te druk. Er is maar één ding noodzakelijk. Maria heeft het beste deel gekozen, en dat zal haar niet worden ontnomen.').

Geile grijsaards

Ook kuis Suzanna wordt af en toe nog gebruikt, voor 'kuis vrouw', hoewel kuisheid tegenwoordig door veel mensen wordt beschouwd als een ouderwetse en uitstervende deugd. Deze uitdrukking verwijst naar de mooie, vrome Suzanna die in het apocriefe Daniël 13:1-64 eerst door twee geile grijsaards wordt bespied tijdens het baden en vervolgens door hen valselijk van overspel wordt beschuldigd.

Hiermee zijn we echter door de bekende bijbelse vrouweneponimen heen. Of zijn er nog veel mensen die de onderstaande gebruiken?

Abigaïl voor 'dienstmeisje' (naar 1 Samuël 25:24);

Delila voor 'valse vrouw, verraadster' (naar Richteren 16);

Dorcas voor 'liefdadige vrouw' (naar Handelingen 9:36; Dorcas wordt nog wel gebruikt als naam van een liefdadigheidsinstelling);

Izebel of Jezebel voor 'hoer, slet, zedeloze vrouw' (naar Openbaring 2:20);

Magdalena zowel voor 'boetvaardige zondares' als voor 'sullige vrouw' (onder andere, ten onrechte, naar Lucas 7:37-50);

Rebekka voor 'vrouw die goed haar mond kan roeren' (onder andere naar Genesis 24:57-58);

Zuleika voor ‘verleidelijke vrouw’. Zuleika is volgens een latere traditie de naam van de vrouw van Potifar; zij probeerde Jozef te verleiden (‘Lig bij mij!’) in Genesis 39:7-12.

Ongelikte beren

Over naar de mannen. Dat zijn er te veel om hier uitvoerig te behandelen (zie het kader voor een selectie), maar één ding valt onmiddellijk op. Bij de vrouwen zijn er evenveel eponiemen met een negatieve als met een positieve betekenis. Bij de mannen zijn de eponiemen met een negatieve betekenis duidelijk in de meerderheid (60 procent, tegen 25 procent eponiemen met een positieve betekenis; de rest is neutraal). We zien een stoet van onbetrouwbare raadgevers, zwakkelingen, goedzakken, sukkels, sullen, bangeriken, gemeneriken, zonen die zich tegen hun vader verzetten, zondaars, druktemakers, windbuilen, ongelikte beren, onnozelaars, stijfkoppen, wreedaards, treiteraars, verraders en norske, onverstandige of jaloerse kerels aan ons voorbij trekken.

Dat vooral bijbelfiguren met een negatieve karaktertrek het in het Nederlands tot eponiem hebben geschopt, zal wel komen doordat priesters en dominees hun gelovigen graag angst inboezemden – angst voor God en angst voor de gevolgen van een leven in zonde.

Ondertussen blijft de vraag hoe wijdverbreid dit soort woorden en uitdrukkingen nu zijn geweest. Ze zijn voornamelijk gedurende de negentiende eeuw opgetekend in tijdschriften en in specialistische en algemene naslagwerken. De jongste collectie, samengesteld door C.G.L. Apeldoorn en T. Beijer, dateert van 1997 en is getiteld *Van Achilleshiel tot Toorn van Zeus. Bijbelse en mythologische eponiemen in de Nederlandse taal*.

Opname in een woordenboek wil echter niet altijd zeggen dat woorden en uitdrukkingen een druk leven leiden of hebben geleid in de taal. Soms wordt daar in de bronnen ook iets over gezegd. Zo schreef de bekende Amsterdamse dominee E. Laurillard in 1874 in het boekje *Bijbel en volkstaal*: ‘Nimmer heb ik den naam Zebedeüs hooren gebruiken in den zin van: een “achterblijver” of een “sukkelaar”.’

Toch moet je oppassen om hier conclusies aan te verbinden. Laurillard mag het dan nooit hebben gehoord, toen ik zijn woorden in 2004 aanhaalde in het tijdschrift *Onze Taal*, leverde dit twee ingezonden brieven op. Iemand schreef: ‘Bij ons thuis op de boerderij in Warns werd soms weleens een hannekemaaiër weggestuurd omdat het een zebedeüs bleek, een seizoensarbeider die niet kon meekomen met de ande-

ren. Ik spreek over de tijd dat mijn vader nog met paarden werkte en ook veel menskracht nodig had.'

En iemand anders schreef: 'Opgevoed door onchristelijke ouders, ken ik dit woord toch uit mijn ouderlijk huis. Als daar in de jaren vijftig en zestig "die Zebedeüs" viel, wisten de kinderen dat er weer wat mis was met oom Anton. Hij was een beschaafde, wat onderdanige man die op verjaardagen, snel als een goochelaar en dus onbetrapt, koekjes opat en glazen leegdronk. Hij zwierf van het ene ondergeschikte baantje naar het andere, doordat hij ook op zijn werk die neiging niet kon onderdrukken en kleinigheden stal. Toch was hij zelden lang werkeloos. [...] Als mijn tante Rinskje weer in tranen op de thee kwam, begon mijn moeder bij het eten het tafelgesprek steevast met: "Die Zebedeüs heeft weer....".'

Dood door slaap

Terug naar mijn zwager. Bij hem thuis werd er weinig op deze manier naar de bijbel verwezen. Zijn vader vond dit al snel te frivool en een vorm van spotten met de Heilige Schrift. Algemeen bekende uitdrukkingen als *een ware Jakob*, *een Judas* of *een Salomonsoordeel* konden wel door de beugel, maar toen mijn zwager een keer voor de grap zei dat je de naam Nicodémus moest uitspreken als 'Nico de Mus', kreeg hij meteen een 'pets' voor zijn hoofd.

Natuurlijk mocht mijn zwager thuis geen *jeetje* zeggen, want dat is een verbastering van 'Jezus'. Maar ook ieder blijk van desinteresse tijdens het driemaaldaagse bijbellezen kon worden bestraft. In de woorden van mijn zwager: 'Als ik tijdens het schriftlezen mijn hoofd even op mijn armen op tafel liet rusten, kon ik een klap verwachten.'

Het hoofd op de armen – dat lijkt op slapen. En slapen tijdens het lezen van Gods woord, dan kan nooit goed aflopen. Ook daar bestaat een eponiem voor, dat in 1899 is vastgelegd in *Woordenschat* van De Beer en Laurillard. Volgens dit woordenboek kun je iemand die tijdens een kerkdienst in slaap valt, schertsend een *Eutychus* noemen. Naar Handelingen 20:9, waar wij lezen:

Een jongeman die Eutychus heette, zat in het venster en werd door slaap overmand toen Paulus maar doorging met zijn toespraak. Diep in slaap verzonken viel hij van de derde verdieping naar beneden; toen men hem optilde bleek hij dood te zijn.

Absalom voor 'zoon die zich tegen zijn vader verzet', naar Absalom, die een samenzwering smeedde tegen zijn vader, koning David (2 Samuël 15:13-14);

Achab voor 'wreed en slecht mens'. In 1 Koningen 21:25-26 staat: 'Niemand heeft zich er meer dan Achab op toegelegd te doen wat slecht is in de ogen van de HEER. [...] Het was gruwelijk, zoals hij afgoden vereerde';

Achitofel voor 'slechte raadgever'. In 2 Samuël 20-21 geeft Achitofel een advies dat slecht uitpakt;

Kaïn voor 'wrevelig, nors, boosaardig mens'. Naar Kaïn, die zijn broer Abel dood sloeg (Genesis 4:8). **Kaïnsteken** wordt schertsend gebruikt voor 'doorlopende wenkbrauwen' (als kenmerk van misdadigheid of domheid).

Lappidot(h) voor 'onbeduidende man die gehuwd is met een kordate vrouw'. Volgens Rechters 4: 4-5 was Lappidot getrouwd met Debora, de enige vrouwelijke rechter in het bijbelse Israël;

Nabal voor 'nors en onverstandig man'. Ondanks zijn rijkdom weigerde Nabal koning David en diens mannen water, brood en vlees te geven (1 Samuël 25);

Nabot(h) voor 'stijfkop'. Naboth weigerde zijn wijngaard aan koning Achab te verkopen (1 Koningen 21). Meestal in de verbinding: een kind van Nabot(h);

Nicodemus of **Nicodemiet** voor 'iemand die niet openlijk voor zijn geloofsovertuiging uitkomt'. Nicodemus hield geheim dat hij een aanhanger van Jezus was (Johannes 3:1-21);

Nimrod voor 'jager' of 'groot liefhebber van de jacht', naar Nimrod, een fabelachtig jager, die een groot rijk stichtte (Genesis 10:9).

Judas

'In een vraaggesprek met de toenmalige voorzitter van de overkoepelende Nederlandse sportbond NOC*NSF zou Huibregtsen kroonprins Willem-Alexander een judas en een saboteur hebben genoemd en hem lafheid hebben verweten.'

NRC Handelsblad 28 oktober 1998

In het verleden zijn onder meer Lucifer, Absalom en Athalia als archetypische verraders aangewezen, maar zij kunnen niet in de schaduw staan van de keizer van het verraad, Judas Iskariot. Tweeduizend jaar christendom heeft Judas op een onbetwistbare eerste plaats onder de verraders gezet. Vandaar ook dat zijn naam in de loop der eeuwen internationaal aan allerlei andere woorden is gekoppeld. Er bestaat zelfs een woordenboekje waarin alle judaswoorden en judasuitdrukkingen uit de Germaanse talen bij elkaar zijn gezet. Het heet *A dictionary of words and idioms associated with Judas Iscariot* en werd in 1942 samengesteld door de Amerikaan Wayland D. Hand.

In Nederlandse woordenboeken zijn zeker dertig samenstellingen en afleidingen te vinden die op Judas teruggaan. De oudste dateren uit de Middeleeuwen. Vervolgens leverden de zeventiende en achttiende eeuw veel op. De woorden zijn rond een beperkt aantal thema's te groeperen. Zo zijn er enkele die verband houden met het uiterlijk van Judas. Nu weten we heel weinig over Judas, en al helemaal niet hoe hij eruit heeft gezien, maar de traditie wil dat hij rood haar had. Roodharigen hadden immers de naam driftig, slecht en onbetrouwbaar te zijn. Vandaar *judashaar* voor 'rood, rosachtig haar', *judaskleur* voor 'rood' en *judasbaard* voor 'rode baard'. *Judastronie* – een woord dat onder andere is aangetroffen bij Wolff en Deken – staat voor 'onbetrouwbare kop'.

Hebreeuws

Judas beheerde de gemeenschappelijke kas van de discipelen en volgens Johannes zou hij daaruit hebben gestolen. Vervolgens verraadde hij Jezus voor dertig zilverlingen – de prijs van een slaaf. Vanzelfsprekend zijn er dus woorden die verband houden met geld, zoals *judasstrop* 'geld, geldzucht, geldgierigheid', *judasgeld* 'verradersloon', en *judaspenning*. Dat laatste is de volksnaam voor een kruisbloemige sierplant (*Lunaria annua*) waarvan de zilverwitte zaadhuisjes aan geldstukken doen denken. Anderen zeggen dat als je de zaadhuisjes tegen het licht houdt, je zaden te zien krijgt die op Hebreeuwse letters lijken. Om vergelijkbare redenen zijn er planten die *judasbeurs* of *judasgeld* worden genoemd.

De Bijbel zegt dat Judas uit wroeging zelfmoord pleegde: 'Daarop ging hij heen en verhing zich' (Matteüs 27:5). Hoe en waar staat er niet bij, maar volgens een overlevering slingerde hij zijn strop om de takken van de Zuid-Europese sierboom *Cercis siliquastrum*. Die luistert daarom naar de bijnaam *judasboom*. Concurrenten zijn 'de vervloekte dorre vij-

geboom' en de vlierboom. Op oude vlierstammen groeit een bepaalde vlieszam (Hirneola auricula Judea) die qua vorm doet denken aan een menselijk oor. Het volk combineerde een en ander en doopte deze zwam judasoor.

Logischerwijs houden de meeste judaswoorden verband met de valsheid, achterbaksheid en geniepigheid van het verraad. Judas werd een naam met louter negatieve betekenissen. Je zou je kind nog eerder Adolf noemen dan Judas, want volgens onze woordenboeken wordt judas onder meer gebruikt voor 'deugniet, dief, ellendeling, geldzuchtige, helper van een valsspeler, huichelaar, klikspaan, pestkop, plaaggeest, snode verrader, treiteraar' en 'valsaard'.

Kiespijn

En dan zijn we er nog niet, want een judasboodschap is een 'valse, misleidende boodschap', judasdiscipelen zijn 'ontrouwe armenverzorger', een judasgroet is een 'valse groet', en een judasje is een 'kijkgaatje om iemand heimelijk te beloen'. Wij spreken ook wel van een judasoog. Hiermee werd tevens het luikje van een gevangenis aangeduid.

Je zou bijna met die arme Judas Iskariot te doen krijgen, want judas-kneep staat nog voor 'onverwachte, verraderlijke pijn' (bijvoorbeeld jicht, kiespijn of aangezichtspijn), judaslach voor een 'geniepige, gehuichelde lach', judaslust voor 'boze begeerte' en judasrol voor 'verradersrol'. Het bekendst is de judaskus, 'valse, verraderlijke kus' – naar Lucas 22:48, waarin wordt verhaald hoe Judas Jezus kuste om hem voor zijn arrestatie te identificeren. Daarnaast komen judasstreek 'bedrieglijke, verraderlijke streek' en judasloon 'verradersloon' vaak voor.

Een heel mooie, die we in ere zouden moeten herstellen, is judaswinter. Dat is een winter die eerst zacht, maar later streng is. Dat heeft, vooral voor de boeren, iets verraderlijks.

Godslastering

Op radio en televisie heb ik diepgelovige christenen weleens horen vertellen hoe erg het hen kwetst als zij iemand horen vloeken. In hun woorden: het snijdt hun door de ziel, het krenkt hen tot in het diepst van hun vezels als de God die zij zo intens liefhebben wordt belasterd.

Ik moet u zeggen: ik had even met hen te doen. Ik zeg dit zonder ironie, het lijkt mij niet makkelijk als een vloek je werkelijk zo diep raakt.

Er is immers geen ontkomen aan. Van alle kanten horen we dat Nederland de laatste jaren zo vreselijk is verruwd, maar wat het taalgebruik betreft is dat al sinds de jaren zestig aan de gang.

Wat ik miste in de vraaggesprekken die ik hoorde op radio en televisie, waren voorbeelden. Welke vloeken bezorgen diepgelovige christenen nu rillingen op de rug? Dat journalisten hier niet meteen naar vragen, snap ik natuurlijk wel. Je laat dat uit beleefdheid, om geen zout in de wonde te wrijven, en om te voorkomen dat het lijkt alsof je je verneukelt over deze overgevoeligheid, die menigeen toch wereldvreemd zal aandoen.

Toch denk ik dat het wel degelijk nuttig is om te weten welke vloeken sommige christenen aanstoetgevend vinden. Voor dit soort informatie kun je goed terecht bij de Bond tegen het vloeken, een club die in 1917 is opgericht en die tegenwoordig 33.000 donateurs telt, merendeels van protestantsen huize. Er zijn, zegt een woordvoerder van deze Bond, christenen die zich al vreselijk storen aan *jee* en *jeetje*, *goh* en *gossie*, en aan *jeminee*. De Bond wordt weleens gebeld met de vraag of dergelijke woorden nou wel of niet kunnen – in allerlei opzichten een opmerkelijke vraag (je kunt het jezelf ook onnodig moeilijk maken). Hun advies: bij twijfel niet gebruiken. De Bond is dus niet per se tegen *jeejeetje*, *goh*, *gossie*, *jeminee*, en ze zullen er zelf niet tegen ten strijde trekken, maar ze raden het gebruik ervan wel af.

Wat de Bond in mijn ogen tot een sympathieke club maakt, is dat zij er in hun publicaties niet voor terugschrikken om man en paard te noemen. Zij doen dat natuurlijk met grote tegenzin, maar hier en daar lees je bij hen flinke vloeken – inclusief *godverdomme* –, om te laten zien waar zij tégen zijn. In sommige Bondsuitgaven staan zelfs opsommingen van scheldwoorden, vloeken en verwensingen. Zo lezen wij in de *Vloekmonitor* 2003 dat de Bond *ojee*, *tjeetje*, *goh* en *getsie* wel degelijk beschouwt als ‘grof taalgebruik’.

Dat noemen van voorbeelden is in de oudere vloekliteratuur wel anders. Aan het begin van de twintigste eeuw zijn er allerlei pamfletten en publicaties verschenen waarin werd gepleit voor opname van een artikel tegen godslastering in het Wetboek van Strafrecht. Zowel vanuit taalkundig als vanuit sociologisch oogpunt zijn dit zeer interessante publicaties. Zo maakte het ‘Centraal comité van antirevolutionaire kiesverenigingen’ in 1924, in een advies getiteld *Strafbepalingen tegen godslastering en vloeken*, een onderscheid tussen vier soorten ‘ontheiliging van den naam Gods’. Men onderscheidde:

1. het lichtvaardig gebruik van Gods naam zonder meer;
2. het onheilig vloeken;
3. het onheilig zweren; en
4. godslastering en blasfemie.

Alleen bij de omschrijving van die laatste categorie (die weer in vier subgroepen is verdeeld) vond ik een concreet voorbeeld. Het was de 'schrikkelijkste' zonde om God 'ongerechtigheid' aan te wrijven, dan wel om Christus 'een vraat en zuiper' te noemen.

Het g-woord wordt in deze publicatie net zo angstvallig vermeden als het h-woord in hedendaags politiek Den Haag. Het comité heeft het in dit verband over 'den nationalen vloek'.

Naar het schijthuis

Dat de katholieke en protestantse publicaties over 'onnette woorden' op den duur in concreetheid uiteenliepen, blijkt bijvoorbeeld uit een boekje dat in 1962 verscheen bij de katholieke uitgeverij Paul Brand in Hilversum. Het gaat om *Nette en onnette woorden*, met een interessante taalkundige bijdrage van prof. dr. J.A. Huisman.

Terwijl protestantse uitgaven over vloeken uit die periode op de vlakte blijven, wordt Huisman wél concreet, zeer concreet zelfs.

Kon de bijdrage van Huisman zonder slag of stoot verschijnen? Nee, dat ook weer niet. Huisman had zijn stuk in 1960 geschreven voor *Dux*, een 'Tijdschrift voor priesters, die zich met de vorming der R.K. rijpende jeugd bezighouden'. Het had in een themanummer over 'goede manieren' moeten verschijnen. De redactie had het stuk geaccepteerd, maar 'in verband met de goede naam van de drukkerij' weigerde de drukker de opdracht. 'Herhaalde vertogen van de redactie mochten niet baten', aldus Huisman.

Ging Huisman dan zo ver? Wij vinden dat nu wel meevallen, maar het is duidelijk dat Huisman het zelf indertijd ook een beetje spannend vond, want aan het eind van zijn beschouwing spreekt hij de hoop uit dat hij dit 'onnette onderwerp, netjes behandeld' heeft.

In kort bestek noemt Huisman onnette taal uit allerlei domeinen. Hij merkt op dat we de meeste onnette woorden tegenkomen op het gebied van de primaire levensverrichtingen, zoals eten, drinken, seksueel verkeer, uitscheiding van afvalstoffen, ziekte, dood en verdoemenis. Hij noemt woorden als klootzak, lullig, ouwehoer, poten, pens, pruim, pik,

piel en lul, we lezen over poepen, vreten, zuipen, ruften en zeiken, over flikker, ouwe lul, ouwehoeren, opdonderen en klerelijer, ja zelfs over neuken, naaien en kut. Hoewel Huisman deze woorden steeds omringt met keurige formuleringen ('Wie in gezelschap meedeelt, dat hij naar het schijthuis moet, kan er nauwelijks op rekenen, een gesoigneerde indruk te maken'), is de kans groot dat sommige lezers zijn stuk indertijd met rode oortjes hebben gelezen.

Huisman gaat ook in op 'het oneerbiedig gebruiken van Gods Heilige Naam'. Opmerkelijk is dat hij uitdrukkingen als *God bewaar me!*, *God zal me liefhebben!* en *Jezus Christus!* slechts 'krachttermen in de spreeksituatie noemt'. Hij vindt ze daarmee een 'dimensie lichter dan de eigenlijke vloeken en godslasteringen'. Zoals we hebben gezien denken veel protestanten daar nog altijd anders over, dus toen zeker!

Een van de grofste onnette woorden die Huisman noemt – ik herhaal: in 1962, in een katholieke, stichtelijke publicatie – is *schapenneuker*. We hebben hier een directe voorloper te pakken van *geitenneuker*, een woord dat door de moord op Theo van Gogh de wereldpers heeft gehaald. In verschillende kranten heeft gestaan dat Van Gogh *geitenneuker* zou hebben bedacht, maar dat is onzin: bij de Nederlandse marine was het al omstreeks 1950 in gebruik en Gerard van het Reve had het al in 1978, in een brief aan Rob Nieuwenhuys, over *geiteneukerslanden* voor 'Arabische landen'.

Volgens Huisman vloekten strenggelovige protestanten duidelijk minder vaak dan katholieken. Dit verschil is vaker gesignaleerd, ook in de protestantse literatuur. Zo schreef J.W. Nootboom in 1930 in het boekje *Overheid en godslastering* dat rooms-katholieken 'tal van stopwoorden' gebruiken 'die onder ons als vloeken worden beschouwd'. Helaas geeft ook Nootboom geen voorbeelden.

Sinds wanneer de protestanten concreter zijn geworden in deze discussie, is mij niet bekend. Ik vermoed pas in de jaren tachtig, toen d'r geen houden meer aan was.

Leven als God in Frankrijk

'Leven als God in Frankrijk is een cliché-uitdrukking. Desondanks probeert het blad *Leven in Frankrijk* dit op zo ongeveer elke pagina uit te stralen. [...] *Leven als God in Frankrijk* is mogelijk, maar het kost wel een paar centen.'

Dagblad Tubantia 19 februari 2005

Als we het spreekwoord mogen geloven leeft God in Frankrijk en heeft Hij het daar reuze naar Z'n zin. Met veel zon, kaasjes, lekkere wijn en mooie vrouwen. Maar leeft God werkelijk in Frankrijk? Of anders gezegd: gaat de zegswijze *leven als God in Frankrijk* werkelijk over de Hemelse vader, de Alpha en Omega, de Heer der heerscharen?

Om u een teleurstelling te besparen: men weet niet zeker hoe de vork in de steel zit, zoals vaker bij zaken die God betreffen. Wel is het vermakelijk om te zien hoeveel er over deze kwestie is geschreven, en wat er allemaal te berde is gebracht.

Voorzover bekend is deze zegswijze voor het eerst in een spreekwoordenverzameling opgetekend in *De Antwerpsche Sancho-Pança*, een zeldzaam almanakje uit 1849. Hierin is een lijst opgenomen van zo'n zevenhonderd spreekwoorden, uitdrukkingen en vergelijkingen die 'dagelijks onder het volk voorkomen'. Helaas ontbreekt bij *Leven gelyk God in Frankryk* enige verklaring.

Een paar jaar later, in 1856, vraagt iemand de redactie van *De Navorscher* naar de herkomst van deze zegswijze. Hij krijgt te horen dat het een vertaling is van het Franse *il vit comme le bon Dieu en France*.

Fransen Revolutie?

Kort daarna, in 1858, buigt P.J. Harrebomée zich over de kwestie. Harrebomée was schoolmeester in Gorkum. Tussen 1853 en 1870 stelde hij het omvangrijkste spreekwoordenboek samen dat het Nederlands rijk is – een driedelig werk met ruim 42.500 spreekwoorden en zegswijzen. Bij hij leeft als een God in Frankrijk geeft Harrebomée als verklaring:

Toen de Franschen, in 1793, hunne ongodsdienstigheid zoo verdreven, dat de Christelijke godsdienst werd afgezworen, dacht men niet meer aan God, maar stelde de dienst der Rede in. Het vieren van den zondag werd afgeschaft, en men telde de jaren sedert naar het bestaan van de republiek, en niet meer naar de geboorte van Christus. Hunne 12 maanden hadden elk 30 dagen (de overschietende 5 dagen werden aan het einde des jaars afzonderlijk gerekend), elke maand bevatte 3 decades, dat is 10 in plaats van 7 dagen voor de week. Daarom wordt dit spreekwoord op den ligtzinnige toegepast.

Anders gezegd: Frankrijk had het christelijke geloof afgeschaft en daarom leidde God daar nu een lui leventje. Althans, zo werd Harrebomée's wollige verklaring later herhaaldelijk uitgelegd.

In 1861 kwam Harrebomée, naar aanleiding van kritiek van dominee P. Leendertz, op deze verklaring terug. 'Ik zie', aldus Harrebomée, 'dat ik dwaalde, en dat men als verklaring te lezen hebbe: Dit spreekwoord ziet op de pracht en den praal van den monstrans, eene naar de zongelijkende vaas, waarin de hostie (als God vereerd) bewaard, en zoo aan het volk vertoond wordt, en de eer, daaraan in het Roomsche Frankrijk be-
wezen.'

Het ging dus om het goede leven van de hostie in Frankrijk, niet om dat van God.

In 1870 kwam Harrebomée nogmaals op deze kwestie terug. In het laatste deel van zijn spreekwoordenboek geeft hij twee aanvullende verklaringen. Volgens de ene gaat dit spreekwoord niet over God en ook niet over de hostie, maar over de oude *Goten*, die het in Frankrijk ook goed naar de zin hadden. Voor de andere verklaring valt Harrebomée terug op de Duitse schrijfster Clara Mundt. In *Maria Theresia en de Pandoerenoverste Franz von der Trenck* (1862) schrijft Mundt dat Trenck (1711-1749) aan de oever van de Rijn tegen zijn pandoeren zei:

Frankrijk is het beloofde land, dat overvloeit van melk en honing, en waar de beste wijn, de schoonste vrouwen, en de smakelijkste vruchten zijn. Het is het land, tot 't welk de lieve God, als het Hem in den hemel bij al de brave en kuische engelen begint te vervelen, nederdaalt, om genot van 't leven te hebben; daardoor komt het ook, dat men, als men zich bijzonder plezierig gevoelt, zegt: ik leef zoo gelukkig en aangenaam als God in Frankrijk.

Kort samengevat: als God zin heeft in een minder kuisen engel, landt hij even in Frankrijk.

Nep-Frans

In 1885 mengt Noord en Zuid zich voor het eerst in de strijd. In de decenia daarna komt dit onderwijzerstijdschrift nog driemaal op deze kwestie terug. Kortheidshalve vat ik de standpunten hier samen.

Dat het eigenlijk moet zijn leven als een Goth in Frankrijk vindt het tijd-

schrift onwaarschijnlijk 'omdat de Gothen het in Frankrijk niet zooveel beter hadden dan in Italië of Spanje'. Men merkt nu ook voor het eerst op dat het veronderstelde Franse origineel, *il vit comme le bon Dieu en France*, in Frankrijk onbekend is. Om hetzelfde uit te drukken zeggen de Fransen *vivre comme un coq en pâte*. Leven als God in Frankrijk kan dus onmogelijk uit het Frans zijn geleend.

Noord en Zuid komt tot de conclusie dat de uitdrukking inderdaad te maken moet hebben met de afschaffing van de katholieke eredienst tijdens de Franse Revolutie, zoals Harrebomée als eerste veronderstelde. 'Toen behoefde God zich met niets meer te bemoeien, en kon leven, geheel voor gemak en genoegen. Wel eene profane gedachte, maar in haren aard niet on-Fransch.'

Men komt bovendien tot de slotsom dat de zegswijze in Duitsland moet zijn ontstaan, waar men immers spreekt van *Leben wie Gott* (of: *wie der liebe Herrgott*) in Frankreich. Ter onderbouwing hiervan wordt een gedichtje aangehaald van de Duitse dichter Gottlieb Konrad Pfeffel. Pfeffel schreef dit nadat Robespierre in mei 1794 de Conventie het bestaan van een opperwezen en de onsterfelijkheid van de ziel had laten decreteren (waarmee een einde werd gemaakt aan de in 1793 door de revolutionairen ingestelde eredienst van de Rede):

Darfst, lieber Gott, nun wieder seyn,
So will's der Schach [sjah] der Franken.
Lass flugs durch ein Paar Engelein
Dich schön bey ihm bedanken.

Schot in Frankrijk?

De volgende eeuw brengt vrijwel meteen de genadeslag voor de Franse Revolutie-theorie. In 1901 bezorgde J.W. Muller in het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* namelijk enkele brieven van Betje Wolff en Aagje Deken. Op 12 september 1771 schreef Betje Wolff: 'o dan meene ik te leeven als de goden in Vrankrijk, & geene placaten te respecteeren dan die mijner hupsche Zeeuwen dat is: Wij stooren ons aan geene Gekken.'

Niet alleen hebben we hier de oudste tot nu toe aangetroffen vorm van de zegswijze te pakken, maar ook het bewijs dat de Franse Revolutie-theorie onaannemelijk is. Betje schreef dit immers enkele jaren vóór die revolutie, toen God in Frankrijk nog handen vol werk had.

Zijn hiermee alle interpretatiemogelijkheden uitgeput? Nee. Is het niet Goot of God, dan zal het wel Schot zijn, moet iemand hebben gedacht, want dat heeft ongeveer dezelfde klank. Deze theorie werd, in alle ernst, voor het eerst geopperd in de Tijdspiegel van 1898. Zij sprak in ieder geval tot de verbeelding van de leraar van de latere anglist Willem van Doorn, want in 1951 memoreerde Van Doorn in *De Nieuwe Taalgids*:

Ik herinner me uit mijn H.B.S.jeugd – lang geleden –, hoe ons werd geleerd, dat het ‘eigenlijk’ was: Als Schot in Frankrijk, waarbij we werden verwezen naar ‘Quentin Durward’ van Walter Scott, en het inderdaad vrije leven en de bevoorrechte positie van de Schotse lijfwacht onder Lodewijk XI. Om ‘bewijzen’ vraagt ’n jongen niet, maar m’n geheugen is goed.

Het is juist dat de Schotse lijfwacht, in de veertiende eeuw ingesteld tijdens een oorlog met Engeland, door de Franse koningen in de watten werden gelegd. De Schotten waren gezworen vijanden van de Britten, buitengewoon strijdlustig en zeer loyaal aan de Franse troon. Zij genoten allerlei rechten en kregen een hoge soldij, die zij ‘met ware krijgs-mansverkwisting verteeden’, aldus Scott.

Verder is er echter geen snippet bewijs dat de zegswijze iets met de Schotse lijfwacht te maken zou hebben. De allereerste keer dat deze theorie onder de loep werd genomen, werd zij dan ook meteen neergesabeld. ‘Aan gissingen, al zijn die ook nog zoo vernuftig, heeft men voor de verklaring van woorden en spreekwijzen niets’, heette het indertijd in *Noord en Zuid*.

Los Godos en Francia

Spreekwoord-exegeten zijn niet voor één gat te vangen en bovendien vasthoudend. Er zijn daarom nog een aantal andere theorieën of variaties geopperd, die ik hier kort zal samenvatten.

* Het moet niet zijn ‘Leven als God in Frankrijk’, maar ‘Leven als de Goden in Frankrijk’. Dit is ontleend aan de Spaanse zegswijze: *vivir como los Godos en Francia*. Die uitdrukking heeft betrekking op de goeie ouwe tijd onder de Goten, die tot 531 over een stukje van Zuid-Frankrijk heersten. De Hollanders begrepen dat *Godos* niet, maakten er *Goden* van en vervolgens *God*.

Feit is dat Betje Wolff het in 1771 over de ‘goden in Vrankrijk’ had, maar lastig is wel dat de veronderstelde Spaanse vorm *vivir como los Godos en Francia* niet is opgetekend. Volgens de bedenker van deze theorie, mr. J.W.F.X. de Rijk, behoorde deze zegswijze omstreeks 1950 echter tot het gangbare idioom in Catalonië, Aragon en Navarra.

* Wellicht was de oorspronkelijke vorm ‘Leven als God in Vranken’, dat wil zeggen ‘in Europa’, in tegenstelling tot de Saraceense landen, waar de christelijke God het natuurlijk niet best had.

* Misschien had God het zo goed in Frankrijk omdat dit de ‘oudste dochter der Kerk’ was.

* De uitdrukking zou met enige wijziging zijn ontleend aan Zingref-Weidners *Apophthegmata* (1693, II, 10). Daar staat over de Rooms-Duitse keizer Maximiliaan I (1459-1519): ‘Toen hij eens met enige personen uit zijn gevolg een zeer vertrouwelijk gesprek voerde over diverse landen en koninkrijken, velde hij onder andere ook dit oordeel: “Wanneer het mogelijk was, dat ik God kon zijn en twee zonen had, dan moest de oudste God zijn na mij, en de andere koning van Frankrijk”.’

* De Limburgers zeggen: ‘Hij wordt geëerd als God in Frankrijk’ en bedoelen dan: slecht ontvangen of bemind worden. Dit doet toch weer een beetje denken aan de Franse Revolutie. In Vlaanderen is de uitdrukking ‘leven lijk God in Saksen’ opgetekend, zonder verdere verklaring, wat het er allemaal niet makkelijker op maakt.

* De oorspronkelijke uitdrukking was ‘Hij leeft als een God’. Men zou er ‘in Frankrijk’ als overtreffende trap aan hebben toegevoegd, omdat ‘men nergens zo goed leven kan als in het schone, rijke en lustige Frankrijk’.

God, Goot, Schot, Goden, Godos – zoals gezegd, niemand weet precies hoe het zit, maar zeker is dat de uitdrukking *leven als een God in Frankrijk* al sinds 1771 in het Nederlands wordt gebruikt. En niet zo af en toe, maar volop.

23. ACHT SCHRIJFSTIJLEN DIE OOIT FURORE MAAKTEN

Hoe moet je schrijven om door velen gelezen te worden? Spannend, compact en toegankelijk, zeggen de hedendaagse stijlboeken, maar uit de literatuurgeschiedenis blijkt soms het tegenovergestelde. Dat geldt in het bijzonder voor die paar schrijvers en dichters die hun naam zagen vereeuwigd in een literair begrip. Hieronder volgen er acht, in chronologische volgorde.

Dantesk

‘Menigeen slaapt intussen slecht als ’s nachts de Danteske beelden weer voorbijflitsen van de aanslagen op 11 maart. Wat te doen? Niet met de trein naar het werk? De metrostations midden?’

Het Financieele Dagblad 5 april 2004

In de zestiende eeuw deelde de Florentijnse letterkundige Benedetto Varchi (1503-1565) tijdens een lezing een compliment uit. Hij sprak over een werk ‘vol van die oude puurheid en danteske waardigheid’. Varchis lezingen werden in 1590 gebundeld, en dat jaartal geldt als de vroegste bewijsplaats voor het Italiaanse woord *dantesco* – de verre voorouder van ons *dantesk*.

In eigenlijke zin is *dantesk* geen literaire stijl. Dantes (1265-1321) gebruik van het Toscaans blonk juist uit door soberheid, hoewel zijn grootste schepping, *La Divina Commedia*, zeker geen werk is dat je zomaar even tot je neemt. Dante voltooide dit vermaarde drieluik in 1321, zijn sterfjaar, en precies vijftig jaar later stelde Florence de eerste Dante-leerstoel in, zoveel bleek er te verklaren aan wijsgerige, theologische en astrologische aspecten. Inmiddels zijn er honderden commentaren op de *Commedia* gepubliceerd, maar nog nooit is iemand erin geslaagd, zo ver-

zucht een naslagwerk, alle details helemaal op te helderen. Het meest toegankelijk is het eerste boek, *De Hel*, en met *dantesk* wordt dan ook vrijwel altijd bedoeld: net zo groots, afgrijselijk en huiveringwekkend als Dantes *hel*.

Zweetkamertje

Toen Varchi colleges gaf was Dante niet erg geliefd. Men dweeptte in die tijd met Petrarca en diens talloze navolgers. Wel werd de *Commedia* in 1555 voorzien van het predikaat *divina* 'goddelijk' – zo was ze genoemd door de veertiende-eeuwse schrijver Boccaccio, de schepper van *Il Decamerone*. Maar dit kon niet verhinderen dat het nog erg lang duurde voordat Dante ook wereldwijd werd gelezen.

De enige studie over Dantes bekendheid en invloed in Nederland is een dissertatie uit 1929 van J.L. Cohen, getiteld *Dante in de Nederlandsche letterkunde*. Helaas is dit niet zo'n goed boek. Een makke waar Cohen mee te maken kreeg is dat er niet bar veel te onderzoeken viel. Dat wil zeggen: de eerste Nederlander die Dante noemde was Erasmus. Die roemde Dante in 1520 als een van de scheppers van de literaire volkstaal. Verder is bekend dat Marnix van Sint Aldegonde (1540-1598) een exemplaar van de *Commedia* bezat. Daarnaast noteerden enkele reizigers Dantes grafschriften, maar verder was Dante voor 1600 niet of nauwelijks in de Lage Landen aanwezig.

De zeventiende eeuw biedt een al even dorre aanblik: P.C. Hooft vertaalde zegge en schrijve één regel uit *De Hel* ('De min die ras int edel hart ontfonckt', *Inf. V*, 100), en hier en daar wordt één regel uit het beroemde opschrift boven de Hellepoort geciteerd: 'Laat varen alle hoop, gij die hier binnentreedt' – een opschrift dat in het Italiaans nog altijd te vinden is boven de deur van het zogeheten zweetkamertje in Leiden, de ruimte waar studenten de uitslag van hun examen afwachten.

De paar zeventiende-eeuwse auteurs die Dante aanhaalden deden dit meestal om te zeggen dat hij enkele pausen aanviel en verkeerde toestanden in de kerk hekelde. Verder maakte Joachim Oudaen in 1657 een gedichtje op een schilderij van Dante door Giotto di Bondone, een portret waaraan men het genie van Dante niet kan aflezen:

Hoe schijnt 'er Dantes hier so simpel uit te zien?

Een kaal gerimpelt vel bemopt met muts en doeken:

Wie zouw hier hoog vernuft, en schrand're herssens zoeken?

Of vond men hier den naam van yd'le Dant' misschien?
Aanschouwer, 't is altyd aan 't uitzicht niet te raden
Wat dapp're wysheid in haar' boezem heeft geladen.

Ook in de achttiende eeuw bleef Dante in Nederland vrijwel onbekend en zelfs in de Italiaans-Nederlandse woordenboeken uit die tijd wordt hij nauwelijks aangehaald.

Polichinel

Is het beter het begrip *dantesk* dan maar helemaal te vergeten? Nee, want in de negentiende eeuw schrok men eindelijk wakker. In 1863-1864, kort voor de grootse herdenking van Dantes geboorte te Florence, verscheen in Haarlem de eerste complete vertaling van de *Commedia*, van de hand van A.S. Kok. Er bestonden toen al vertalingen in het Latijn, in het Catalaans en in het Frans, Duits en Engels. Kort daarop volgden omzettingen in het Hongaars, Grieks en Hebreeuws, en in 1929 telde Cohen 108 edities in 19 verschillende talen. Na Kok waagden onder anderen J.J.L. ten Kate (1877), H.J. Boeken (1907) en Albert Verwey (1923) zich aan Dante.

Notoir slecht is de vertaling uit 1876 van Mr. Joan Bohl, oprichter van het Nederlandse Dante-orgaan *De Wachter*. Als dichter werd Bohl door Willem Kloos ooit getypeerd als 'de polichinel onzer poëzie' en dat zegt genoeg. Verreweg de beste prozavertaling van de *Commedia* verscheen pas recentelijk, in 1987, van de hand van Frans van Dooren, voorzien van erudiete commentaren.

Maar goed, toen Nederland in 1864 dan eindelijk over een volledige vertaling beschikte kon Dantes invloed echt losbarsten. Had dit meteen een literaire dijkbreuk tot gevolg? Na lang spitten moest Cohen vaststellen dat dit niet het geval was. Zeker, Potgieter liet zich inspireren door Dantes drieluik (vooral door *Het Voorgeborchte*, beter bekend als *De Louteringsberg*), en er is ooit uitgebreid gewezen op de 'psychische overeenkomst' tussen Perk en Dante, hoewel Perk nauwelijks iets van de 'opperste dichter' schijnt te hebben gelezen. Dan is er nog de overeenkomst in vorm tussen de *Commedia* en Van Eedens *Lied van Schijn en Wezen* en het curieuze 'muziek-schouwspel' *Minnestral* (1907) waarin Van Eeden Dante allerlei dingen in de mond legt die aan Cohen het commentaar ontlokten: 'Men ziet het, deze Dante heeft met volle instemming *De Kleine Johannes* gelezen!'

Maar echt duidelijke invloed van Dante vond Cohen indertijd slechts bij één auteur: Henriette Roland Holst. In 1895 schreef zij in haar debuutbundel:

Ik leefde, en wijsheid was voor mij een woord;
toen werd ik genoodigd haar gast te wezen
door Dante's princelijk en machtig woord.
Rijkelijk at mijn ziel van wat hij bood
en zoo is al mijn kennis van haar wezen
van hem afkomstig, als van koren brood.

Bleef Dantes invloed beperkt tot deze ene auteur? Gelukkig niet. In de moderne literatuur zijn duidelijke sporen van Dante aan te wijzen in het werk van onder meer Nescio, Achterberg, Jacques Hamelink, Hugo Claus, Lucebert en Gerard Reve. Maar dat moet de opvolger van Cohen maar eens grondig uitzoeken.

Petrarkisme

'Het petrarkisme, dat eeuwenlang de cultuur heeft beïnvloed, is meer dan alleen een poëtische aangelegenheid!'

de Volkskrant 25 juni 2004

Zijn leven lang heeft de Italiaanse dichter Francesco Petrarca (1304-1374) onsterfelijke roem geambieerd. Aan zijn vriend Boccaccio schreef hij eens:

Niets weegt minder dan de pen, en niets verschaft meer genoeg. [...] Zij blijkt niet alleen van nut te zijn voor degene die haar hanteert, maar ook voor anderen, en dikwijls voor mensen die ver verwijderd zijn en soms zelfs pas duizend jaar later geboren zullen worden.

Die duizend jaar zijn nog niet voorbij, maar als geen andere dichter is Petrarca erin geslaagd onsterfelijkheid te verwerven, zij het op een heel andere manier dan hij zelf had gedacht.

Op 6 april 1327 ontmoette de toen 22-jarige Petrarca in het kerkje Sainte-Claire te Avignon een vrouw die niet alleen zijn leven zou veran-

deren, maar ook het karakter van de Europese liefdeslyriek. In de honderden gedichten die hij aan haar zou wijden, noemde hij haar Laura. Het is nog steeds niet zeker wie zij was en lang heeft men gedacht dat zij slechts bestond in de verbeelding van Petrarca, maar tegenwoordig gaat men ervan uit dat zij Laura de Noves heette, de echtgenote was van een zekere Hugo de Sade, en moeder van elf kinderen.

Hoe het ook zij, Petrarca schreef zijn leven lang over zijn onbeantwoorde liefde voor Laura. Hierin kwam geen verandering toen Laura op 6 april 1348 stierf aan de pest, integendeel.

Petrarca heeft eindeloos veel gedaan dat hier buiten beschouwing moet blijven, maar zelf was hij ervan overtuigd dat hij de grootste roem zou oogsten met zijn in het Latijn geschreven *Africa* – een verslag in verzen van de Tweede Punische oorlog. Over zijn in het Italiaans geschreven verzen deed hij neerbuijgend. Hij noemde ze ‘onbenulligheden’, ‘dingen zonder betekenis die nergens goed voor waren’. Hij zou zelfs op het punt hebben gestaan ze in het vuur te werpen, maar het valt te betwijfelen of dit waar is, want het is bekend dat hij zijn hele leven liefdevol aan deze gedichten is blijven schaven.

Het waren de 366 Italiaanse gedichten, later onder de titel *Canzoniere* samengebracht, die Petrarca tot de beroemdste dichter van zijn tijd maakten. Het grootste deel bestaat uit sonnetten die Petrarca's liefde voor Laura beschrijven.

Iedereen is het over de kwaliteit van deze verzen eens. ‘Petrarca maakt zijn moedertaal tot het divine instrument’, schreef Catharina Ypes in 1934 in haar standaardwerk *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*, ‘dat de meest subtiele nuances van menselijk gevoelsleven verklankt heeft. Zijn kunst is vooral ontroerend om het verlangen en de melancholie, die in de verzen zingen. De bekoring van zijn mooiste gedichten ontstaat, doordat de emotie volkomen samengeweven is met de zachte muziek van zijn taal.’

Minder geslaagd

Maar toch zaten er een paar minder geslaagde verzen tussen, zoals sonnet 134, waarin Petrarca een serie tegenstellingen (vakterm: *antithesen*) opstapelt. In de fraaie vertaling van Frans van Dooren luiden de eerste twee coupletten:

Ik heb geen vrede en ik kan niet strijden,
ik hoop en vrees, ik gloei en ben van ijs,
ik zweef naar boven en ik lig te lijden,
ik heb de wereld lief, die ik misprijs!

Ik ben verlost en kan me niet bevrijden,
ik heb houvast en raak toch van de wijs,
ik voel me levend en gestorven beide:
ach, liefde is zowel hel als paradijs!

Rozen en robijnen

Nu wil de ironie dat de talloze navolgers van Petrarca vooral vielen voor de verzen die wij nu het slechtst vinden. Dat wil zeggen, gedichten waarin Petrarca zich bedient van retoriek of van vergelijkingen waaraan een natuurlijke spontaniteit ontbreekt. Zijn bewonderaars maakten er een punt van Petrarca hierin te overtreffen.

De invloed van dit zogeheten *petrarkisme* is enorm geweest. Literatuurhistorici onderscheiden verschillende golven van petrarkisme, die op den duur heel Europa overspoelden.

Deze mode duurde tot halverwege de zeventiende eeuw, maar tot in de negentiende eeuw zijn er sporen van aan te wijzen. In navolging van Frankrijk drong het petrarkisme ook in Nederland door, voornamelijk in het werk van Jan van der Noot, P.C. Hooft en Constantijn Huygens.

Hoe herkent men nu een petrarkistisch dichtwerk? In de eerste plaats spelen hitte, koude, vuur en ijs een grote rol in de beeldspraak. Net als Petrarca hebben de dichters een voorkeur voor vergelijkingen met het weer en de seizoenen. Daarnaast wordt de antieke mythologie en geschiedenis leeggeroofd, waarbij de petrarkisten probeerden de klassieke motieven zo spitsvondig mogelijk uit te werken. Dan zijn er nog de ingenieuze woordspelletjes, waar ook Petrarca raad mee wist. 'Bekend is onder andere zijn spel met de naam Laura, die hij nu eens introduceert als *l'aura* (zacht briesje), dan weer als *lauro* (laurier, lauwertak) en soms ook als *l'auro* (goud)', aldus Frans van Dooren in zijn inleiding bij Francesco Petrarca's *Sonnetten en andere gedichten* (1993).

Een ander kenmerk is dat de petrarkisten in hun beschrijving van een geliefde kozen voor een vaste opbouw, die werd gestoffeerd uit een vast arsenaal van beeldspraak. Ogen heetten 'sterren, bij wier glans de zon beschaamd verdwijnt', wenkbrauwen 'fijne bogen van ebbenhout',

tanden en lippen ‘paarlen, door rozen of robijnen omsloten’.

Voor de reputatie van Petrarca was dit alles op den duur zeer schadelijk. In de eerste plaats begon men Petrarca te vereenzelvigen met het petrarkisme – een stijl die natuurlijk al snel felle tegenstanders kreeg. Daarnaast werd de beeldspraak die bij Petrarca nog sprankelend en origineel was, zo vaak gerecycled dat de oorspronkelijke glans verloren ging. Geen dichter komt nu nog op de proppen met de ‘pijlen van Amor’ of de ‘boot des levens’ – tenzij uit ironie. Bij Petrarca was deze beeldspraak nog overtuigend, nu maak je hiermee geen kans meer. Zie daar de tol van onsterfelijke roem.

Rabelaisiaans

‘Het resultaat is een bijzondere tv-show die even onuitstaanbaar is in zijn onverholen seksisme als vermakelijk in zijn haast Rabelaisiaanse evocatie van de menselijke paringsdans.’

De Tijd 30 november 2002 (over *The Bachelor*).

Natuurlijk bestaan er theoretische werken over de stilistische eigenaardigheden van François Rabelais (ca. 1494-1553), schepper van het werk dat we nu kennen als *Gargantua en Pantagruel*. Maar Rabelais moet je zelf lezen.

Gelukkig kan dat in het Nederlands, want al in 1682 verscheen in Amsterdam een vertaling van dit Franse meesterwerk, onder de titel *Alle de Geestige Werken van Mr. Francois Rabelais, Genees-Heer; Vervattende [...] de dappere Daaden en deftige Reedenen van d’overgroote Reusen Grandgousier, Gargantua, en Pantagruel*, vertaald door Claudio Gallitalo. Pas veel later werd ontdekt wie zich achter dit pseudoniem schuilhield. Door de grote kwaliteit van de vertaling had men altijd gedacht dat het om een beroemde zeventiende-eeuwse schrijver moest gaan, maar in feite werd deze indrukwekkende vertaalprestatie geleverd door N.J. Wieringa, een conrector aan de Latijnse school in Harlingen. Wieringa had zijn werk zo goed gedaan dat zijn vertaling precies 250 jaar standhield. Tot 1932, toen J.A. Sandfort zijn vertaling voltooidde, een karwei waarbij hij naar eigen zeggen overigens dankbaar gebruik had gemaakt van de vondsten van zijn zeventiende-eeuwse voorganger. In 1995 en 1996 volgden nog twee vertalingen, door respectievelijk J.M. Vermeer-Pardoën en Théo Buckinx.

Rabelais kon betoverend schrijven. Hij had boven alles een grote

voorkeur voor wat ergens 'slierten van synoniemen' worden genoemd. Daarnaast was hij een meester in het verzinnen van nieuwe, uitzonderlijke woorden, waarbij hij elementen leende uit onder andere het Grieks, Latijn en Italiaans, en uit allerlei Franse dialecten, vooral het plattelandsdialect of *patois*. De combinatie van een en ander levert de meest curieuze passages op, zoals bij de beschrijving van wat de Griekse wijsgeer Diogenes op een dag zoal uithaalde met zijn ton, in de vertaling van Sandfort:

Toen [...] rolde hij er de lemen ton heen, die hem tegen de geweldnarijen des hemels tot huis was, en in hevige bruising van geestdrift zijn armen uitstekend, kantelde, keerde, kaatste, knoeide hij haar, hotste, botste, klotste, krauwde, klauwde, stouwde, klopte, stopte, lapte, schrapte, stutte, bonkte, beukte, butste, hutste, schudde, schoorde, kletste, petste, ketste, bikte, flikte, wrikte, zwikte, hanselde, ranselde, kukelde, keilde, kantelde, kieperde, paaide, aaide, zwaaide, waste, kraste, krabde, kramde, keerde, geerde, smeerde, rolde, tolde, solde, zeulde, beulde, stalde, stelde, stampte, takelde, spijkerde, knuffelde, kliederde, teerde, smoorde, smeerde, hobbelde, kledderde, kelderde, kerfde, schaaftde, schuurde, loerde, roerde, moerde, pantserde, pluimde, zadelde haar, liet haar van de berg in het dal rollen [...] bracht haar vervolgens, als Sisyphus zijn steen, van het dal weer op de berg: zodat het weinig scheelde, of hij had er de bodem uitgeslagen.

Dertig keer per dag paren

Rabelais schreef om te amuseren, maar de humanistische ideeën die hij in zijn boeken verwerkte, amuseerden de kerkelijke en wereldlijke overheid allerminst. Zijn derde *Pantagruel*-boek werd onmiddellijk na verschijnen verboden, en in 1564 werden alle werken van Rabelais op de index geplaatst, in de categorie *auctores primae classis* – voorbehouden aan de gevaarlijkste titels. Behalve aan zijn ketterse opvattingen nam men aanstoot aan het feit dat Rabelais uitvoerig en met 'uitbundige openhartigheid' schreef over 'onkiese dingen en lichaamsdelen, wier naam men pleegt te verzwijgen', zoals A.M. de Jong het in 1938 in *Het Volk* verwoordde. Datzelfde jaar verbood het 'Algemeen Secretariaat voor Katholieke Boekerijen' te Antwerpen *Gargantua en Pantagruel* omdat Rabelais 'het meest elementaire schaamtegevoel' zou ontberen: 'Zijn taal

slaat dikwijls over tot het obscene; hij bekladt en besmeurt dan alles wat heilig en eerbiedwaardig is, en begraaft het onder schampere spot.' Zo zullen de Antwerpse paters enige reserve hebben gehad ten aanzien van het recept dat Rabelais voorschreef tegen seksuele opwinding. Hij had dit naar eigen zeggen gekregen van kluizenaars, die 'om hun lichamen te kastijden, de geile zinnelijkheid te bedwingen en de opstandigheid des vlezes te onderdrukken, geen doeltreffender middel daartoe vonden dan vijftientig of dertig keer per dag te paren'.

Hoewel de kerk niet blij was met Rabelais' inzichten, maakte diens stijl wel school. Montaigne liet zich erdoor beïnvloeden, evenals Shakespeare en later Swift. Letterkundigen spreken in dit verband van *rabelaisie* of *rabelaisiaans*, woorden die aan het begin van de negentiende eeuw ontstonden. *Rabelaisiaans* betekent volgens de Grote Van Dale (1999) 'overdadig' en 'uitbundig'. In het Engels betekent het bovendien 'fantastisch, grof humoristisch en satirisch' en in het Frans 'vrijgevochten'. Wij danken aan Rabelais ook *gargantuesk*, dat 'overdadig (in spijs en drank)' betekent. Daarnaast is Rabelais de bedenker van het woord *salmagundi* (bij Rabelais *salmiguondins*), dat zowel 'salade met vele ingrediënten' betekent als 'mengsel van alles en nog wat'.

Verhullebullen

Onder de Nederlandse auteurs maakte Rabelais het meeste indruk op zijn bijna-tijdgenoot Marnix van Sint Aldegonde (1540-1598). Die indruk was zo groot dat Marnix in zijn boek *Tableau des differens de la religion*, postuum gepubliceerd in Leiden in 1599, talloze passages vrijwel letterlijk uit het werk van Rabelais overnam. En dit zonder de naam Rabelais ook maar één keer te noemen, iets waar Franse letterkundigen zich heel erg over hebben opgewonden. Zo schrijft L. Sainéan in zijn studie *La langue de Rabelais* (Parijs 1923) over het boek van Marnix: 'Dit omvangrijke pamflet is volledig doordrenkt van de geest van Rabelais en iedere pagina draagt hier sporen van. [...] Tegenwoordig zou men dergelijke ontleningen als plagiaat betitelen.'

Marnix beperkte zich overigens niet tot het overschrijven van zinnen, hij jatte ook een flink aantal van de uitzonderlijke woorden die Rabelais had verzonnen, zoals *circumbilivagination*, *matagraboliser* en *fanfreluche*. Toen Marnix' *Tableau* in 1601 in Nederlandse vertaling verscheen, schrok de lezer van het *Tafereel der religions verschillen* op van woorden als *sarrewarrenrelijck*, *verhullebullen*, *verwirreweyen* en *muggesangebisselinghen*. Het is de vraag of iemand deze rabelaisiaanse vondsten ooit heeft begrepen.

Euphuïsme

John Lyly werd in 1553 of 1554 in Kent geboren als zoon van een edelman. Alles bij elkaar leidde hij een tragisch leven: hij haalde zijn kandidaats in Oxford, maar mocht om onbekende redenen niet verder studeren. Van 1589 tot 1601 was hij lid van het parlement, maar zijn grote ambitie was altijd om 'Master of the Revels' te worden – een soort ceremoniemeester aan het Engelse hof. Er zijn twee verzoekschriften van hem bewaard gebleven aan koningin Elizabeth I: in het laatste beklagt hij zich dat hij al dertien jaar tevergeefs wacht op zijn benoeming aan het hof, een benoeming die hem door de koningin zelf in het vooruitzicht was gesteld. 'A thousand hopes, but all nothing; a hundred promises but yet nothing', aldus Lyly omstreeks 1593.

Toch had Lyly als schrijver aanvankelijk enorm succes. Hij schreef ten minste tien toneelstukken, merendeels gebaseerd op klassieke legenden. Zijn roem dankte hij echter aan zijn debuut, een prozawerk. *Euphues. The anatomy of wit* werd in het voorjaar van 1579 gepubliceerd. Het verhaal is simpel: Euphues is een vrolijke, ondernemende jonge edelman uit Athene die tijdens zijn verblijf in Napels verliefd wordt op Lucilla, de verloofde van zijn vriend Philautus. De vrienden raken daardoor van elkaar vervreemd, maar als Lucilla er met een derde vandoor gaat vinden zij elkaar in hun teleurstelling. 'De plot is erg magertjes en niet veel meer dan een wasknijper om uitgebreide dialogen aan op te hangen, gesprekken en brieven, voornamelijk over de liefde', heet het in een literatuurgeschiedenis.

Toch was zijn boek meteen zo'n succes dat Lyly in 1580 een tweede deel schreef, dikker dan het eerste, getiteld *Euphues and his England*.

Dat Lyly een tijdlang Englands meest gevierde auteur was, komt door zijn stijl. Lyly werd beschouwd als een verfijner, een vernieuwer van het Engels. 'The "New English" of his novel', schreef de *Encyclopaedia Britannica* in 1883 fijntjes, 'threatened to permanently change the course of English style.'

Zoet vlees, zure saus

Over de stijl van Lyly – naar zijn romanfiguur *euphuïsme* genoemd – zijn tientallen boeken en artikelen geschreven, waaronder een lijvige dissertatie uit 1881 van F. Landmann. In 1894 zette Clarence Griffin Child deze publicaties tegen elkaar af in *John Lily and Euphuism*.

Lyly blijkt niet de uitvinder van het euphuïsme – elementen hiervan komen al voor in eerdere werken – maar hij voerde deze stijl door tot in het extreme. Een van de kenmerken is het gebruik van tegenstellingen om iets te benadrukken. Zo schrijft Lyly ergens: ‘Zulk zoet vlees, zulke zure saus, zulke tere woorden, zulke vage beloften; zulke hete liefde, zulk koud verlangen.’ Dit is nog een kort citaat, maar Lyly hield dit eindeloos vol, zin na zin.

Hij was ook een groot liefhebber van retorische vragen. ‘Zien we niet vaak dat het gevaarlijkste vergif verborgen zit in kleurrijke potten? Dat het groenste gras een slang verbergt? Het helderste water de lelijkste pad?’ – en zo verder, liefst vier of vijf achter elkaar.

Daarnaast was Lyly dol op vergelijkingen en beeldspraken. ‘Zoals het fijnste fluweel zijn plekken heeft, de zoetste roos haar doornen, de fijnste bloem haar zemelen; zo heeft ook het schranderste vernuft haar dartele wil, en het heiligste hoofd haar vieze grillen’, schrijft hij ergens en ook hier geldt weer: liefst een half dozijn vergelijkingen per keer. Verder voorzag Lyly zijn zinnen van een strak, uitgebalanceerd ritme, nam hij talloze mythologische toespelingen op en goochelde hij op een vernuftige manier met klankgelijkenis, zowel tussen woorden als tussen woorddelen.

Euphuës’ aap

Maar het meest kenmerkend voor zijn stijl is het gebruik van alliteraties. In zijn boeken komt bijna geen zin voor zonder alliteratie. Niet alleen wemelt zijn tekst van combinaties als ‘faire feathers’, ‘hoarie haires’, ‘fonde foole’ – zeg maar de Willy Vandersteen-alliteratie –, hij bedacht ook veel ingewikkelder toepassingen. Clarence Griffin Child onderscheidt maar liefst twaalf verschillende vormen van alliteratie, met soms zeer complexe schema’s (bijvoorbeeld abcc.ccab) – te complex om hier te citeren, maar het geeft je wel de indruk dat Lyly bij het schrijven een telraam moet hebben gebruikt in plaats van een ganzenveer.

De invloed van Lyly was zeer groot. Volgens Child werden zijn boeken door zeker twee miljoen Britten gelezen. Citaten werden tot gevlugelde woorden en zelfs koningin Elizabeth ging euphuïstisch praten en schrijven. Lyly grootste navolger was Robert Greene (1558-1592), toepasselijk bijgenaamd ‘Ape of Euphuës’.

Het succes was echter van korte duur. Omstreeks 1590 werd het euphuïsme alweer verdrongen door een andere stijl, en hoewel Lyly’s boe-

ken tot 1636 twaalf herdrukken beleefden, raakte de schrijver zelf snel in vergetelheid. Hij stierf op 20 november 1606, arm en teleurgesteld in koningin en vaderland. Pas in het begin van de negentiende eeuw werd hij opnieuw ontdekt. Ironisch genoeg werd de aanzet hiertoe gegeven door een parodie.

Gongorisme

‘De auteur [Dimitri Verhulst] heeft zijn tweede verhalenroman met een andere pen geschreven, hij heeft zich van een nieuwe grammatica bediend. “Gongorische zinnen”, noemt hij die stijl zelf. Gongorisme is een literaire stijl die zich kenmerkt door overdadig gebruik van woordspelingen en stekelige uitspraken.’

De Standaard 3 mei 2001

De Spaanse dichter Luis de Góngora y Argote werd in 1561 in Córdoba geboren, als zoon van vermogende ouders. Hij sjeesde in zijn rechtenstudie, maar zijn invloedrijke familie hielp hem vervolgens aan een baantje bij de kerk. In de hoop een hoger ambt te verwerven vestigde hij zich later in Madrid. Daar slaagde hij er inderdaad in kapelaan van de koning te worden, maar hij maakte ook veel vijanden en door het dure leven raakte hij steeds verder in de schulden. Hij werd ziek en neerslachtig en in 1626 kreeg hij een beroerte. Een paar maanden later stierf hij, 65 jaar oud.

Góngora schreef in totaal zo'n vijfhonderd gedichten. Zijn werk wordt ingedeeld in twee perioden. Vóór zijn vijftigste schreef hij heldere, toegankelijke verzen, die hem de bijnaam 'Engel van het licht' opleverden. Maar na zijn vijftigste volgde een radicale omslag. 'De dichter verklaart bij het begin van deze tweede levensperiode, dat hij niet langer gemakkelijk begrepen wil worden. Voor den minder ontwikkelde lezer moeten zijn verzen een gesloten boek blijven. Hij wil slechts schrijven voor mensen met meer beschaving, voor de culti. Duister zijn wordt zijn doel', aldus G.J. Schoute in 1934, in de enige Nederlandse bloemlezing uit het werk van Góngora.

Deze tweede periode leverde Góngora de bijnaam 'Vorst der duisternis' op. Bovendien leidde het in het begin van de negentiende eeuw tot het begrip *gongorisme*, dat behalve in het Nederlands ook in het Frans, Duits en Engels voorkomt, en min of meer synoniem is geworden met een gezwollen, slechte stijl.

Eigen woordenboek

Het toppunt van gongorisme bereikte Góngora in twee omvangrijke gedichten, *Fábula de Polifemo y Galatea* (1612) en *Las Soledades* (1613). Al tijdens het leven van Góngora verschenen er geannoteerde versies van deze gedichten, om de grootste moeilijkheden te verklaren. Later verscheen er zelfs een verklarend woordenboek op het werk van Góngora, dat vele malen dikker is dan zijn verzameld werk!

Wat deed Góngora om door zo weinig mogelijk mensen begrepen te worden? In de eerste plaats gebruikte hij talloze vreemde en geleerde woorden, die hij soms zelfs van een nieuwe, onbekende betekenis voorzag. Daarnaast propte hij zijn werk vol woordspelingen, talloze mythologische en historische toespelingen en gezochte vergelijkingen. Zo schrijft hij ergens: 'Zij brengt het vloeibare en het menselijke kristal bij elkaar door het schone scheprad van de hand.' Volgens Schoute zou dit mogelijk kunnen betekenen 'zij brengt met de hand het heldere water naar haar gelaat, dus zij drinkt of zij wast zich', maar niemand is daar ooit helemaal uitgekomen.

Een ander kenmerk van het gongorisme is dat er een emmer woorden wordt leeggekieperd om iets heel eenvoudigs te zeggen. Zo beschrijft Góngora de onvoltooide kathedraal van Granada ergens als volgt: 'Een gebouw, dat ons meer beroemdheid belooft dan dat, welks as nog in onze herinnering nagloeit, van haar, die tot haar eigen verderf bespied werd door hem, die door zijn eigen jachthonden werd gedood' – een beschrijving die pas kan worden begrepen als je het verhaal over Actaeon en Artemis uit de Griekse mythologie paraat hebt (de door brand verwoeste tempel van Artemis in Efeze gold als een van de zeven wereldwonderen).

Maar het allerergste was dat Góngora er zondere nadere toelichting toe overging de Latijnse zinsbouw toe te passen op het Spaans. Dat wil zeggen dat hij lidwoorden of voorzetsels scheidde van zelfstandige naamwoorden, hulpwerkwoorden van bijwoorden en zo verder. Wat stijlbloempjes opleverde als: 'de die zacht/ groeve haar heeft bereid bij', waar had kunnen staan: 'De groeve, die de bij haar zacht bereid heeft.'

Maakte Góngora zich met dit alles geliefd bij het Spaanse publiek? Niet bij iedereen. Door schrijvers als Lope de Vega en Quevedo werd hij verketterd, maar door de 'mensen met meer beschaving' werd hij op handen gedragen. Tot in de achttiende eeuw gold het gongorisme in Spanje als de enig juiste stijl van schrijven. Later raakte zijn stijl in onge-

nade, maar omstreeks 1927, bij de herdenking van zijn sterfdag, werd Góngora opnieuw ontdekt, wat leidde tot een internationale stroom publicaties. En nog steeds wordt Góngora door velen bewonderd, zij het niet door de samenstellers van de huidige stijlboeken.

Marinisme

‘In dit onderzoek zal worden bestudeerd in hoeverre en op welke manieren ook deze muziek is beïnvloed door het petrarkisme en het daaruit voortvloeiende marinisme. Achtereenvolgens zullen de totstandkoming, de retorische doelen en de vertolking van mystieke thematiek in poëzie en muziek worden vergeleken.’

Van een website

Indertijd werd hij bejubeld als de grootste dichter van Europa. Zijn tijdgenoot Gianfrancesco Busenello bewonderde in hem ‘de melk van de verzen, het manna van de zinnen, de nectar van de woorden, en het ambrozijn van de vondsten’. Zijn bijnaam luidde ‘Prins van de eeuw’ en in het decennium na zijn dood verschenen er ten minste vijf biografieën over hem.

Over het turbulente leven van Giambattista Marino (vaak abusievelijk Marini gespeld) viel dan ook heel wat te vertellen. Marino werd in 1569 in Napels geboren als zoon van een vooraanstaand jurist. Zijn vader wilde dat hij rechten ging studeren, maar Marino verspilde zijn tijd, zoals het ergens heet, aan het lezen van poëzie. Hij werd uit huis gezet en wist uiteindelijk op te klimmen tot secretaris van kardinaal Aldobrandini.

Op z’n twintigste publiceerde Marino een dichtbundel die vanwege zijn prikkelende verzen opschudding veroorzaakte. Dit zou slechts een voorproefje blijken te zijn: vele van de duizenden gedichten die Marino tijdens zijn leven publiceerde balanceerden op het randje van pornografie. Diverse bundels werden dan ook door de censuur verboden en meermalen kwam Marino in aanraking met de inquisitie. Dat kwam ook omdat hij er een onstuimige levenswandel op nahield. Zeker tweemaal belandde hij in de gevangenis en hij was betrokken bij talloze schandalen, liefdesavonturen, hofintriges en uitspattingen.

Pistool

Een zaak die veel opschudding veroorzaakte was zijn vete met een andere dichter, Gaspare Murtola. Aanvankelijk bestookten de dichters elkaar met sonnetten, maar toen Murtola merkte dat hij het tegen de scherpe, venijnige Marino zou afleggen, greep hij naar een krachtiger wapen. Hij beschoot Marino op straat met een pistool, maar raakte daarbij een gunsteling van de hertog van Turijn. De hertog gooide Murtola in het gevang, waarna Marino zich van zijn beste kant liet zien: hij pleitte Murtola vrij en bood vervolgens zijn verontschuldiging aan.

In een van de sonnetten tegen Murtola geeft Marino zijn visie op de essentie van het dichterschap. Frans van Dooren vertaalde deze passage in 1990 in het literaire tijdschrift *SIC* als volgt:

En 's dichters hoofddoel is verbazing wekken
(niet op platvloers, maar op subliem terrein):
wie niet verbaast kan geen genot verstrekken.

Wat deed Marino om zijn gehoor te verbazen? Dit blijkt het best uit zijn hoofdwerk, getiteld *L'Adone* (De Adonis). Marino werkte dertig jaar aan dit kolossale gedicht, dat bestaat uit twintig zangen, met in totaal 40.984 versregels. Hij voltooide het in 1623 in Parijs, waar hij in het gevolg van Maria de' Medici heen was gegaan.

In navolging van Ovidius verhaalt *L'Adone* van de tragische liefde tussen Adonis en Venus. Maar om de lezer te verbazen koos Marino ervoor om talloze uitweidingen en zijsprongen in te lassen. Over bijvoorbeeld het schaakspel, het theater, over een muzikaal duel tussen een zanger en een nachtegaal en ga zo maar door. Daarnaast is het gedicht opgesierd met eindeloze beschrijvingen van onder meer landschappen, feesten, standbeelden, schilderijen, paleizen en fonteinen. Voor de beschrijving van één bepaalde tuin trekt Marino maar liefst vijfduizend versregels uit. Bovendien springt hij constant van de hak op de tak, van heden naar verleden, zonder waarschuwing vooraf.

Marino beperkte zich niet tot een ondoorgroendelijke structuur om zijn lezers te verbluffen. Hij hanteerde een bijzondere stijl, die in de negentiende eeuw naar hem *marinisme* werd genoemd.

De beste analyse van het marinisme is te vinden in *The poet of the marvelous* (1963) van James V. Mirollo, nog altijd hét standaardwerk. Marino

manipuleerde woorden, aldus Mirollo, alsof het stukjes mozaïek waren, of muzieknoden. Hij speelde eindeloos met hun klank, met binnenrijm, klinkerrijm, omkeringen en alliteraties – allemaal aspecten die bij een vertaling verloren gaan. Hij bouwde blokkendozen van bijvoeglijke naamwoorden, kon zichzelf eindeloos herhalen en zorgde altijd voor een aantrekkelijke openingsregel en slotzin.

Diamanten broosheid

Maar bovenal was Marino dol op traditionele vergelijkingen en metafoeren ('tanden als parels', dat werk) die hij vernieuwde door ze met elkaar te vermengen. Het effect blijkt onder meer uit het volgende fragment uit *L'Adone* (vertaald door Jaap Engelsman). Het is een letterlijke vertaling, waardoor alle klankeffecten helaas verloren moesten gaan, en gaat over de liefde, door Marino omschreven als:

Vrijwillige waanzin, aangenaam kwaad,
Slopende rust en schadelijk nut,
Hoop vol vertwijfeling, een leven in sterven,
Vermetele vrees en een lachen in smart;
Onbreekbare glazen, diamanten broosheid,
Ijzige hitte en schroeiende kilte,
Eeuwige kwelling van eendracht in strijd,
Hels paradijs en hemelse hel.

En dit is slechts een kort citaat, want Marino kon er geen genoeg van krijgen. Zo beslaat zijn beschrijving van een roos in *L'Adone* ten minste zeven coupletten, waarvan het eerste luidt:

Roos, lach van de liefde, hemelse schepping,
Roos, door mijn bloed vermiljoenrood gekleurd,
Wereldse schat, ornament der natuur,
Maagdelijke dochter van aarde en zon,
Die nimfen en herders steeds boeit en bekoort.
Sieraad van het welriekend geslacht,
Jij draagt de erepalm van alle schoonheid,
Vrouwe, hoog boven het bloemenvolk
[Enzovoorts, en zo verder]

Indertijd veroorzaakte *L'Adone* een sensatie. In het begin was het zo gezocht dat kopers vijftig rijksdaalders neertelden om een exemplaar te bemachtigen. De katholieke kerk nam aanstoot aan de sensuele passages en plaatste het boek op 11 juni 1624 op de index, wat er ongetwijfeld toe bijdroeg dat het boek verschillende keren werd herdrukt, waaronder tweemaal in Amsterdam.

Marino stierf in 1625. Zijn stijl had een enorme invloed. Tal van andere dichters probeerden hem tevergeefs na te volgen. Maar aan het eind van de zeventiende eeuw was de betovering voorbij: tegen die tijd gold het *marinisme* als voorbeeld van overdaad en wansmaak, van hoe je vooral níét moest schrijven.

Marivaudage

‘In *Verliefd* gesprek wordt zo rond de pot gedraaid dat je er duizelig van ter aarde stuikt. Redelijk mesjogge zijn de levensgrote clichés die Ferney door haar marivaudage mengt: “Ze had vaak ervaren hoe onweerstaanbaar een harde man is wanneer hij door de liefde iets zachts krijgt.”

De Morgen 18 februari 2004

Op 26 oktober 1760 schreef de beroemde Franse encyclopedist Denis Diderot aan zijn geliefde Sophie Volland:

Ik heb me meermalen afgevraagd waarom ik [...] zo weinig geschikt ben voor gezelschap. Dat is omdat ik mij er onmogelijk zo kan gedragen als onder vrienden, en omdat ik de kille taal zonder betekenis die men tot onverschilligen spreekt, niet ken; ik zwijg er of word indiscreet. Zo’n mooie gelegenheid om te *marivauderen*! En waarom zou ik niet?

Diderot onderstreepte *marivauder* in zijn brief omdat het woord net opgang maakte. Kennelijk viel het bij hem in de smaak, want in de weken daarna gebruikte hij het nog twee keer. Zo schreef hij op 6 november:

Is het beter een leugenaar te zijn dan een domkop? Liegen kun je afleren, maar domheid niet. Wie de pretentie om de anderen bezig te houden heeft laten varen, liegt nauwelijks meer. O, wat is

dat een mooie *marivaudage*! [...] Maar negenduizend duivels haken Marivaux en al die flauwe epigonen van hem, zoals ik!

En vier dagen later hield hij zijn geliefde voor: 'Ik *marivaude* – Marivaux doet dit zonder het te weten, en ik welbewust.'

Ontluikende liefde

De Parijse toneelschrijver Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux leefde nog toen Diderot dit schreef, zij het niet voor lang meer. Hij stierf in 1763, 75 jaar oud, geruïneerd door een krach en lang niet meer zo gevierd als hij was geweest.

Marivaux schreef zijn eerste blijspel in 1712, toen hij 24 was. Hij was in Parijs een geziene gast in de literaire salons van Madame de Lambert en Madame de Tencin en werd aangestoken door de taal die men daar sprak, in de vakliteratuur aangeduid als tweede of nieuwe *Préciosité*.

De bezoekers van de salons maakten het converseren tot een kunst, die door Marivaux in zijn blijspelen werd toegepast. Aan het Italiaanse theater van Lelio ontleende hij zijn voorliefde voor dialogen, en de steractrice van dit gezelschap, Silvia Benozzi, werd voor hem een grote bron van inspiratie. Silvia figureerde in een groot aantal blijspelen van Marivaux, die meestal een ontluikende liefde tot onderwerp hebben.

Over Marivaux bestaan talloze publicaties, waaronder enkele zeer gedetailleerde. Zo verscheen in 1909 een Duitse dissertatie over het spraakgebruik van de boeren in zijn blijspelen, en in 1960 richtte een wetenschapper zich speciaal op 'les jeunes filles' in Marivaux' komedies. Het beste boek over de stilistische eigenaardigheden van Marivaux is de dissertatie van Frédéric Deloffre, *Marivaux et le marivaudage* (1955).

Deloffre toont aan dat het begrip *marivaudage* een opvallende ontwikkeling heeft doorgemaakt. Aan het eind van de achttiende eeuw keek men op de Franse toneelschrijver neer. *Marivaudage* betekende toen zoiets als gekunstelde, gezochte stijl. Bovendien bedoelde men ermee het oeverloos ontleden van karakters en emoties, zoals de vrouwelijke hoofdfiguren in de blijspelen van Marivaux vol overgave deden, tot sja-grijn van onder anderen Voltaire en d'Alembert. Halverwege de negentiende eeuw kreeg het begrip een andere lading: Marivaux werd andermaal bejubeld en *marivaudage* werd synoniem met een verfijnde, gracieuze stijl. Maar in de twintigste eeuw daalde de ster van Marivaux weer, met als gevolg dat Franse woordenboeken bij *marivaudage* tegen-

woordig twee, vrijwel tegengestelde betekenissen geven: zowel ‘gezochte taal’ als ‘verfijnde taal’.

Olivier B. Bommel

Volgens Deloffre is een van de voornaamste kenmerken van de stijl van Marivaux zijn voorliefde voor korte, puntige antwoorden in dialogen. Zoals het een wetenschapper betaamt sloeg hij aan het tellen en hij ontdekte dat de antwoorden in de blijspelen van Marivaux gemiddeld tussen de 14 en 20 woorden tellen, veel korter dan toen gebruikelijk was. Daarnaast laste Marivaux nogal wat tirades in, waarin vooral Silvia Benozzi uitblonk. Als onverbeterlijke kletskaus in *Le jeu de l'amour et du hasard*, Marivaux' meesterwerk, kreeg zij zaal na zaal plat.

Deloffre heeft ruim vijfhonderd pagina's nodig om de stilistische nuances van de *marivaudage* uiteen te zetten. De conclusie moet zijn dat Marivaux allerlei stijlen door elkaar gebruikte. Hij had een voorliefde voor de vermenging van verfijnd en platvloers taalgebruik, hij was een meester in woordgrapjes, hij goochelde met archaïsmen, synoniemen en homoniemen, hij verzon allerlei nieuwe beeldspraken en vergelijkingen, hij bedacht tal van nieuwe woorden en zinswendingen en hij gaf bestaande woorden en uitdrukkingen een nieuwe betekenis. Dit laatste deed een criticus opmerken dat Marivaux de kunst verstond 'om zich met de helderste en meest alledaagse woorden hoogdravend en duister uit te drukken'.

Niet alleen streefde Marivaux ernaar de spreektaal te evenaren, tegelijkertijd moesten vooral dienaren en dienstmaagden in zijn stukken de meest gekunstelde zinnen uitspreken. 'Mevrouw, zou ik mij mogen verstouten, mij allereerst te vleien met een klein moment van uw aandacht', zo laat hij de bediende Frontin in *Les serments indiscrets* zeggen, en liefhebbers van Olivier B. Bommel herkennen in Frontin onmiddellijk een verre voorvader van diens bediende Joost.

Hoewel Marivaux al vanaf 1730 in het Nederlands werd vertaald, duurde het even voordat het begrip *marivaudage* bij ons voet aan wal zette. Voorzover bekend vermeldde P. Weiland het in 1824 als eerste, met als betekenis 'een ellendig blijspel, in den smaak van Marivaux'. De mooiste definitie die ik heb kunnen vinden staat in *Woordenschat* (1899) van De Beer en Laurillard. Zij definiëren *marivaudage* als:

Geaffecteerde stijl, als die van Marivaux (1688-1763), een schrijver, die bij al zijn genialiteit en hoge kunst, een hoogst ongenietelijken proza-stijl had, langdradig, vol afwijkingen, omwegen en gezochtheid, met uitgekozen mooie woordjes en platte uitdrukkingen, nietigheden uitvoerig beschrijvend; van wien Voltaire getuigde, dat hij zijn leven doorbracht met vliegeneieren in spinragschalen te wegen.

Kom daar maar eens om in een hedendaags woordenboek.

Byronisme

‘Het landgoed van Lermontov [...] is het eerste schrijversdomein dat de naar de roem van het dichterschap hunkerende, enigszins byronistische Arsenjev, met eigen ogen waarneemt.’

de Volkskrant 12 december 1997

In 1812 publiceerde de Engelse romanticus Byron (1788-1824) de eerste twee zangen van *Childe Harold's pilgrimage*. In dit gedicht beschrijft hij de lotgevallen van Childe Harold, een melancholieke jongeman die na een losbandig leven afleiding zoekt in buitenlandse reizen. De reisbeschrijvingen worden afgewisseld met sombere overpeinzingen.

Childe Harold maakte Byron op slag beroemd. Hij werd een van de meest gevierde aristocraten van de Londense society, zij het niet voor lang. Het viel namelijk niet goed dat hij na krap anderhalf jaar scheidde van Anna Milbanke – kort na de geboorte van hun dochter – en ook het afscheidsgedicht dat hij voor zijn vrouw schreef, ontmoette alom kritiek. In april 1816 verliet Byron Londen dan ook als een uitgestotene, om er nooit meer terug te keren.

De ervaringen die Byron vervolgens opdeed bij zijn reis door onder andere de Nederlanden, Zwitserland en Italië legde hij vast in de laatste twee zangen van Childe Harold – een gedicht dat in heel Europa met grote bewondering werd gelezen en dat veel invloed had. Byrons enorme populariteit nam nog toe na zijn tot de verbeelding sprekende dood in Griekenland. Hij was daar in juli 1823 naartoe gegaan om de Grieken te steunen in hun vrijheidsstrijd tegen de Turken. Volgens zijn biografen toonde Byron zich een geboren leider, maar hij werd gevelde door reumatische koorts. Zijn zus liet op zijn grafsteen zetten: ‘The author of Childe Harold’.

Het personage Childe Harold staat in de literatuur bekend als een 'Byronic hero'. Byron zette met Harold een volstrekt eenzaam mens neer, egocentrisch, misantropisch, iemand die in onmin leefde met zichzelf, met zijn medemensen, met het bestaan en met God. 'Als een verdoemde en getormenteerde dwaalt de *byronic hero* door woeste landschappen', schrijft H. van Gorp in zijn *Lexicon van literaire termen* (1998). 'Hij is een principiële rebel, hoogmoedig, verheven boven alle wetten, aangetrokken door het satanische en het duistere. Hij vindt een tragische voldoening in zijn lijden aan het leven, ook in meditatie over de vergankelijkheid van alle beschavingen.'

Opvliegend

Anders dan menigeen zou denken, sprak dit type mens in de eerste helft van de negentiende eeuw sterk tot de verbeelding van een jonge generatie Nederlandse auteurs. Over de invloed van Byron op onze letterkunde zijn twee proefschriften geschreven, te weten *Byron en het Byronisme in de Nederlandse letterkunde* van Tjeerd Popma en *Het Byronianisme in Nederland* van Ulfert Schults. Hierachter moet een kleine academische tragedie schuilgaan, want Popma promoveerde in oktober 1928 in Amsterdam en Schults in mei 1929 in Utrecht, dus de promovendi moeten vrijwel gelijktijdig al hun energie aan hetzelfde onderwerp hebben besteed. Hoe het ook zij, dankzij hun inspanning zijn we uitzonderlijk goed geïnformeerd over Byrons sporen in de Nederlandse literatuur.

Die sporen zijn het sterkst aanwezig in het jeugdwerk van Nicolaas Beets, de Haarlemse apothekerszoon die zich als Hildebrand onsterfelijk zou maken met de *Camera Obscura*. Beets was nog maar net theologie aan het studeren in Leiden toen hij zich stortte op het vertalen van gedichten van Byron. Maar daar bleef het niet bij. In 1834 publiceerde Beets *José, een Spaans verhaal*, een romantisch gedicht dat geheel is doordrenkt van Byrons geest. Zo is de held van het verhaal trots, opvliegend, woest en onbuigzaam. José leidt een zwervend bestaan, een leven van strijd, bloedvergieten en van bittere haat. Hij wil maar één ding, wraak nemen op de man die zijn verloofde heeft geroofd. Maar als hij vervolgens zijn verloofde bij toeval in ongeschonden staat terugvindt, kan hij zijn wraakzucht niet overwinnen. Hij vlucht het bos in en stort zich in een grot op zijn zwaard.

Kortom, een diep-romantisch en ook somber gedicht, dat de twintigjarige Beets slechts anoniem durfde te publiceren. Dat geldt ook voor

zijn volgende Byroniaanse epos, *Kuser* (1835), een ongelukkige liefdesgeschiedenis waarin zowel Willem Kuser als zijn miskende jeugdliefde Aleide het loodje legt. In 1837 volgde Beets' laatste Byroniaanse dichtwerk, *Guy de Vlaming*, waarin een middeleeuwse ridder ontdekt dat hij per ongeluk is getrouwd met zijn zuster – een thema dat rechtstreeks is ontleend aan het werk en het leven van Byron, die een verhouding had met zijn halfzuster.

Over al deze Byroniaanse imitaties van Beets schreef Gerard Knuvelder in 1959:

De 'hevige hartstochtelijkheid' der karakters blijkt de lezer overduidelijk uit de vele uitroepen, waarvan 'Ha!' een der meest geliefkoosde is, terwijl ook de grote hoeveelheid aansprekingen deze gedichten gemakkelijk determineerbaar maakt: barre en bizarre 'romantiek' vol ijselijke situaties.

Zwarte tijd

Het publiek smulde er intussen van en Beets kreeg als bijnaam 'de Nederlandse Byron'. Zelf was hij daar overigens niet blij mee. Al in 1836 schreef de aanstaande predikant: 'De auteur van José en Kuser moet Godgeleerde, Nicolaas Beets moet een Verbi Divini Minister worden. [...] Ik verkies niet als Byroniaan bekend te staan.' In 1839 nam Beets in een opstel definitief afstand van wat hij zijn zwarte tijd noemde, maar dat kon niet voorkomen dat hij een paar jaar later in het satirische tijdschrift *Braga* fel werd aangevallen op zijn jeugdzonden. De Nederlandse navolgers van Byron werden door *Braga* zelfs uitgemaakt voor 'Beets-Byrons'.

Natuurlijk was Beets niet de enige die zich door Byron liet beïnvloeden. Popma en Schults behandelen een flink aantal anderen, maar de meest aandoenlijke is toch wel de Drentse dichter Alexander Lesturgeon, die in 1838 rijmelde:

Maar 'k leef – en leefde' ik Byron! zooals gij!
De Wareld haat me – ik kan de wareld haten;
Verlaat mij ieder – ik kan elk verlaten:
Slechts sta uw geest, o Byron! steeds me op zij.

24. ZESTIEN WOORDEN EN VERBINDINGEN DIE TERUGGAAN OP EEN BEELDVERHAAL

1. Calimerocomplex

Een 'minderwaardigheidscomplex' wordt ook wel een *Calimerocomplex* genoemd. Waarom is dat zo? Omdat Calimero, een eendje in een tekenfilm, zo'n complex had. Althans, hij zei altijd: 'Zij zijn groot en ik is klein, en dat is niet eerlijk' – woorden die gevleugeld zijn geworden.

Calimero is in 1963 bedacht door de Italiaanse tekenaar Antonio Pagotto, beter bekend als Toni Pagot. Samen met zijn broer Nino creëerde hij Calimero voor een reclamecampagne van het wasmiddel AVA. Calimero was zwart en klaagde dat niemand hem aardig vond omdat hij die kleur had. 'Je bent niet zwart, je bent alleen maar vuil', luidde de reclameslogan van AVA. De naam Calimero ontleende Toni Pagot aan de kerk in Milaan waar hij was getrouwd: San Calimero.

Al snel kwamen er Calimero-avonturen op de markt zonder reclameboodschap. In Nederland werd de serie in 1972 voor het eerst uitgezonden. De stem van Calimero werd verzorgd door hoorspelactrice Corry van der Linden. Calimero droeg op zijn hoofd een halve eierdop met een barst. Door de gelijkenis met de aërodynamische wielrennershelm wordt die laatste soms *Calimerohelm* genoemd. De Grote Van Dale vermeldt *Calimerocomplex* sinds 1999. In de kranten lees je ook geregeld over het *Calimero-gevoel*, het *Calimero-effect* en het *Calimero-syndroom*.

2. Billie Turf

In 1997 schreef Renate Dorrestein in *Want dit is mijn lichaam*:

Soms werd hij in het speelkwartier omsingeld en naar het fietsenhok gebracht, waar hem onder dreigende aansporingen van alle kanten tegelijk stapels muffe boterhammen en uitgedroogde koeken werden opgedrongen: 'Vooruit dan, Billie Turf, je houdt er toch zo van?'

Billie Turf is de hoofdpersoon in een reeks kinderverhalen die de Engelse schrijver Charles Harold St. John Hamilton (1876-1961) publiceerde onder de naam Frank Richards. Billy debuteerde in 1908 in het weekblad *The Magnet*. Op de illustraties bij de verhalen heeft hij een enorme buik en draagt hij een kostschooljasje met vest op een geruite broek. Hij beleeft zijn avonturen op een fictieve kostschool, de Greyfriars School in Kent. Tot 1940 verschenen de verhalen van Billy Bunter, zoals de hoofdpersoon oorspronkelijk heette, in *The Magnet*. In 1947 verscheen het eerste Bunterboek, getiteld *Billy Bunter of Greyfriars School*. In totaal zouden er 38 Bunterboeken verschijnen. De meeste waren enorme bestsellers.

Tussen 1955 en 1976 werden de avonturen van Billie Turf afgedrukt in de stripbladen *Sjors en Eppo*; het eerste Nederlandse boek verscheen in 1963, onder de titel *Billie Turf, het dikste studentje ter wereld*. Als soortnaam voor een 'dikke jongen of man' schrijft men zowel Billie als Billy Turf. NRC Handelsblad publiceerde ooit een groot verhaal over de biologische kanten van dik worden onder de kop 'De genetica van Billy Turf'.

Een dik meisje of een dikke vrouw wordt ook wel een Bessie Turf genoemd, naar de corpulente zus van Billie.

3. Rebellenclub

Een groep die dwarsligt, die afwijkende meningen heeft of die opstandig is, wordt wel een rebellenclub genoemd. De Grote Van Dale (1999) geeft als toelichting 'naar *Sjors van de rebellenclub* van H.G. Kresse', maar dit is een vergissing, want Hans G. Kresse (1921-1992) werd beroemd als maker van de avonturen van Eric de Noorman.

Sjors van de Rebellenclub is een bewerking van 'Perry (Winkle) and the Rinkydinks', die Martin Branner maakte voor de *Chicago Tribune*. In 1930 kwam de *Panorama* met een aparte wekelijkse stripbijlage met de titel *Sjors*. Vanaf 15 september 1950 heette dat blad *De Rebellenclub*, en vanaf 11 september 1954 *Sjors van de Rebellenclub*. De avonturen van *Sjors* en zijn club werden indertijd gemaakt door Frans Piët (1905-1997). De strip ging over *Sjors*, die met zijn drie vriendjes allerlei kwajongensstreken uithaalt. Later werd de Rebellenclub vervangen door het negertje Sjim-mie, waarmee *Sjors* vooral verre reizen maakt.

In kranten valt op dat rebellenclub vaak voor sportclubs wordt gebruikt. Daarnaast is het onder meer gebruikt voor amateuristische guerrillabewegingen, voor de Lijst Pim Fortuyn, en voor organisaties van medische specialisten. De voormalige minister van Cultuur, Rick

van der Ploeg, had als bijnaam Rick van de Rebellenclub. In het Amsterdamse homocircuit wordt een stel waarvan de ene partner blank is en de andere zwart, soms aangeduid als Sjors en Sjimmie.

4. Razende reporter

In april 2005 schreef de *Amersfoortse Courant*: ‘Pastoor Vonhogen uit Amersfoort trekt als een razende reporter door Rome, via internet. Op zijn internetsite geeft hij op velerlei manieren een kijkje in de wereld van de Rooms-Katholieke Kerk.’

De meeste mensen denken bij *razende reporter* meteen aan Kuifje, die als alerte verslaggever van de *Le Petit Vingtième* avonturen beleeft. Maar Kuifje is niet de eerste razende reporter. Die eer komt toe aan de Duits-Tsjechische schrijver Egon Erwin Kisch (1885–1948).

Kisch staat te boek als de man die van de journalistieke reportage een volwaardig literair genre heeft gemaakt. Met zijn boek *Der rasende Reporter*, waarvan de eerste druk verscheen in 1925, verwierf hij internationaal grote roem. Kisch bundelde hierin onder meer zijn reportages over Praag omstreeks 1900, over het leven in de loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog, over de opstand van de Rode Garde in Wenen in 1918 en over Berlijn in de *roaring twenties*.

Na Kisch en Kuifje zijn er nog veel razende reporters opgestaan. Drie voorbeelden uit de dagbladen van de laatste jaren: ‘Stan van Houcke, razende reporter van de VPRO-radio’, ‘Jack Kerklaan, razende reporter van Radio Rijnmond’ en ‘Marcel Kamsteeg, de razende reporter van Radio Ridderkerk’.

5. Yabadabadoe

Het Nederlands kent verschillende kreten om groot enthousiasme te uiten. Maar er gaat er maar één terug op Fred Flintstone. Dat is natuurlijk *yabadabadoe*, ook wel aangetroffen als *jabadabadoe*, *jabbadabbadoe* en zovoorts. De uitroep lag Fred Flintstone in de mond bestorven, samen met ‘Wilmaaaa!’ – de naam van zijn vrouw.

The Flintstones debuteerden op 30 september 1960 op de Amerikaanse televisie. De serie werd getekend en geproduceerd door William Hanna en Joseph Barbera, een illustre duo dat ook verantwoordelijk was voor onder meer Tom en Jerry.

De stem van Fred Flintstone werd verzorgd door Edward Bergman (1907–1977), beter bekend onder zijn artiestennaam Alan Reed. Volgens

de belangrijkste Flintstonewebsite was het Reed die de kreet *yabba-dabba-doo* (hier in de Engelse spelling) bedacht. Producent Joe Barbera zei daar later over:

Tijdens een opnamesessie zei Alan: 'Hé Joe, kan ik in plaats van *yabba-dabba-doo* ook *yabba-dabba-doo* zeggen?' Ik zei oké. God mag weten waar hij het vandaan had, maar het was een geweldige vondst.

Volgens Reed had hij zich laten inspireren door zijn moeder, die altijd zei *a little dab'll do ya* ('Een toefje is genoeg'). Ze had dit waarschijnlijk van een Brylcreemreclame, aldus Reed.

Aanvankelijk heette de serie overigens *The Flagstones*. Dit moest worden veranderd toen men ontdekte dat Flagstone al werd gebruikt als voornaam in de populaire cartoon *Hi and Lois*.

6. Popeye-armen

Extreem gespierde armen worden ook wel *Popeye-armen* genoemd. Daarnaast spreekt men van *Popeye-spierballen* of *Popeye-achtige armen*.

Deze benamingen verwijzen naar Popeye, de spinazie-etende zeeman uit de strips en tekenfilms van Elzie Crisler Segar (1894-1938). Popeye debuteerde op 17 januari 1929 in het *Thimble Theatre*, een toen al tien jaar oude strip van Segar over de belevenissen van Olijfje (*Olive Oyl*) en haar familie. Van een bijfiguur ontwikkelde Popeye zich echter snel tot de hoofdpersoon. Vanaf 1933 maakte Segar Popeyetekenfilms. Zijn werk werd later door andere tekenaars overgenomen.

Voortdurend moet Popeye Olijfje redden uit de handen van een handtastelijke zeebonk die eerst Bluto en later Brutus heette. Het lijkt erop dat Popeye de ongelijke strijd gaat verliezen, maar zodra hij een blik spinazie naar binnen klokt, zwellen zijn spierballen op en wint hij alsnog. Overigens haalde Popeye in de eerste afleveringen zijn kracht uit knoflook, niet uit spinazie.

Popeye heeft veel betekend voor de populariteit van spinazie. 'Volgens de spinazietelers', aldus een naslagwerk, 'dankten zij aan Popeye een toename van 33 procent van de Amerikaanse spinazieconsumptie, en de redding van de spinazie-industrie in de jaren dertig!' In 1937 werd in Crystal City, het centrum van de spinazieteel in de Verenigde Staten, een standbeeld voor Popeye onthuld. Dit was het eerste standbeeld dat ooit voor een stripfiguur werd opgericht.

7. Jeep

Jeep gaat terug op de afkorting G.P. voor General Purpose ('multi-inzetbaar'), maar ook Eugene the Jeep, een figuur uit het stripverhaal Popeye, is hoogstwaarschijnlijk van invloed geweest. Eugene the Jeep debuteerde op 16 maart 1936 in een Popeyeverhaal. Het ging om een klein, geel beestje, dat bijna alles kon en dat steeds 'jeep' zei. Eugene figureerde het hele jaar in het verhaal, dat in heel Amerika in kranten te lezen was.

In juli 1940 ontwierp Karl K. Pabst, een medewerker van de Bantam Car Corporation in Pennsylvania, op verzoek van het Amerikaanse leger een voertuig dat multi-inzetbaar was. Het werd in november 1940 in productie genomen door Willys-Overland Motors en door Ford. Bij Ford stond het voertuig bekend als G.P.W. voor 'General Purpose Willys', maar in diezelfde maand werd Jeep als merknaam gedeponereerd. Volgens de huidige fabrikant, de Jeep Corporation, is dit niet alleen de verklanking van 'G.P.', maar speelde 'Eugene the Jeep' een belangrijke rol omdat dit beestje 'bijna alles kon', net als het nieuwe voertuig. Overigens stond het voertuig in de eerste jaren onder allerlei namen bekend, zoals Bantam, Peep, Blitzbuggy, Jitterbug, Beetlebug, Iron Pony, Leaping Lena en Panzer Killer. Officieel is jeep nog steeds een merknaam, maar in de praktijk wordt het sinds de jaren vijftig als soortnaam gebruikt voor een type open terreinwagen.

8. Boris Boef

In kranten wordt geregeld verwezen naar Boris Boef. Zo schreef het *Rotterdams Dagblad*: 'Criminaliteit in de haven was vroeger sterk lokaal: Boris Boef met zijn zak op de rug. Criminelen werken nu wereldwijd.' En in maart 2005 kopte *Trouw*, boven een stuk over politiek en justitie: 'Leren Boris Boef aan te pakken'.

Boris Boef is, zoals velen zullen weten, een van de Zware Jongens uit de stripverhalen van Donald Duck. De Zware Jongens debuteerden in 1951 in een verhaal getiteld 'Terror of the Beagle Boys'. Dit verhaal was bedacht en getekend door Carl Barks, die man die ook Dagobert Duck, Guus Geluk, Willy Wortel en Duckstad creëerde. Er komen veel verschillende Zware Jongens in de Duckverhalen voor. In de oorspronkelijke versie luisterden zij naar namen als Babyface Beagle, Baggy Beagle, Bankjob Beagle, Bigtime Beagle, Bouncer Beagle, Bugle Beagle en Burger Beagle. Hun moeder heet Ma Beagle. In Nederland is vooral Boris Boef bekend, zonder twijfel dankzij de alliteratie.

Desi Bouterse is weleens de ‘Surinaamse Boris Boef’ genoemd, en op de middelbare school was het de bijnaam van D66-fractievoorzitter Boris Dittrich.

Of grote criminelen al voor de Beagle Boys in het Nederlands zware jongens werden genoemd, is niet bekend. Nu is het in ieder geval een zeer gangbare aanduiding.

9. Smurf

Volgens de Grote Van Dale (1999) noemt men een tussenpersoon of stroman in het zwartgeldcircuit een *smurf*. En voor het ‘telkens kleine bedragen bij verschillende banken storten’ wordt het werkwoord *smurfen* gebruikt.

De *Smurfen* zijn een creatie van de Belgische tekenaar Pierre Culliford (1928-1992). Hij tekende ze onder het pseudoniem Peyo, een schuilnaam die is gebaseerd op de uitspraak van zijn vroegere roepnaam Pierrot.

Culliford debuteerde in 1946 met de stripfiguur Johan, een dappere page uit de Middeleeuwen. Voor het weekblad *Robbedoes* tekende hij vanaf 1952 onder meer de strip *Johan en Pirrewiet*.

De *smurfen* verschenen in 1958 als bijfiguren in een avontuur van Johan en Pirrewiet: *De fluit met zes smurfen*. Dat verhaal gaat over een toverfluit gemaakt door *Smurfen*, ‘kleine figuurtjes van drie turven hoog, die niets menselijks hadden’, aldus de bedenker. ‘Vandaar ook dat ze blauw zijn.’ Ze hadden echter zoveel succes dat ze een eigen leven gingen leiden en Johan en Pirrewiet naar de achtergrond verdrongen.

Vanaf de jaren zeventig nam het succes van de *Smurfen* Walt Disney-achtige vormen aan. Vader Abraham had in 1977 een wereldhit met ‘Het *Smurfen*lied’.

10. Hulk

Een ‘krachtpatser’ of een ‘bodybuilder’ wordt ook wel een *hulk* genoemd. Hiermee wordt verwezen naar de ‘Incredible Hulk’, de hoofdpersoon in de gelijknamige Amerikaanse televisieserie. De *Hulk* debuteerde echter niet op televisie, maar in een stripverhaal van de Amerikaanse tekenaar Stan Lee, in het tijdschrift *Marvel Comics*. De *Hulk* werd algemeen bekend door de CBS-televisieserie die tussen 1977 en 1982 werd geproduceerd en die van eind jaren tachtig tot 1992 op de Nederlandse televisie te zien was. Bill Bixby speelde in deze serie de rol van

wetenschappelijk onderzoeker David Banner. Banner, die door een laboratoriumongeluk besmet is geraakt met een mysterieus chemisch goedje, verandert in stresssituaties in een grote, wilde, groene man, die door zijn enorm aanzwellende spierballen uit zijn kleren scheurt. In die gedaante werd hij gespeeld door bodybuilder Lou Ferrigno.

Aanvankelijk werd Hulk met een hoofdletter geschreven of had men het over De Hulk ('De Hulk uit Waddinxveen'), maar inmiddels is hulk een soortnaam geworden. Niet toevallig sluit de betekenis aan bij een oud Nederlands woord, namelijk hulk voor 'soort van groot zeilschip', want hetzelfde woord heeft in de twee talen een vergelijkbare betekenisontwikkeling doorgemaakt, in het Engels van 'groot schip' naar 'groot, log mens', en in het Nederlands van 'groot schip' naar 'iets met zeer grooten inhoud', aldus het WNT.

11. Dombo

Er is een scheldwoord dat niet alleen voor een 'dom iemand, stommerik' kan worden gebruikt, maar ook voor 'iemand met flaporen'. Dat is *dombo* of *dumbo*. Men verwijst hiermee naar het olifantje Dumbo uit een tekenfilm uit 1941 van Walt Disney. Dumbo was Disneys vierde lange tekenfilm. Hij vertelt het verhaal van een klein olifantje dat door de ooievaar bij Mrs. Jumbo, een oude circusvedette, wordt bezorgd. Vanwege z'n enorme oren wordt het dier gepest en Dumbo genoemd – een woord dat in de Verenigde Staten al sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw wordt gebruikt voor 'dommerik, slome duikelaar, sufferd'. Het olifantje Dumbo is niet zozeer dom als wel onzeker en naïef. Uiteindelijk leert hij met behulp van een vriendje dat hij zijn flaporen kan gebruiken om te vliegen, wat hem de held van het circus maakt.

De film werd in 1980 op video uitgebracht en sindsdien heeft het woord in Nederland opgang gemaakt. Bovendien treedt Dumbo geregeld op in de Donald Duck-verhalen. Men komt het woord tegen als *dombo* en *dumbo*. Daarnaast zijn verschillende samenstellingen en afleidingen aangetroffen, zoals *dumbocratie*, *dumbo-achtig* en *superdombo*. *Dombo* en *dumbo* worden gebruikt voor 'sufferd' vanwege de associatie met 'dom' (*dumb* in het Engels). De betekenis 'iemand met grote flaporen' is geheel aan het vliegende olifantje te danken.

12. FC Knudde

Sportclubs die een slechte prestatie leveren worden vaak vergeleken met FC Knudde. Maar FC Knudde wordt soms ook gebruikt voor ‘wanprestatie’ in het algemeen.

FC Knudde is een creatie van Toon van Driel. De strip verschijnt sinds 1973 in het *Algemeen Dagblad*. FC Knudde was Van Driels debuut. Hij maakte zijn eerste schetsen in de aanloop naar het wereldkampioenschap voetbal in wat toen nog ‘West-Duitsland’ heette. Eerst probeerde hij ze te slijten aan *Het Parool* en *De Telegraaf*, maar die hadden geen belangstelling. Bij het *Algemeen Dagblad* zag aanvankelijk alleen de toenmalige chef van de sportredactie er wat in, maar de lezers reageerden al snel enthousiast.

FC Knudde kreeg landelijke bekendheid in 1975, toen de ploeg wekelijks op de televisie te zien was bij AVRO's *Sportpanorama*. Vanaf 1977 waren de stuntelige verrichtingen van onder anderen Jaap en Dirk ook te volgen in het tijdschrift *Eppo* en de *Nieuwe Revu*. ‘Tikkie terug, Jaap’ werd een geveugelde uitspraak.

Van Driel groeide uit tot een van de meest succesvolle striptekenaars van Nederland. Tussen 1977 en 2001 zijn er alleen van de Knudde-albums al zes miljoen exemplaren verkocht. Overigens verkocht Van Driel ooit, toen hij nog diep in de schulden zat, alle rechten op FC Knudde aan de Brabantse uitgeverij De Vrijbouter.

13. Miep, miep

In voetbalstadions wordt soms, om iemand tot snelheid aan te sporen, ‘miep miep’ gescandeerd. Miep miep is ook gebruikt als bijnaam, onder andere voor de voetballers Marc Overmars – die bekendstond om z'n snelheid – en Wim de Roo. Maar je komt ‘Miep miep’ tevens in een heel andere context tegen. Zo schreef het *Algemeen Dagblad* eens:

Miep, miep, zzzffff, daar is roadrunner Marian Oomen. De havis-te jaagt haar docenten de stuipen op het lijf met de snelheid waarmee ze door de examens beent.

Zoals dit citaat al duidelijk maakt, verwijst ‘Miep, miep’ naar de tekenfilmfiguur Road Runner. Dit is een loopvogel die, als was hij een claxonnerende auto, ‘Miep miep’ roepend door de woestijn raast en daarbij zijn belager Wyle E. Coyote altijd te snel af is.

Road Runner is een creatie van de Amerikaanse illustrator Chuck Jones (1913–2002). Jones werkte meer dan zestig jaar in de animatie-industrie en tekende driehonderd animatiefilms, waarvoor hij drie Oscars kreeg. In 1996 kreeg hij een ere-Oscar voor zijn gehele oeuvre.

In zijn autobiografie *Chuck Amuck* (1989) schrijft hij dat de vele mislukte pogingen van zijn vader om bedrijven op te richten hem een grote hoeveelheid nieuw briefpapier en tekenmateriaal bezorgden. In 1936 trad Jones als tekenaar in dienst van een studio. In 1948 maakte hij zijn eerste tekenfilm met Road Runner.

14. Piggelmeesyndroom

‘Al lijdt de zorgsector’, stond eens te lezen in *NRC Handelsblad*, ‘aan het piggelmeesyndroom, het is hoogst onwaarschijnlijk dat het kabinet de verruimde middenstroom afknijpt.’ De Grote Van Dale (1999) omschrijft het *piggelmeesyndroom* als ‘het eeuwig ontevreden zijn’. Het syndroom is genoemd naar het chronisch ontevreden vrouwtje van kabouter Piggelmee uit het gelijknamige sprookje. Piggelmee debuteerde in 1920 in een platenboekje getiteld *Van het toovervischje: een oud sprookje opnieuw verteld en berijmd*. De schrijver, L.C. Steenhuizen (1860–1926), had zich laten inspireren door een sprookje van de gebroeders Grimm. Steenhuizen was hoofdvertegenwoordiger bij Van Nelle, fabrikant van koffie en thee. Hij schreef het boekje in een week.

Piggelmee doet in het verhaaltje zijn uiterste best om de vele wensen van zijn hebzuchtige vrouw Tureluur in te willigen. Hij roept daartoe de hulp in van een toovervisje. Tureluur stuurt hem keer op keer met nieuwe wensen naar het ‘visje, visje in de zee’, dat aanvankelijk al haar wensen vervult, maar uiteindelijk schoon genoeg krijgt van de veeleisende en ondankbare echtgenote, en alle milde gaven terugneemt. Tureluur komt dan tot inkeer, waarop het verhaal eindigt met een ingelukkig, koffiedrinkend dwergenpaar.

Van het toovervischje staat te boek als het meest gevraagde cadeauartikel in de Nederlandse reclamegeschiedenis. Alleen al van het eerste verhaal vonden ruim anderhalf miljoen exemplaren hun weg naar drie generaties zegelspaarders.

15. Frederik Fluweel

Een al te goede, zachtaardige man wordt soms een *Frederik Fluweel* genoemd. Die uitdrukking wordt ook gebruikt als scheldnaam voor

‘homo’ en ‘dandy’. Wie was deze Frederik?

Het gaat om Frederik Fluweel, de hoofdfiguur in de gelijknamige strip, die van 1935 tot 1941 en van 1947 tot 1948 verscheen in *De Humorist*. Dit tijdschrift verscheen in Nederland als bijvoegsel bij *Panorama*, het *Weekblad van het Noorden* en *Elck wat Wils*. Het ging om een vertaling van een Amerikaanse strip, *The timid soul*, van H.T. Webster. Frederik Fluweel is een oud mannetje met een ruitjesbroek, een spencer, een dasje, een grote snor en een sullig hoedje. Hij laat zich bedillen door zijn jongere vrouw en schuwt confrontaties. Als zijn vrouw hem bijvoorbeeld vraagt om de tuinslang terug te halen die buurman Jim al een jaar te leen heeft, zegt Frederik: ‘Maar vrouwtje, ik ben bang dat Jim Pikkes zich dan beledigd voelt.’ En als zijn vrouw toch aandringt: ‘Ja maar Jim is toch een goede vriend van me en ik wil hem niet dwarszitten. Ik word liever doodgeschoten dan zooiets slechts te doen!’

Met andere woorden: Frederik Fluweel is een zijkzak, een doetje. De betekenissen ‘homo’ en ‘dandy’ zijn van later datum en zullen vooral zijn ingegeven door de associatie met *fluweel*. De Grote Van Dale (1999) geeft overigens de vorm *Fluwelen Frederik*.

16. Jopie Slim en Dikkie Bigmans

Een niet al te slim stel wordt soms aangeduid als *Jopie Slim* en *Dikkie Bigmans*. Je kunt dit ook zeggen als iemand iets doms heeft beweerd (‘Ja hallo, *Jopie Slim* en *Dikkie Bigmans*!’) Wie waren deze figuren?

Jopie Slim en *Dikkie Bigmans* waren de hoofdpersonen in een beeldverhaal dat het dagblad *De Telegraaf* in 1921 overnam uit de *London Evening News*. *Jopie Slim* was een mager mannetje met een korte broek en een kabouterpuntmuts, *Dikkie Bigmans* een dom varkentje op klompen. ‘Dit merkwaardige duo’, aldus een stripnaslagwerk, ‘sloeg enorm aan bij de lezers, er werd zelfs een liedje aan het tweetal gewijd: “*Jopie Slim* en *Dikkie Bigmans* zijn de schrik van ’t ganse land...”’

Toch vond A.M. de Jong (1888-1943), de geestelijke vader van *Bulletje* en *Bonestaak*, *Jopie* en *Dikkie* wat al te flauw. Hij sprak over ‘de zoutelooze *Jopie Slimmerij*’ en zei, over het ontstaan van zijn eigen stripduo: ‘De twee Engelsche misbaksels hadden de Hollandsche kinderen al lang genoeg met hun gezeur verveeld.’ In 1922 gingen *Bulletje* en *Bonestaak* in een beeldverhaal zelfs met *Jopie Slim* en *Dikkie Bigmans* op de vuist – een aflevering die veel stof deed opwaaien.

25. TWEEËNDERTIG VRAGEN OVER WOORDENBOEKEN

1. Wat is het oudste Nederlandse woordenboek?

Daar zijn de deskundigen het niet over eens. Het begon allemaal met het noteren van Nederlandse vertalingen van Latijnse woorden in de kantlijn van theologische boeken of achter in zo'n werk. Later werden daar woordenlijstjes van gemaakt – eerst in volgorde van opkomst, vervolgens alfabetisch. Zeker is dat het eerste Nederlandse woordenboek op wetenschappelijke grondslag is samengesteld door Cornelis Kiliaan (1530-1607), die corrector was bij drukkerij Plantijn in Antwerpen. In 1574 gaf hij zijn *Dictionarium teutonico-latinum* (Nederlands-Latijn) uit, dat sinds de sterk vermeerderde derde uitgave van 1599 de naam *Etymologicum teutonicae linguae* draagt. Kiliaan gaf in dit boek een beschrijving van zijn eigen dialect, het Brabants, maar vermeldde ook veel toen al verouderde woorden, samen met woorden uit andere gewesten, die hij als Vlaams, Hollands, Fries, Saksisch, Leuvens of Leids typeerde. Het *Etymologicum* is het best bestudeerde woordenboek in het Nederlandse taalgebied. Sinds de negentiende eeuw zijn er tientallen studies aan gewijd.

2. Tegenwoordig is er een duidelijk verschil tussen woordenboeken en encyclopedieën. Is dat altijd zo geweest?

Nee, dat onderscheid was lange tijd niet duidelijk. Vanaf de zestiende eeuw zijn er woordenboeken verschenen met alleen taalkundige informatie, maar er zijn ook tientallen naslagwerken met 'woordenboek' in de titel gepubliceerd die wij nu encyclopedieën zouden noemen. Een voorbeeld uit de achttiende eeuw is *Het algemeen historisch, geographisch en genealogisch woordenboek* van A.G. Luiscius, dat verscheen tussen 1724 en 1737 en dat helemaal geen taalkundige ingangen bevat. Een bekend voorbeeld uit de negentiende eeuw is het *Algemeen noodwendig Woordenboek der Zamenleving*, dat aanvankelijk werd bewerkt door P.G. Witsen Geysbeek. Dit boek, dat verscheen tussen 1836 en 1861, bevat zowel taalkundige als puur encyclopedische ingangen.

Die combinatie komt overigens nog steeds voor, met name in de Verschueren, de Vlaamse tegenhanger van de Grote Van Dale. In dit woordenboek zijn behalve taalkundige en encyclopedische ingangen ook veel afbeeldingen opgenomen, iets waar Nederlandse woordenboekmakers lang op hebben neergekeken. Door de digitale revolutie is dit alles trouwens aan het veranderen: ook in Nederlandse woordenboeken sluipt inmiddels steeds meer encyclopedische en historische informatie binnen.

3. Hoeveel woordenboeken zijn er in Nederland en Vlaanderen uitgegeven? En zijn die al eens geïnventariseerd?

Nederland behoort zonder twijfel tot de dichtst bewoordenboekte landen ter wereld. Jaarlijks verschijnen er tientallen woordenboeken. Tegenwoordig zijn dat vaak kleine inventarisaties van de taal van een bepaalde groep. Zo zijn er woordenboekjes verschenen over de taal van wielrenners, voetballers, popmuzikanten, kroeghouders enzovoorts. Het is vrij nauwkeurig bekend hoeveel woordenboeken er sinds de zestiende eeuw in het Nederlandse taalgebied zijn verschenen. Twee Vlaamse wetenschappers, Frans Claes en Peter Bakema, hebben dit vastgelegd in *A bibliography of Dutch dictionaries*. De tweede druk van dit werk verscheen in 1995.

Claes en Bakema vermelden 4.863 titels. Voor de goede orde: alle drukken van een boek worden in deze bibliografie onder één nummer vermeld, dus als je alle edities zou tellen, kom je nog veel hoger uit. Er is overigens geen bibliotheek of universiteit die alle edities heeft verzameld. De grootste collectie, een paar flinke kasten vol, is te vinden in Leiden, in het Instituut voor Nederlandse Lexicologie.

4. Is de bibliografie van Nederlandse woordenboeken compleet?

Nee, zo af en toe duikt er nog een historische titel op die niet in de bibliografie van Frans Claes en Peter Bakema staat vermeld. Soms gaat het om kleine boekjes, zoals het *Beknopt zakwoordenboekje verklarende ruim 1500 der meest voorkomende vreemde woorden, in gebruik bij de studie der spiritistische en occulte wetenschappen* uit 1908 van G.A.W. van Straaten. Maar bij uitzondering zijn ook dikke en belangrijke boeken over het hoofd gezien, zoals het *Nederlandsch placaat- en rechtskundig woordenboek; behelzende al het geen, door de Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, en de Staaten van Holland, Zeeland en West-Vriesland, zedert de vroegste tijden, over allerlei zaaken, bij placaaaten,*

resolutiën en ordonnantiën vastgesteld is. Dit boek, dat vijf dikke delen telt, verscheen tussen 1791 en 1797.

5. Bestaan er ook woordenboeken zonder woordenboek of encyclopedie in de titel?

Ja, die bestaan. Er zijn verschillende woordenboeken die *handboek*, *lexicon* of *vademecum* heten, maar soms hebben ze ook een compleet andere naam. Een berucht voorbeeld is het *Gazophylacium medico-physicum* van J.J. Woyt uit 1741. Je moet dit boek een keer in handen hebben gehad om te weten dat het een (belangrijk) woordenboek is. Of je moet de ondertitel hebben gezien. Die maakt meteen duidelijk waarom dit woordenboek belangrijk is: *Schat-kamer der genees- en natuur-kundige zaaken, behelzende de meeste konst-woorden die in de genees-kunde gebruikelyk zyn, verhandelingen van veele in en uitwendige ziekten, beneffens derzelver genees-middelen, alle de mineralen, metaalen en aarden. Vreemde en inlandsche dieren, kruiden, bloemen, zaaden, zappen, olyen, harsten enz.: alle zeldzaame speceryen in de medicynen gebruikelyk. En ten laatsten veele fraaje tot de werktuig-kunde behorende hand-greepen, alles in een welgepaste orde na 't Latynsche alphabet te zamen gestelt.*

In het Duitse taalgebied is dit trouwens een bekend boek; er zijn zeker dertien drukken van verschenen. Dit soort lange titels waren vroeger heel gewoon.

6. Woordenboeken verschijnen in een relatief hoge oplage. Bestaan er ook zeldzame woordenboeken?

Woordenboeken zijn altijd gebruiksboeken geweest. Ze zijn meege-sleept naar school en op reis, er is in gekrast en gestreept, er zijn talloze bloemen, bladeren en veertjes in gelegd, en ze zijn, wanneer ze verouderd of kapotgelezen waren, massaal gedumpt. Woordenboeken zijn, kort gezegd, de stiefkinderen van de Nederlandse boekproductie.

Gevolg: er zijn nogal wat zeldzame lexica. Opmerkelijk genoeg geldt dat niet zozeer voor de woordenboeken van de zestiende tot de achttiende eeuw. Daar zijn doorgaans nog wel exemplaren van bewaard gebleven, aanvankelijk in kloosterbibliotheken. En soms duiken ze op onverwachte plaatsen op. Zo hebben archeologen bij het Behouden Huys op Nova Zembla de restanten gevonden van een exemplaar van de *Dictionaire ou promptuaire flameng-francoys* (Nederlands-Frans) uit 1589 van E.E.L. Mellema.

Relatief het zeldzaamst zijn drukken van woordenboeken uit de ne-

gentiende eeuw – de eeuw waarin naslagwerken voor het eerst massaal werden geproduceerd. Zie bijvoorbeeld maar eens de eerste drukken te vinden van *Kramers' woordentolk verkort*, een bekend woordenboekje, waarvan sinds 1848 29 drukken zijn verschenen. Dat die boekjes ondanks de hoge oplagen zeldzaam zijn geworden, komt doordat ze intensief zijn gebruikt. En natuurlijk doordat veel mensen denken dat 'verouderde' woordenboeken geen nut meer hebben.

7. Wat is dan het nut van oude woordenboeken?

In 1934 schreef de bekende taalkundige C.G.N. de Vooyo in *De Nieuwe Taalgids*: 'Aan de vraag: "Wat kunnen die oude woordenboeken ons leren?", moet een andere voorafgaan: "Wat zullen ze ons niet kunnen leren?"'

De Vooyo had gelijk: oude woordenboeken zijn belangrijke bronnen voor taalhistorisch taalonderzoek. Ze worden bijvoorbeeld veel gebruikt voor het dateren van woorden. Zet alle woordenboeken van Koenen, Kramers en Van Dale op een rij, en je kunt zo zien in welk woordenboek een woord of een uitdrukking voor het eerst is opgenomen. Dat geeft een indicatie van wanneer, in welke periode, zo'n woord of uitdrukking algemeen bekend raakte, want doorgaans waren woordenboekenmakers terughoudend in het opnemen van nieuwe woorden. Bestudering van woordenboeken kan iets leren over de spelling van woorden, over betekenisveranderingen of -uitbreidingen, over het uit de mode raken van woorden en zeker ook over de kennis van de wereld in de periode dat het woordenboek op de markt kwam. Zo schreef Jacob Kramers in 1847 bij het woord *neger* in zijn *Woordentolk*: 'Men wil [d.w.z. men meent], dat zij niet kunnen niezen.'

8. Waarom is de eerste druk van de Grote Van Dale zo zeldzaam?

Dat heeft verschillende redenen. In de eerste plaats wordt dit woordenboek door de meeste mensen niet als zodanig herkend. De eerste druk van wat wij nu de Grote Van Dale noemen, werd in 1864 verzorgd door de zwagers Isaac M. Calisch en Nathan S. Calisch. Het heet *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* en werd uitgegeven door de Haagse uitgever H.C.A. Campagne. Kortom, niks aan dit boek maakt duidelijk dat het de eerste druk is van de Grote Van Dale.

Maar is er nog een reden waarom dit boek zo zeldzaam is: vlak nadat het op de markt was gekomen, werd de Nederlandse spelling herzien.

Het boek werd op slag onverkoopbaar. De uitgever besloot de restanten te verkopen op een boekenveiling. Die had plaats op 20 maart 1867 in Amsterdam. Te koop werden aangeboden negentig gebonden exemplaren en tweehonderd ongebonden exemplaren. Ze werden (voor 669,90 gulden) gekocht door uitgeverij Thieme, die hiermee ook de rechten op het woordenboek verwierf. Thieme benaderde Johan Hendrik van Dale om een nieuwe editie te maken en vernietigde vervolgens de oude exemplaren. Gevolg: de eerste editie van de Grote Van Dale is een van de meest gezochte oude woordenboeken. Zelfs bij uitgeverij Van Dale Lexicografie in Utrecht beschikken ze niet over een exemplaar. Wel is de complete tekst inmiddels digitaal beschikbaar op www.dbnl.org. Bovendien wordt hij toegevoegd aan de digitale versie van de veertiende druk van de Grote Van Dale.

9. De meeste oude woordenboeken zijn door mannen gemaakt. Bestaan er ook vrouwelijke woordenboekenmakers?

Het maken van woordenboeken is lang louter een mannenzaak geweest. En dan nog in het bijzonder van dominees, schoolmeesters en pastoors. Die zijn bij elkaar goed voor vele tientallen woordenboeken, waaronder Koenen, Van Dale en Verschuieren. Voorzover bekend was Johanna Corleva de eerste Nederlandse vrouwelijke lexicograaf. Zij leefde van 1698 tot 1752. Over haar leven is nauwelijks iets bekend. Zij was de dochter van een borduurwerker uit Delft, ze woonde in Amsterdam en zij correspondeerde met Balthazar Huydecoper, een vooraanstaand taal- en letterkundige. Er zijn echter slechts twee brieven van haar bewaard gebleven. In 1740 publiceerde Corleva een spraakkunst en in 1741 een woordenboek, met de wijldropige titel *De Schat Der Nederduitsche Wortel-woorden, Nevens der zelve Afkomstigen, Waar in alle de Oorspronkelyke Woorden van de gantsche Taal naauwkeurig Onderscheiden zyn, en de Spruit- en te Zamen-gestelde Woorden tot haar Oorsprong overgebracht worden*. Het boek van Corleva werd in de jaren zestig van de twintigste eeuw aangeschaft door de redactie van het WNT en is sindsdien geregeld in dit werk aangehaald, onder meer bij het woord *vrouwenschennis* ('onteering of verkrachting van vrouwen of meisjes'), dat Corleva als eerste woordenboekenmaker heeft opgetekend.

10. Wat is het grootste woordenboek ter wereld?

Als we de uitgever mogen geloven is het WNT, het wetenschappelijke

woordenboek van het Nederlands, het grootste woordenboek ter wereld. Het telt 43 banden: 39 van A tot Zythum, één supplement op de A, plus nog eens drie delen aanvullingen (van A tot Z). Het hoofdwerk verscheen in 686 afleveringen tussen 1864 en 1998 – wat het meteen het langstlopende woordenboek ter wereld maakt. Er is alles bij elkaar, voorbereidingen meegerekend, 150 jaar aan gewerkt en het woordenboek beschrijft de Nederlandse woordenschat van omstreeks 1500 tot 1921 (althans voor het hoofdwerk). Die einddatum is gekozen omdat deze wetenschappelijke taalkolos, die zo'n 350.000 woorden beschrijft, anders nooit af zou komen. Het is zonder twijfel ook het duurste woordenboek ter wereld. De Vlaamse en de Nederlandse overheid hebben er tientallen miljoenen guldens aan besteed – hoeveel precies, heeft niemand ooit nagerekend. Andere mammoetwoordenboeken zijn de *Oxford English Dictionary* (eerste druk tien, tweede druk twintig delen) en het *Deutsches Wörterbuch* (32 banden).

11. Wat is het dunste woordenboek ter wereld?

Het is maar wat je onder woordenboek verstaat. Zet zelf een rijtje woorden op een vloeitje en je houdt het dunste woordenboek ter wereld in handen. Neem je als uitgangspunt dat het woordenboek gepubliceerd moet zijn, dan kom je – vreemd genoeg – bij 'boeken' terecht die niet veel dikker zijn. Zo vermeldt de bibliografie van Nederlandstalige woordenboeken van Claes en Bakema minstens vijf 'woordenboeken' die slechts één pagina tellen. Het gaat om:

- Benamingen in de tuinbouwtechniek. S্পuitinstallaties (Delft: Waltman 1951);
- Benamingen in de tuinbouwtechniek. S্পuitstokken (Delft: Waltman 1951);
- Bitumen- en teerproducten. Algemeen gedeelte. Benamingen, definities en regels voor de keuring (Delft: NNI 1982);
- Gereedschap. Draaibitels. Benamingen (Delft: Waltman 1937; 2de uitgave 1951); en:
- Gereedschap. Frezen. Benamingen (Delft: Waltman 1950).

Je kunt je afvragen of dergelijke woordenlijstjes – er zijn er nog véél meer –, in een bibliografie thuishoren. Maar ja, het gaat doorgaans wel om officiële publicaties van de Nederlandse en Vlaamse overheid, en je zult maar net verlegen zitten om de uitgave *Wasbehandelingsstoestellen met*

elektrische bewegingkracht voor huishoudelijk gebruik, om eens een publicatie te noemen die met drie pagina's relatief dik is in het rijtje dunste woordenboeken.

12. Wat is het kleinste woordenboek ter wereld?

Voorzover bekend werd het kleinste woordenboek ter wereld omstreeks 1900 gemaakt door de Schotse uitgeverij David Bryce and Son in Glasgow. Het heet – toepasselijk genoeg – *The smallest English dictionary in the world*; het telt 384 pagina's en is 27 x 20 mm (geen centimeter!) groot. Het werd geleverd met een vergrootglas. De oplage was groot, 100.000 exemplaren, maar inmiddels is dit miniwoordenboekje zeldzaam, duur en gezocht. Bryce gaf een hele reeks miniatuurboekjes uit. Twee andere titels zijn: *Poems chiefly in the Scottish dialect*, *Golden thoughts from great authors* en *Tiny alphabet of animals, tiny alphabet of birds*. De boekjes waren bedoeld voor verzamelaars en als cadeauartikel, niet echt om in te lezen.

Dat geldt niet voor de bekende woordenboekjes van uitgeverij Langenscheidt. Die zijn 5 x 3,5 cm groot. Een ander miniatuurwoordenboekje is het *Blijant zakwoordenboekje Nederlands-Engels*. Dit dateert uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw en is 5,5 bij 5 cm klein.

13. Een van de bekendste Nederlandse woordenboekenmakers is Johan Hendrik van Dale. Had hij plezier in het maken van woordenboeken?

Johan Hendrik van Dale (1828-1872) was hoofdonderwijzer en stadsarchivaris in Sluis. Hij was bevoegd in Frans, wiskunde, Engels, Duits, natuurkunde en landbouwkunde. Daarnaast had hij zich bekwaamd in Latijn, Gotisch en Middelnederlands. Boven alles was hij een workaholic: in krap twintig jaar tijd schreef hij 22 boeken en honderden artikelen. Zijn schoolboeken werden in het hele land gebruikt. Toch was hij heel bescheiden: tijdgenoten bewonderden zijn 'ongekunstelde nederigheid en eenvoud' en zijn 'onbegrensde gediensstigheid'.

In 1867 werd Van Dale door uitgeverij Thieme gevraagd om het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* (1864) van de zwagers Calisch te bewerken. Hij ging als een bezetene aan de slag. Het werk viel hem zwaar tegen. Een vriend van hem schreef later: 'Meermalen heeft hij mij betuigd, dat wat hij ook nog ooit in zijn leven ondernemen mogt, hij zich nimmermeer zou leenen tot het schrijven van eenig woordenboek.' En zelf schreef Van Dale in het voorwoord bij zijn woordenboek: 'Verze-

kerde mij een mijner letterkundige vrienden, dat hij, die zijn vader en moeder vermoord heeft, nog te goed was om een Woordenboek te schrijven, ik heb mijzelf vaak twijfelmoedig de vraag gedaan, of hij wel volkomen ongelijk had.'

14. Ook Koenen is een bekende woordenboekenmaker. Is er veel over zijn leven bekend?

Van de bekende Nederlandse woordenboekmakers is Matthijs Jacobus Koenen (1847-1920) het slechtst bedeed: naar zijn leven en werk is nauwelijks onderzoek gedaan. Koenen werd in 1847 in Zutphen geboren. Zijn vader was landmeter. In 1872 werd hij hoofd van de Rijksleerschool in Den Bosch, en van 1880 tot zijn pensionering in 1911 was hij leraar Nederlands aan de Rijkskweekschool in Maastricht. Koenen was onderwijzer in hart en nieren. In 1877 richtte hij het tijdschrift *Het Zuiden* op, later *School en studie* geheten. Tussen 1885 en 1898 was hij mederedacteur van het onderwijstijdschrift *Schoolwereld*. Hij schreef verschillende taalboekjes voor de lagere school en handleidingen bij de taalstudie voor het onderwijs. In 1897 verscheen de eerste druk van het boek dat hem beroemd zou maken, het *Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal*. Dat dit werk later door H.J.E. Endepols werd overgenomen is geen toeval – Endepols woonde een paar deuren verderop.

15. Wie was Nederlands eerste professionele woordenboekenmaker?

Dit was Jacob Kramers, die leefde van 1802 tot 1869. Omstreeks 1848 nam uitgeverij G.B. van Goor hem als zodanig in dienst. Kramers was ook een van de productiefste woordenboekmakers uit de negentiende eeuw. Hij vertaalde, bewerkte en schreef ruim twintig woordenboeken en -boekjes. Zijn belangrijkste woordenboeken zijn *Kramers' kunstwoordentolk* (eerste druk 1847), een aardrijkskundig woordenboek en een tweedelig Frans vertaalwoordenboek. Net als veel andere lexicografen begon Kramers zijn loopbaan als schoolmeester. Hij stond voor de klas in Vreeswijk en Leiden en was kostschoolhouder te Schoonhoven. Kramers schreef de meeste woordenboeken onder zijn eigen naam. Een uitzondering vormen de zakwoordenboekjes Frans, Engels en Duits, die hij publiceerde onder het pseudoniem A. Jaeger. Omstreeks 1868 liet hij die schuilnaam vallen. Hij had niet gearzeld om aan dit verzoek van zijn uitgever te voldoen, schreef hij, in een toelichting die hem karakte-

riseert: 'Daar ik thans, beter dan bij vroegere uitgaven, gelegenheid had om het Werkje aan eene naauwkeurige herziening te onderwerpen en veelzijdig te verbeteren.' Aan het eind van zijn leven kampte Kramers met een drankprobleem. Zijn uitgever moest hem toen soms met correctiewerk in een kamer opsluiten, om iets van hem gedaan te krijgen. In 1869 liep hij een gracht in en verdronk.

16. Wie was Jozef Verschueren?

Het woordenboek van Verschueren is in Vlaanderen net zo bekend als de Grote Van Dale in Nederland. Het is een uitstekend encyclopedisch woordenboek, dat de naam draagt van Jozef Verschueren. Pater Verschueren (1889-1965) was bezield door het idee om de Vlaamse jeugd (lees: de katholieke jongens) op te stoten in de vaart der volkeren. Als gereedschap wilde hij hun een Nederlandstalige tegenhanger bieden van de Franse *Petit Larousse*. In 1913 maakte hij de eerste aantekeningen, en in 1930 en 1931 verscheen de eerste druk van zijn tweedelige naslagwerk. De Franstalige Belgen waren niet blij. In 1930 werd in Brussel onder luidde anti-Vlaamse leuzen een exemplaar op een brandstapel geworpen. Op een buitentekstplaat in deel twee liet pater Verschueren tussen de landsvlaggen ook die van Vlaanderen afbeelden. Dit verwekte in 1931 zoveel opschudding dat alle exemplaren op bevel van hogerhand uit de handel werden genomen. Een deel van de oplage keerde in de winkel terug met een plaat waar de Vlaamse leeuw botweg uit was geknipt. In andere exemplaren werd de vlag van Vlaanderen vervangen door die van Venezuela. In 1996 verscheen de tiende druk, onder de titel *Verschuereus Groot encyclopedisch woordenboek*.

Overigens waren sommige definities en encyclopedische lemma's in Verschueren aanvankelijk nogal gekleurd. Het ergst schoot pater Verschueren uit zijn slof bij het lemma *nozem* in de editie van 1961. In een kaderartikel, waarin een tekening is opgenomen van een jongeling met een leren jack die dreigend een knuppel heft, schreef hij:

Nozems zijn uit het lood geslagen jongeren. Zij kleden zich extravagant, slordig en stijlloos; dragen shirts in de felste kleuren in of over nauwe spijkerbroeken, vaak van het lichtste blauw. Sommige hebben leren jassen aan (als teken van mannelijkheid?). Zij hebben hun eigen haardracht en dikwijls vervaarlijke tochtlatten (bakkebaarden). Geregeld bezoeken zij de bioscopen (volgens

sommigen zijn ze daar de produkten van) en rock en rollen er lustig op los. Zij vormen geen geheel, kennen elkaar vaak zelfs niet eens. Individueel weinig mans, voelen zij zich sterk in groepsverband. Dan molesteren zij de voorbijgangers, sarren de politie, trachten relletjes te verwekken, bij voorkeur op pleinen waar zij verzamelen en waar talrijke plezierige uitwijkmogelijkheden zijn. Zij plegen baldadigheden, inbraken en zelfs moorden. Zij houden er hun eigen gewoonten, opvattingen en onafhankelijkheid op na en beweren dat hun ouders ze in geen opzicht begrijpen. Ook meisjes doen graag mee aan het nozemdom.

17. Sommige woordenboeken hadden een lange productietijd. Zijn er ook woordenboeken onvoltooid gebleven?

Van de negentiende eeuw tot halverwege de twintigste eeuw verschenen woordenboeken vaak in afleveringen. Het duurde soms jaren – soms zelfs meer dan twintig jaar – voordat een project was voltooid. Sommige projecten waren veel te ambitieus opgezet. Er zijn nogal wat woordenboeken die zeer uitgebreid zijn aan het begin van het alfabet, waarna de tweede helft werd afgeraffeld. Of de productie werd helemaal stopgezet. En dan had je nog het risico dat de uitgever failliet ging of dat de samensteller overleed en niet werd opgevolgd. Een en ander heeft geleid tot diverse onvoltooiden woordenboeken, een onderwerp dat nooit degelijk is onderzocht. Enkele voorbeelden:

- *Woordenlijst van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden* (1787). Gekomen tot het woord hits;
- L. Roersch, *Woordenboek op Alexanders Geesten van Jacob van Maerlant* (1888). Gekomen tot de D;
- L.G. Bredie, *Woordenboek der kerkelijke geschiedenis* (1826). Gekomen tot de J;
- J. Bergsma, *Woordenboek bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen* (1906-1922). Gekomen tot de G;
- Isidoor Bauwens, *Nederlandsch woordenboek der geneeskunde, heilkunde, artseneijbereidkunde en hulpwetenschappen* (1910-1914). Gekomen tot de C.

Sinds er geen woordenboeken meer in afleveringen verschijnen is dit genre uitgestorven, maar nog zeer geregeld worden in uitgeverscatalogi

gi woordenboeken aangekondigd die pas vele jaren later of helemaal nooit verschijnen.

18. Wat is het succesvolste Nederlandse woordenboek?

Uitgevers zijn over het algemeen terughoudend met het verstrekken van oplagecijfers – zeker als boeken slecht zijn verkocht. Over vorige eeuwen weten we wat dit betreft bijna niets, omdat veel uitgeversarchieven zijn vernietigd. Uit een pamfletje van H.E. toe Laer is toevalig bekend dat van *Proeven van woordgronding*, een moeilijke etymologische studie uit 1859, slechts acht exemplaren zijn verkocht – wat dit hoogstwaarschijnlijk tot het slechtst verkochte Nederlandse woordenboek maakt.

Het best verkochte Nederlandse woordenboek is zonder twijfel het *Prisma woordenboek Nederlands* van A. Weijnen. Van dit woordenboek zijn sinds 1955 minstens zeven miljoen exemplaren verkocht. Hele generaties leerlingen zijn met dit pocketwoordenboek grootgebracht, én met de *Prisma* vertaalwoordenboeken – ook allemaal kolossale bestsellers. In totaal heeft uitgeverij Het Spectrum sinds 1955 tussen de 25 en 30 miljoen woordenboeken verkocht, waarmee zij de succesvolste Nederlandse woordenboekenuitgever is.

Ook spellingboeken staan garant voor recordoplagen: van het *Groene Boekje*, de officiële woordenlijst van het Nederlands, zijn ruim 1,5 miljoen exemplaren verkocht. Van de dure woordenboeken verkoopt de Grote Van Dale het best. Van de twaalfde druk (1992) gingen er zo'n driehonderdduizend over de toonbank. Er zijn diverse pogingen gedaan om een serieuze concurrent voor de Grote Van Dale op de markt te brengen, maar die zijn altijd mislukt.

19. Bestaan er ook woordenboeken die speciaal voor vrouwen zijn bestemd?

Er zijn in de loop der tijd allerlei woordenboeken, vooral encyclopedisch van aard, voor vrouwen samengesteld. Een van de eerste verscheen tussen 1835 en 1839 in acht delen en is getiteld *Noodwendig woordenboek der zamenleving, voornamelijk bewerkt voor vrouwen uit aanzienlijke levensstanden en beschaafde kringen*. Het gaat hier om een vertaling van een Duits werk dat zich op de algemene ontwikkeling van de vrouw richtte. In latere vrouwenwoordenboeken ligt de nadruk sterk op wat een moeder geacht werd te doen: een goed, schoon, efficiënt en economisch verantwoord

huishouden voeren. En natuurlijk gezond koken en voor elk pijntje en voor elke vlek een oplossing weten. Een en ander leverde titels op als *Wat jij moet weten: encyclopaedie voor de huisvrouw* (1928), *Encyclopaedie voor de vrouw*. *Practisch handboek voor het dagelijks leven* (1951), *Baedeker voor de huisvrouw* (1953), *Cycloram voor de Huisvrouw* (1959) en *Vraagbaak voor de vrouw* (1959). Ook de Winkler Prins deed mee, met de tweedelige *W.P. voor de vrouw* (1952-1953) en de *Moderne W.P. voor de vrouw* (1968). Hoewel vrouwenwoordenboeken een sociologische goudmijn zijn, is het genre nooit degelijk onderzocht.

20. Is er weleens een standbeeld opgericht voor een Nederlandse of Vlaamse woordenboekenmaker?

Ja, er is een standbeeld van Cornelis Kiliaan in Duffel, en Sluis heeft een standbeeld van Johan Hendrik van Dale. Dit laatste standbeeld werd in september 1924 onthuld. Een van de sprekers was de Utrechtse taalkundige C.G.N. de Vooy. Ten overstaan van een kleinzoon en twee nichten van Johan Hendrik en een grote groep geleerden en hoogwaardigheidsbekleders uit het hele land, zei De Vooy over Van Dale: 'Een taalgeleerde van den eersten rang is hij niet geweest, wel een scherpzinnig en verdienstelijk werker, een voorbeeld van vlijt en toewijding aan de wetenschap.' Oude Sluizenars die Johan Hendrik nog hadden gekend, vonden het beeld overigens niet goed lijken, zo meldde een regionaal blad indertijd. De échte Johan Hendrik was 1,72 meter lang, had een lang gezicht, een hoog voorhoofd, blauwe ogen, een grote neus, een forse mond, een ronde kin, blonde wenkbrauwen en blond golvend haar.

21. Zijn alle woordenboeken alfabetisch geordend? Of bestaan er ook thematische woordenboeken?

De meeste woordenboeken zijn alfabetisch van opzet, maar er bestaan ook allerlei thematische woordenboeken. Diverse synoniemenwoordenboeken zijn thematisch gerangschikt, met als bekendste *Het juiste woord* van L. Brouwers. Daarin zijn tienduizenden woorden geordend op thema's als *tijd* (onderverdeeld in volstreekte tijd, tijdsorde, herhaling in de tijd, tijd tegenover doel of gevolg) en *gevoelens*. In die laatste categorie vinden we thema's als: *vreugde versus droefheid*, *hoop-wanhoop*, *durfvrees*, *verlangen-afkeer*, *mooi-lelijk*, enzovoorts. Ook diverse spreekwoordenboeken hebben een thematische indeling. Daarnaast zijn enkele grote dialectwoordenboeken thematisch geordend, zoals het

Woordenboek van de Limburgse dialecten, het Woordenboek van de Brabantse dialecten, het Woordenboek van de Overijsselse dialecten en het Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse dialecten.

22. Bestaan alle woorden die in woordenboeken staan ook echt?

Nee, af en toe sluipt er een woord in dat niet bestaat. In het jargon wordt dit een spookwoord genoemd. *Spookwoord* is een vertaling van het Engelse *ghost-word*, een woord dat in 1886 werd geïntroduceerd door de Engelse taalgeleerde Walter William Skeat (1835-1912). Hij doelde hiermee op een niet-bestaand woord dat door een tekstredacteur, woordenboekmaker of zetter bij vergissing was gecreëerd.

Een spookwoord kan op allerlei manieren ontstaan. In de eerste oplage van het gerenommeerde woordenboek *Webster's New International Dictionary* (1934) was bijvoorbeeld opgenomen: 'dord (dôrd), n. See density'. Een en ander was begonnen bij een redacteur die op een fiche had geschreven: 'D or d', als gebruikelijke afkortingen van het Engelse woord 'density'. Een collega zag de spaties in de notitie over het hoofd en veronderstelde met een zelfstandig naamwoord van doen te hebben. Een derde redacteur leverde een bijdrage door de uitspraak toe te voegen: *dôrd* moest het zijn, met een korte o. *Dord* heeft vijf jaar bestaan. De 'Dord-editie' van de Webster is tegenwoordig een geliefd object voor woordenboekenverzamelaars.

23. Zijn er ook voorbeelden bekend van Nederlandse spookwoorden?

Ja, een voorbeeld is *roltrappist*, dat van 1961 tot 1979 in het woordenboek van Verschuieren heeft gestaan. Dit woord gaat terug op een grapje. In de jaren vijftig werden de Brusselse warenhuizen van roltrappen voorzien. Toen dit ter sprake kwam in het klooster waar Jozef Verschuieren, de samensteller van *Verschuieren's Modern woordenboek*, woonde, vroeg een broeder hem of hij het woord *roltrappist* al kende, voor 'gebruiker van een roltrap'. Nee, van die afleiding van *roltrap* met het achtervoegsel *-ist* – gevormd naar het voorbeeld van *trappist* – had Verschuieren nog niet gehoord. Hij maakte een aantekening en voegde het spookwoord *roltrappist* later toe aan zijn woordenboek.

'De meeste spookwoorden werden ontmaskerd', schreef Rob Tempeelaars in 1999 in *NRC Handelsblad*, 'in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Dat is logisch: de redacteurs van dit woordenboek kunnen vaak aan de

hand van hun uitvoerige materiaal vaststellen of een woord buiten de woordenboeken ook werkelijk voorkomt. Zij kunnen bovendien eenvoudig nagaan welke woordenboeken elkaar hebben overgeschreven. Dat geldt bijvoorbeeld voor het spookwoord *tuits*, dat voor het eerst in het *Zemans Woordeboek* (1856) van Jacob van Lennep verschijnt en vervolgens door een groot aantal woordenboeken klakkeloos werd overgenomen.’

Als een spookwoord eenmaal is ontdekt, wordt het geruisloos verwijderd. Hetzelfde geldt voor zogenoemde *spookbetekenissen*, niet-bestaande betekenissen van wél bestaande woorden, want ook die komen voor.

24. Worden er soms ook opzettelijk niet-bestaande woorden of uitdrukkingen aan woordenboeken toegevoegd?

Ja. Uitgevers doen dat vooral om concurrenten op plagiaat te kunnen betrappen, of uit eerbetoon aan iemand. Zo is in de dertiende editie van de *Grote Van Dale* (1999) het woord *Detiger* toegevoegd. Volgens Van Dale komt dit voor in de uitdrukking *stromen als de Rijn bij Detiger*, voor ‘zeer voortvarend en zonder scrupules te werk gaan’. In feite gaat het om een eerbetoon aan Pim Detiger, de vorige directeur van uitgeverij Van Dale Lexicografie, die kennelijk zeer voortvarend te werk ging. Opmerkelijk is overigens dat *Detiger* op de cd-romversie van de *Grote Van Dale* niet is opgenomen.

25. Wat is het beste Nederlandse spreekwoordenboek?

Zonder twijfel is dat het spreekwoordenboek van F.A. Stoett (1863-1936). De eerste editie van dit boek verscheen in 1901 onder de titel *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden, naar hun oorsprong en beteekenis verklaard*. Per druk breidde Stoett het boek uit, tot en met de vierde druk, in twee delen, waarin hij enkele duizenden spreekwoorden en zegswijzen behandelde, genummerd 1 tot 2688c. Stoett was mediëvist en hoogleraar in Amsterdam. Hij had een fenomenale kennis van zeventiende-eeuwse kluchten en van de volksliteratuur. Hij voorzag de spreekwoorden van uitvoerige historische en letterkundige toelichtingen. Het was zijn bedoeling ook een algemene inleiding op te nemen over de geschiedenis van de Nederlandse spreekwoordenschat, en hij schreef die ook, maar die tekst ging grotendeels verloren bij een brand op de drukkerij.

Het tweedelige spreekwoordenboek van Stoett is later nog vele malen

herdrukt, maar nooit meer herzien. Wel is de eendelige, beknopte editie herzien, door de Leidse lexicograaf C. Kruyskamp, de man die jarenlang in zijn eentje de Grote Van Dale heeft bewerkt.

26. Passen woordenboeken weleens zelfcensuur toe?

Ja. Zo hebben woordenboekenmakers eeuwenlang nauwelijks platte woorden of uitdrukkingen opgenomen. Dat was omdat men die woorden en uitdrukkingen – die natuurlijk ook toen in de taal voorkwamen – aanstootgevend vond. Een bijkomende reden was dat men het woordenboek een opvoedende taak toedichtte: een woordenboek beschreef hoe je een taal behoorde te spreken en schrijven.

Een en ander veranderde langzaamaan in de tweede helft van de negentiende eeuw. Men raakte toentertijd steeds meer geïnteresseerd in de volkstaal, en bij de beschrijving daarvan kon men nauwelijks om grove en beeldende taal heen, want die ligt het volk nu eenmaal in de mond bestorven. De oplossing was een nieuwe vorm van censuur: reeksen puntjes bij aanstootgevende woorden.

Een van de woordenboeken waarin je veel van die puntjes tegenkomt, is het spreekwoordenboek van P.J. Harrebomée. Die puntjes leren ons ook iets over wat men indertijd aanstootgevend vond, en wat niet. Zo verving Harrebomée schijten en kakken wel grotendeels door puntjes, maar *stront* en *gat* niet. En dus vermeldde hij bijvoorbeeld de uitdrukking: *Men moet zich van geene jongens op het hoofd laten sch... of men wordt daarna wel met stront gemeten.* En: *Zijne liefde brandt als de damp van eenen versch gek... koestront in eene blikken lamp.*

27. Wie heeft gezegd: ‘Het is bijna ongelooflijk, hoeveel woorden, zegswijzen, beteekenissen, vormen en wendingen onze spreektaal bezit, die nog nooit de eer genoten in een woordenboek te worden opgenomen?’

Dat was Matthias de Vries, de eerste hoofdredacteur van het WNT en een van de invloedrijkste lexicografen uit de Nederlandse geschiedenis.

Hier nog een paar citaten over woordenboeken:

– Als pure ontspanningslectuur vind ik het Engelse woordenboek nog altijd het interessantste boek in onze taal.

(Albert Jay Nock, 1870–1945)

– Hoe vaak heb ik zelf met groote teleurstelling zoo menig

Woordenboek uit de hand gelegd, waarin ik eene verklaring zocht van dezen of genen heester of van een of ander kruid, wanneer ik telkens weggezonden werd met het onveranderlijke: zekere welbekende struik, zekere plant.

(J.H. van Dale, 1828-1872)

– Woordenboek: een boosaardig letterkundig bedenksel om de taal in haar groei te belemmeren en haar star en onbuigzaam te maken.

(Ambrose Bierce, 1842-ca. 1914)

– Het grootste literaire meesterwerk is niet meer dan een in de war geraakt woordenboek.

(Jean Cocteau, 1889-1963)

– Weinig is zo geschikt om deemoed te leren kennen als de lexicographie.

(C.F.A. van Dam, 1899-1972).

28. Zijn er weleens woordenboeken voor de rechtbank gedaagd?

Dat gebeurt zelfs met enige regelmaat. De afgelopen decennia heeft de uitgever van de Grote Van Dale zich verschillende keren voor de rechter moeten verdedigen. Zo diende er in 1970 een zaak tegen de behandeling in de Grote Van Dale van het woord *jood*, deed in 2000 iemand aangifte bij de politie van discriminerende uitdrukkingen in de Grote Van Dale bij het woord *Turk*, en werd in 2002 bedreigd Van Dale te verbranden wegens beledigende betekenissen bij het woord *neger*. De rechtszaken die hieruit voortkwamen werden telkens door Van Dale gewonnen, of de zaak werd niet ontvankelijk verklaard. De reden: woordenboeken schrijven niet voor, zij beschrijven slechts wat er in de taalpraktijk gebeurt. Bovendien staan bij beledigende woorden en uitdrukkingen tegenwoordig zogenoemde labels: waarschuwingen dat een woord ‘beledigend’ is of dat het op vooroordelen berust. Zo staat er bijvoorbeeld bij *jood* in de Grote Van Dale: ‘(beledigend) (met verschillende toevoegsels in het verleden als smaadnaam of scheldwoord gebruikt, met zinspelning op zekere (m.n. slechte) eigenschappen die uit vooroordeel aan joden soms werden toegeschreven)’. Opmerkelijk blijft dat nog in de editie 1999 zo’n toelichting bijvoorbeeld bij *neger* ontbrak.

29. Welk Nederlands woordenboek werd vereeuwigd in een gedicht van Achterberg?

Het woordenboek van Koenen. In het gedicht 'Robot', dat in 1949 werd gepubliceerd in de bundel *Hoonte*, schreef Achterberg:

Een vrijend paartje achterna.
Afluisteren tussen de struiken
de woordenschat die zij gebruiken.
Ik sla het wel in Koenen na.

Als Achterberg indertijd de nieuwste druk van Koenen in de kast had staan, ging het om de 22ste druk, uit 1949. In feite bevatte dit woordenboek overigens weinig 'schuttingtaal'. Zo ontbrak bijvoorbeeld de seksuele betekenis van *neuken*, die pas in 1974 aan dit schoolwoordenboek toegevoegd. Vrijen stond er wel in, met als vaste verbinding *om of naar een meisje vrijen* voor 'tot een huwelijk pogingen aanwenden, het hof maken'.

30. Van wie is de uitspraak: 'Woordenboeken zijn net horloges: het slechtste is beter dan geen, en zelfs het beste kun je nooit helemaal vertrouwen'?

Van de Britse letterkundige Samuel Johnson (1709-1784) die in 1755 de *Dictionary of the English Language* samenstelde. Johnson was een van de eerste lexicografen die zich veroorloofden om ronduit gekleurde definities in hun woordenboeken op te nemen. Zijn omschrijving van *lexicographer* 'A writer of dictionaries, a harmless drudge, that busies himself in tracing the original, and detailing the signification of words' (een schrijver van woordenboeken, een ongevaarlijke sloof, die zich beijvert om de oorsprong van woorden op te sporen en hun betekenis te omschrijven), kreeg later een ereplaats in de *Oxford English Dictionary*. Maar ook bij begrippen als *Grub-street*, *Whig*, *excise* en net gaf Johnson zijn eigen mening ten beste, soms zelfs zonder ook maar iets duidelijk te maken over de eigenlijke betekenis van het woord.

Zijn definitie van *pensioen* bracht hem later in gewetensnood. Die luidde: 'An allowance made to anyone without an equivalent. In England it is generally understood to mean pay given to a state hireling for treason to his country' (een toelage die aan iemand wordt betaald zonder tegenprestatie. In Engeland verstaat men hieronder doorgaans het honorarium voor een huurling van de staat, voor verraad aan zijn land).

Toen hij in 1762 van koning George III een staatspensioen kreeg aangeboden, vroeg Johnson aan zijn vriend Sir Joshua Reynolds of hij dit wel kon aanvaarden, gezien de neerbuigende omschrijving in zijn woordenboek. Hij eiste zelfs dat zijn vriend, alvorens te antwoorden, er eerst een nachtje over zou slapen, zo hoog nam hij het op. Maar Reynolds wees Johnsons bedenkingen van de hand, en tot zijn dood in 1784 genoot de beschermheer van de normatieve definitie een toelage van driehonderd pond per jaar.

31. Kreeg Samuel Johnson navolging in Nederland?

Ja. De beste leerling van Johnson, als je dat zo mag zeggen, was de Leidse lexicograaf C. Kruyskamp, decennialang de hoofdredacteur van de Grote Van Dale. 'Dat in zaken waarvan de waardering louter een kwestie van smaak is ook de lexicograaf een persoonlijke noot mag laten horen, beschouwt de bewerker als een onbetwistbaar recht, waarvan Samuel Johnson de beschermheer is', schreef Kruyskamp in 1976 in het voorwoord bij de Grote Van Dale.

Een van de persoonlijke noten die hij liet horen, was bij het trefwoord *popmuziek*: 'ben. voor zekere oorspr. op de rock-'n-roll gebaseerde, bij jeugdige en onrijpe personen in de smaak vallende, hedendaagse amusementsmuziek.'

Een andere beruchte definitie was te vinden bij *volleybal*: 'Door twee ploegen van zes spelers gespeeld balspel waarmee zelfs grote mensen zich wel vermaken, bestaande in het heen en weer slaan van een bal over een net.'

En ook zijn definitie van *kosmonaut* maakte furore: 'Een ietwat hyperbolische benaming, voor personen die een klein sprongetje in de kosmische ruimte doen, door zich b.v. naar de maan of een planeet van ons zonnestelsel te laten schieten.'

In latere drukken zijn deze definities weer geschrapt, maar zo nu en dan kom je in voorbeeldzinnen in woordenboeken nog wel een persoonlijke noot tegen.

32. De taal is van ons allemaal. Betekent dit dat woordenboeken niet auteursrechtelijk beschermd zijn?

Lang was dit niet het geval, maar in 1993 kwam daar verandering in door wat sindsdien het Van Dale-arrest wordt genoemd.

De vraag of de woordenlijst van de Grote Van Dale auteursrechtelijk is beschermd, werd urgent toen uitgeverij Van Dale Lexicografie in 1989 in een computerblad stuitte op een advertentie van een hobbyist in het oplossen van kruiswoordpuzzels en cryptogrammen. Deze hobbyist had de woordenlijst van de Grote Van Dale (zonder de bijbehorende verklaringen) op een diskette laten zetten. Een computerprogramma gebruikte de lijst vervolgens voor het oplossen van cryptogrammen en het maken van anagrammen.

De advocaat van uitgeverij Van Dale voerde aan dat de hobbyist het auteursrecht had geschonden op het woordenbestand, omdat dit qua samenstelling een eigen karakter heeft. Volgens de advocaat van de hobbyist genoot de lijst met 'kale trefwoorden' geen auteursrechtelijke bescherming. Alleen de combinatie met de omschrijving van de betekenissen maakte volgens hem de Van Dale een werk van wetenschap of kunst dat door de auteurswet is beschermd. Nadat het Hof in Den Haag Van Dale in het gelijk had gesteld, zei de toenmalige directeur van Van Dale: 'De conclusie van deze uitspraak is dat woordenlijsten die op basis van bepaalde criteria zijn samengesteld, vanaf nu kunnen worden beschouwd als intellectueel eigendom.'

26. TOT SLOT: HEIMWEE

‘Op onze dringende vraag: “wat zeiden de Nederlanders voor heimwee, voordat ze dit woord uit het Duits overnamen”, hebben we niet veel antwoorden gekregen.’

Onze Taal 1957, p. 40

In 1957 vroeg iemand in het tijdschrift *Onze Taal*: ‘Wat zeiden de Nederlanders voor heimwee, voordat ze dit woord uit het Duits overnamen?’

Het was geen toeval dat deze vraag juist in *Onze Taal* werd gesteld. Dit tijdschrift was in 1932 opgericht met als voornaamste doel het Nederlands van vreemde smetten vrij te houden, wat in die dagen neerkwam op het weren van germanismen. Sommige leden waren op dit punt zeer fanatiek. Als het aan hen lag, zouden ze heimwee alsnog de taal uit schoppen, samen met talloze andere leenwoorden.

Maar met heimwee kon dit niet meer. Dat was al zo lang in het Nederlands ingeburgerd dat vrijwel niemand het meer als een Duits leenwoord herkende.

We weten vrij nauwkeurig wanneer heimwee in het Nederlands geaccepteerd is geraakt. Dat gebeurde aan het begin van de negentiende eeuw. We weten dat zo goed omdat er indertijd een Nederlandse vertaling verscheen van de Duitse roman *Das Heimweh* van Johann Stilling. Stilling had dit boek tussen 1794 en 1796 gepubliceerd; de Nederlandse vertaling, in vier delen, verscheen tussen 1820 en 1831 – een verschijningstempo dat tegenwoordig ondenkbaar zou zijn. Christiaan Sepp, de vertaler, moet even getwijfeld hebben over de titel van de Nederlandse vertaling, anders had hij het niet nodig gevonden zijn keuze toe te lichten in de voorrede bij het eerste deel. Of wellicht was hij bang voor kritiek. Hoe dan ook, in zijn inleiding schreef hij: ‘Het woord Heimwee, alhoewel geen woord uit onze taal, heeft dunkt mij genoegzaam het burgerrecht verkregen.’ En hij besloot met de woor-

den: 'Genoeg gezegd, deze vertaling zal ook Het Heimwee blijven heeten.'

Dagboek

Hoewel *heimwee* dus pas aan het begin van de negentiende eeuw in het Nederlands ingeburgerd raakte, is het er al veel eerder in aangetroffen, namelijk in 1689. In dat jaar gebruikte de beroemde natuurkundige Christiaan Huygens het woord *heimwee* een paar keer in zijn dagboek, om precies te zijn op 14 januari en op 18 maart. Deze vroege vindplaatsen hebben een tijdje voor verwarring gezorgd. Als Huygens het al in de zeventiende eeuw gebruikte, waarom zou het dan tot aan het begin van de negentiende eeuw duren voordat het algemeen bekend werd? Toen A. Beets in 1902 *heimwee* behandelde in het WNT, schreef hij dan ook, na een verwijzing naar het dagboek van Huygens: 'Dit woord vond in de 18de eeuw ingang in de letterkunde en werd in andere talen, ook in de onze, overgenomen of nagevolgd.'

Dat Beets het mis had, werd in 1956 bewezen door Q.W.J. Daas. In een artikel in de *Nieuwe Taalgids* schreef Daas dat alles erop wijst dat *heimwee* in de tijd van Huygens een ongewoon woord was. 'Ik heb er', aldus Daas, 'een twintigtal woordenboeken, tussen 1650 en 1725 verschenen, op nageslagen, maar trof het geen enkele keer aan. Zelfs in de literaire werken van Bilderdijk en Feith, voorzover geschreven vóór 1805, heb ik het, ondanks nauwgezet speuren, niet gevonden.' In 1768 vond Daas *heimwee* in een Nederlands-Duits woordenboek en vervolgens loopt het aantal vindplaatsen snel op, schrijft hij. Hij vindt het in 1787, in 1789 en in 1798. Zijn conclusie: 'Vanaf 1807 kunnen we ons woord in het Nederlands veelvuldig en zonder enige omschrijving of aarzeling gebruikt, aantreffen. Het is dan blijkbaar definitief in de Nederlandse woordenschat opgenomen.'

Achteraf gezien liep Huygens dus nogal op de troepen vooruit. Hij gebruikte *heimwee* dan weliswaar in zijn dagboek, maar dit was, zoals taalkundigen dat noemen, een geïsoleerde ontlening.

Typisch Zwitsers

Dit alles maakt nog niet duidelijk hoe *heimwee* in het Duits is ontstaan. Ook daar bestaan verschillende publicaties over, sommige zeer uitvoerig. Een korte samenvatting is te vinden in het boekje *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom* uit 1998 van Nicoline van der Sijs:

Heimweh is voor het eerst in 1592 in een Zwitsers geschrift genoemd. Aanvankelijk kwam het woord uitsluitend voor als medische benaming voor een ziekelijk verlangen (*Weh*) van buiten de grenzen verblijvende Zwitsers naar huis (*Heim*). In 1678 vertaalde de Zwitserse arts Harder [dit moet zijn: Johannes Hofer, een leerling van Harder; ES] het woord in de artsentaal bij uitstek, het modern Latijn; hij noemde het *nostalgia*, een samenstelling van Grieks *nostos* ‘terugkeer’ en *algos* ‘pijn’. [...] Tot in de achttiende eeuw gold *Heimweh* als een Zwitsers dialectwoord dat een typisch Zwitsers gevoel uitdrukte. Auteurs uit Duitsland en Frankrijk die het woord gebruikten, verklaarden het als het gevoel dat een Zwitser in den vreemde overviel wanneer hij een bepaalde melodie, een herderslied, hoorde. Er werd zelfs beweerd dat het geluid van een alpenhoorn Zwitserse soldaten die in Frankrijk dienden, tot onmiddellijk deserteren bracht; volgens een andere bron gebeurde dat echter alleen wanneer ze aan de verliezende hand waren, niet wanneer ze wonnen.

Landziekte

Terug naar de vraag uit *Onze Taal*: wat zeiden wij voordat we *heimwee* uit het Duits leenden? Of was het inderdaad zo, zoals *Onze Taal* in 1957 suggereerde, dat wij dit gevoel niet kenden voordat we er een woord voor hadden?

Dat laatste is natuurlijk onzin, en het zal ook wel niet serieus bedoeld zijn. Bovendien, we hadden er wel degelijk woorden voor, woorden die inmiddels door *heimwee* zijn verdrongen, hoewel sommige nog in de woordenboeken te vinden zijn. Groningers en Drenten die terugverlangden naar huis, noemden dat gevoel ooit *wenst* of *verlangst*. Noord-Brabanders zeiden, om hetzelfde uit te drukken: *vaart van iets hebben*. Visserij uit Vlaardingen waren soms *huisziek*, en opvarenden uit andere streken spraken van *landziekte* of *walziekte*. Je kon ook gebukt gaan onder *heemziekte* of *heimziekte*, dan wel onder *landzucht* of *heimzucht*.

Van deze woorden lijkt alleen *landziekte* even een serieuze concurrent te zijn geweest van *heimwee* (dat overigens ook in het Nederlands lang op z'n Duits is geschreven, dus als *heimweh*). In de betekenis ‘heimwee’ is *landziekte* in het midden van de achttiende eeuw voor het eerst aangekomen in een reisverslag, maar toen Hendrik Conscience het in 1851 gebruikte in een boek, noemde hij het Duitse leenwoord er voor de duide-

lijkheid meteen bij ('De schrikkelijke en meest altijd doodelijke kwaal, die men landziekte of heimwee noemt...').

Het is, tot slot, opmerkelijk hoe lang men heimwee is blijven beschouwen als een gevaarlijke, ja zelfs dodelijke ziekte. Wij zien het nu als een vervelend gevoel waar iedereen – en vooral kinderen – last van kan hebben, maar nog in 1952 waarschuwde dr. Ch. Bles in zijn *Populair geneeskundige encyclopaedie*:

Het heimwee is niet zonder gevaar voor de lichamelijke gezondheid en kan zelfs leiden tot de dood. De door heimwee aangetaste is in het begin voortdurend in een droevige stemming in zichzelf gekeerd, lusteloos, onverschillig voor wat hem omringt, steeds verzonken in mijmering over het gemis, dat de oorzaak is van zijn kwaal. In het 2e stadium treden huilbuien en stoornissen van slaap en spijsvertering in, ten slotte gevolgd door algemene uitputting, verval van krachten, enz.

Het zal geen toeval zijn geweest dat dit boek, blijkens de titelpagina, niet alleen in Amsterdam maar ook in Soerabaja werd uitgebracht.

REGISTER

- Abraham, hij is vandaag de 152
accountant-administratieconsulent
    118
aggredior 119
aggregaat 120
aggressivo 120
agressie, agressief 119-120
aids 77
ajuinpisser 76
Al Qaeda in diverse schrijfwijzen
    115
allochtoon 77
Alpenhunde 57
Alpine Mastiff 57
Alte Lagerinsassen 103
ambassade, hij is van de Franse 140
anthropométrie 24
anti-grondwetstemming 13
antithesen 170
arikater 88
augusta 51
A-woord 77
azijnpisser 75-76
azijnzeiker 76
- backeri 44
bagger 120
Banting, doing 33
bantingkuur 33
Barryhüng 57
beginselen toegedaan, hij is de
    Griekse 140
bere-bere 18
Berghunde 57
- Bernhardiner 57
bertillonage 23
Billy Turf 189
Bitumen Judaicum 94
Black Bottom 43
blauw 79
bleu 73
bochelen 126
boeglopen 127
boegtrappen 127
boerderieje 107-108
Boertje(n)s van buiten 108
bogger 140
bommen 126
bommetjeloopen, bommetjetrappen
    127
bonen, ik bid niet veur brune 108
Boris Boef 192
botox 17
bouger 140
Broodje Aap 66-67
broodje-aapverhaal 66-67
brouwen 126
bugger 140
buigebaantjes maken 128
buiigertje 128
buiiglappen 128
buuglopen 127
byronic hero 186
- Calimerocomplex 188
Calimero-effect 188
Calimero-gevoel 188
Calimerohelm 188

- Calimero-syndroom 188
 camembert 72
 Cape Jasmine 50
 cent te veel, geen 107
 chaise Louis 124
 chaise 124
 chaisens 124
 Chanelpisser 76
 Chaplinbürste 89
 chasse 123
 cheddar 69
 cheeseburger 31
 cheesje 124
 Chriet-Titulaerbaard 87
 coalitie, paarse 79
 Coloradokever 61
 controlfreak 17
 coq en pâte, vivre comme un 163
 curaçaoënaar 16

 d'rin en d'ruut 108
 daalder 27, 29
 dahlia 47, 49
 dantesk 166-168
 deport, to 101
 deportatie 99-101
 deporteren 100-101
 Detiger 211
 Dieu en France, il vit comme le bon
     161, 163
 Dikkie Bigmans 197
 doetje 197
 dolfijn 18
 dollar 27, 29
 Dom, hij is van achter de 133-134,
     136, 140
 dombo 194
 dooddoeners 17
 doorzakkertje 128
 doorzettertje 128
 Doryphora decemlineata 61
 Down-kinderen 20
 Downsyndroom 20
 dribbelen 127

 dritsen 127
 droomoord 17
 drossen 127
 dumbo 194
 dumbocratie 194
 durp 106
 duvel en z'n ouwemoer, de 106, 110
 duvel 110-111
 duzend 108, 111

 echie, voor 18
 emmentaler 73-74
 -enaar 131
 eu-fanaat 13
 euphuïsme 175
 eu-scepticus 13
 Eutychus 154
 Ezelinnen-Melk 70

 fanfreluche 174
 FC Knudde 195
 federalisme 78
 feminisme 78
 fietsbel 15
 flauwekul 141-143
 flauwekultkul 143
 flauwerotkul 143
 fletcheren 35
 fletcherize, to 35
 fletschern 35
 foaftale 67
 folktale 67
 Franz-Jozefbaard 87
 Frederik Fluweel 196
 fuck 77
 F-woord 77-78

 gaarlopen 127
 gammelen 128
 gammeltje trappen 127
 gampie trappen 127
 gardenia 50-51
 gargantuesk 174
 gazonsteen 15

- gedeporteerde 101
gefeliciflapstaart 144
gefopten 14
geiteneukerslanden 160
geitenneuker 16, 160
gemacadamiseerd 98
genocide 78
gepiept 129
gesperrt 103
getsie 158
gevlot 15
gewestelijk 16
ghost-word 210
gifpisser 76
girlpower 17
gladheidscalamiteitencoördinator
117
glas, ze deden een plas, ze hieven het
146
glas, zij dronken een 146
God bewaar me! 160
God in Frankrijk, leven als 161,
163, 165
God zal me liefhebben! 160
Goden in Frankrijk, leven als de
164
Godos en Francia, vivir como los
164-165
godverdomme 158
goed gebruld 65
gollefieklettere 128
gongorisme 177
gossie 158
Grieks georiënteerd, hij is 140
grondwet-, samenstellingen met -
13-14
Grub-street 214
gruyère 74
guldenroschen 27
guutje wippen 128
G-woord 78

Haastrechtenaars 132
Haastrechtters 132

Hagenaar, het is een 140
Hamburger steak 30
hamburger 30
heemziekte 219
heimwee 217-219
heimziekte 219
heimzucht 219
Hendrik-de-Achtstebaard 87
henri-quatre 87-88
Henri-Quatrekostuum 88
Hitlersnor 89
hoerentransen 52
hondekulletje in de maneschijn, ze
glimmen weer als een 143
hondelulletje 143
hopfalteriere 18
hormoonvlees 17
horrelowiebenen 123
hot dog 30
hoteltarief 15
houtvlotter 15
huisartspraktijk 119
huisziek 219
hulk 193-194
huuske 106-107
H-woord 76, 78
hypotheek(rente) 76, 78

ijs en weder dienende 118
ijs(s)iepiepen 127
ijs(s)ietaaien 127
ijsie brassen 128
ijsiebochelen 125-126
ijsiepiepen 125
ijsietaaien 129
ijssie bobberen 128
ijssie brouwen 126
ijssie drossen 127
ijssie lidden 127
ijssie wippen 128
ijssiebrauwen 129
ijssiekraken 127
ijssiepiepen 129
impériale, (barbe à l') 89

- internetcafé 17
 ipa-berichten 103
 Italiaan, hij is een 140
 Italiaans, hij speelt 140
- jabadabadoe 190
 ja-campagne 13
 Jakob, een ware 154
 Jeep 192
 jeetje 154, 158
 jeminee 158
 jode(n)spouwer 95
 joden- 16, 95
 jodenasfalt 94-95
 jodenhars 94
 jodenlijm 93, 95
 jodenpek 94
 jodenpik 94
 jodenvet 95
 jood in de keel hebben, een 95
 jood- 16, 95
 jood 95, 213
 Jopie Slim 197
 judas 157
 judasbaard 156
 judasbeurs 156
 judasboodschap 157
 judasboom 156
 judasdiscipelen 157
 judasgeld 156
 judasgroet 157
 judashaar 156
 judasje 157
 judaskleur 156
 judaskneep 157
 judaskus 157
 judaslach 157
 judasloon 157
 judaslust 157
 judasoog 157
 judasoer 157
 judasoordeel, een 154
 judaspenning 156
 judasrol 157
- judasstreek 157
 judasstrop 156
 judastronie 156
 judaswinter 157
- Kaapse jasmijn 50-51
 kabinet, paarse 78
 kaffer 78
 Kaïnsteken 155
 kakken 212
 Kampinsassen 103
 kanker 78
 karos 124
 kauwend 14
 kelder 27
 keller 27
 kerk staat open, de Franse 140
 kets 18
 king-size 74
 klepzeiker 76
 klesser 128
 kletsfoot 128
 klisklezoor 18
 kloothannesen 143
 kloothommels 143
 klootzakken 143
 klotenbibbers 143
 klotenklappers 143
 kneiter 16
 kopkluiven 17
 kosmonaut 215
 kraken 127
 krakkielopen 127
 krokodillentranen 52-54
 kruidmoes 108
 kruudmoes 108
 kul, flauwe 141-142
 kul, maar hij moet onder een ezel
     hangen, hij is een goeie 143
 kul, zatte 141
 kulbeurs 141
 kulkoek 141
 kullebroer 141
 kulleke 143

- kullekenskruid 141
 kwaadst 14
 K-woord 78

 landziekte 219
 landzucht 219
 laterz 145
 leeuw, goed gebruld (oude) 64
 leeuwendaalder 28
 lelijkerd 109
 lerp 17
 lexicon 200
 lidderen 127
 lillekerd 109
 lion dollar 28
 lion, well roared 64-65
 Liquor potassae 32
 lodigiano 71
 lopen 127
 Louis 123
 louteren 128
 lowie 123
 Lunaria annua 156
 lup, zonder 18
 lurviga Dahlen 49
 L-word 77
 Lycosa tarentula 36

 Maastrichtenaars 132
 Maastrichters 132
 macadam(road) 97
 macadamization 97
 marinisme 180, 182
 marivaudage 183-184
 marivauderen 182
 Martha, een bedrijvige 152
 matagrabiliser 174
 matjes lopen 127
 meisjes vrijen, naar een 214
 meisjes uit het Sticht zijn lui, lekker
 en licht, de 133
 meiske 110
 meraokels 109
 Methusalem, zo oud als 151

 met-over-de-kuuk-waag 18
 Miep miep 195
 milieu- 15
 millennium- 15
 Mina Bakgraag 9-12
 Mina, Dolle 9
 Mina, zije 9
 miraculeus 109
 mirakels 109
 moeke 110
 moer, je (oude) 110
 moers taal, je 110
 moesje 110
 mongool(tje) 20
 mosterd haalt, weten waar Abraham
 de 141
 mummie 94
 mummiebalsem 94
 mummiegom 94
 Musterlager 104
 mwah 17
 M-word 77

 Nabot(h), een kind van 155
 nachtmerriescenario 17
 napoetsen 17
 Napoleon 87
 Natpoot, natte poot 128
 natte zeik(erd) 128
 natte 128
 nattigs 14
 natzeik 128
 natzeikie 128
 nee-campagne 13
 nee-kamp 13, 15
 neger 201, 213
 negerlul 16
 neppie, voor 18
 neuken 16, 214
 nigger 77-78
 Nigtevecht, hij komt uit/van 140
 Noord 162-163
 nostalgia 219
 nulzesje 17

- nummerweergave 17
 N-woord 78
- oktober 119
 oer-Hollands 15
 oetsiekoetsie 18
 oké 144
 okido 144
 okidoki 144
 oktober 119
 oliepisser 76
 oliepoot 128
 omgebracht 101
 omgekomen 101
 onwies 109
 onwijs 109
 opkarren 124
 opkrossen 124
 organiseren 103
- Paarde- 70
 paars 79-80
 paisley 92
 pan uit, ze vliegen de 12
 panter 18
 papegaai 18
 Parmesaan-kaas 70
 parmezaan, zei de boer, dan moet ik
     er eens aan, Is dat 71
 Parmezaanse 70
 parmigiano 71
 Paul Jones 38
 Pauwel Jones, hier komt 38
 pegelen 128
 Penicillium candidum 73
 pensioen 214
 petrarkisme 171
 petroliepisser 76
 piefpaf 113
 piepen 127
 piggelmeesyndroom 196
 pipa 113-114
 pisse-vinaigre 75
 plampelieren 128
- plas en lieten de zaak zo als zij was,
     zij pisten een 146
 plat-beschaafd 111
 platzen 103
 plebisciet 80
 poepelieren 128
 polder 27
 ponden 28
 Popeye-armen 191
 Popeye-spierballen 191
 portlandia 51
 praktijk 119
 proefden 14
 przewalskipaard 58
 punaisepisser 76
 punaisezeiker 76
 purpel 79
 purper 79
- rabelaisiaans 174
 raggen 127
 rammen 127
 razende reporter 190
 rebellenclub 189
 referendum 80-81
 referendum nemen, ad 81
 roempie lopen, trappen 126-127
 Roeselarenaar 131
 roltrap 210
 roltrappist 210
 rood 79
 royale, (barbe à la) 89
- salisbury steak 30
 salmagundi 174
 salmonella 121
 Salomonsoordeel, een 154
 samenstellingen, doorzichtige 15
 sanseveria 47
 Sara, zij is vandaag de 154
 sarrewarrenarrelijk 174
 sassedewiebenen 124
 sasselewiebenen 123-124
 sasserdewiebenen 124

schapenneuker 160
 schijten 212
 schijthuis moet, naar het 160
 Schlickenthaler 27
 schollegie dansen 126
 scholleke trappen 127
 scholleke treijen 128
 scholleke trietsen 126-127
 schollekeneren 128
 scholletje dribbelen 127
 scholletje piepen 127
 scholletje springen 127
 scholletje trappen 127
 scholletje trietsen 127
 scholletje wippen 128
 scholtjes springen 127
 schorsie lidderen 127
 schorsie rammen 127
 schorsie trappen 127
 schorsie 126
 schossie lidderen 127
 schossie lopen 126
 schossie trappen 127
 schossie 126
 schotsie bommen 126
 schotsie dribbelen 127
 schotsie lidderen 127
 schotsie lopen 127
 schotsie raggen 127
 schotsie roempen 128
 schotsie springen 127
 schotsie trappen 127
 schotsie wiebelen/wieberen 127
 schotsie wippen 128
 schotsiepiepen 125, 127, 129
 schotsiespringen 129
 schotsietippelen 125, 128
 schotsiewiebelen 129
 schotsje brouwen 126
 schotsje dansen 126
 schotsje raggen 127
 schotsje rennen 127
 schotsje trappen 126
 schotsje wiebelen/wieberen 127
 schotsje wippen 128
 schotsje zetten 128
 schotsjejagen 127
 schulleke trappen 127
 see you later 145
 shawl 90
 shilling 28
 sjaal 90
 sjaas 124
 sjasselewiebenen 123
 sjees 124
 sjeesden 124
 sjezen 124
 Sjors en Sjimmié 190
 skoske zetten 128
 skotsje dribbelen 127
 slecht gebruld 65
 sms'en 17
 smurf(en) 193
 sorrydemocratie 17
 spijbelen 125
 spindoctor 17
 spitstarief 17
 spookbetekenissen 211
 spookwoord 210
 St.-Bernardhond 57
 startpagina 17
 stealth-technologie 17
 stoplappen 17
 superdombo 194
 Suzanna, kuise 152

 taaien 127, 129
 taai-ijzen 127
 taaike lappen 127
 taailappen 127
 taalmythe 19
 tarantula 36
 tarentula 36
 tarmac 98
 taxes 77
 Ternstroemia houstoortiana 46
 terpentijnpisser 76
 terpentijnzeiker 76

- terrorisme- 15
 terrorist- 15
 teugen 109
 Texas fever 121
 thuis kopiëren 17
 tienmaal 18
 tjeetje 158
 toedeledokie 143-145
 toedeloë 144
 toodle-oo 144
 trappist 210
 Trichocladus 49
 trietsen 127
 tritsen 127
 troggelen 128
 trukendoos 18
 tsunami 116
 tuits 211
 T-word 77
- urban legends 66
 Utrecht, hij komt van 133
 Utrechtenaar draagt zijn broek achterstevoren, een 133, 136
 Utrechtenaar(s) 130-139
 Utrechter(s) 130-139
 Utrechtschman 132
- vaart van iets hebben 219
 vacantie 119
 vademecum 200
 vakantie 119
 Van-Dijckbaardje 87
 verhullebullen 174
 veul 109, 111
 veuls te veul 109
 vitamine R 103
 vloedgolf 116-117
 vlottersbaas 15
 voicedialing 17
 volksbesluit 80
 volksraadpleging 80
 volksstemming 80
 volleybal 215
- vrijen 214
 vrouwenschennis 202
 vuilnis 106, 110
 vullis 106, 110
- wakjeloopen 127
 wakkie trappen 127
 walziekte 219
 Wervikenaar 131
 wettelijke aansprakelijkheidsverzekering 118
 wiebelen 127
 wieberen 127
 wijwaterpisser 76
 Wimpy's 31
 wimpyburger 31
 wind en weder dienende 118
 wippen 128
 wortelsappisser 76
- yabadabadoe 190
 yahoo 191
- zeebeving 117
 zeegolf 117
 zeikerd 128
 zeikie 128
 zeikpoot 128
 zemel(en)zeiker 76
 zetten 128
 zevenzeiker 76
 ziekte, hij heeft de Hollandse 140
 zijen zak 197
 zoempie lopen, trappen 127
 zuinigerd 107
 zuiperd 128
 zund 109-110
 zunigerd 107
 zunne 110
 zunt 109-110
 zuunig, ons bin 107
 zware jongens 193
 zwarte tijd 187